

KRAŠTOVAIZDŽIO PAVELDAS IR AKTUALIJOS

Kazys ĖRINGIS

Kraštovaizdis – gamtinių darinių visuma – dėl žmogaus ūkinės veiklos visąlaik kito. Kiekviena ūkininkavimo epocha labai lėtai formavo ji savaip. Galima įsivaizduoti, kaip atrodė lydiminės epochos miško gaisrų iškāsnotas miškingas Lietuvos kraštovaizdis. Panašios, apšepę dabar nepalyginti didesnių kirtimų ir gaisrų nusiaubtos miškingos Sibiro platybės. Trilaukis ūkis ir valakiniai kaimai buvo įkurti per gana trumpą laiką. Bet miškingi agrariniai laukai tada formavosi lėtai. Dvarų ir palivarkų bei senovinių vienkiemiu sodybos – ryškios kraštovaizdžio sudėtinės dalys – taip pat atsirado ne iš karto: prireikė daugelio dešimtmečių, šimtmečio su kaupu. Pagaliau XX a. agrarinio kraštovaizdžio su vienkiemiu sodybų statiniais ir želdiniais (sodais ir medžiais) formavimasis, galima sakyti, tik įpusėjo. Bet okupacinė sovietmečio politika šį kraštovaizdžį nuskurdino (pastatų kapitalinis remontas ir vienkiemiu apželdinimas buvo uždraustas) ar beveik visiškai sunaikino. Daug vienkiemiu statinių nugriauta, sodybų ir laukų želdiniai iškirsti, o likusių sodybų želdinių plotas beatodairiškai sumažintas, nes kaimo žmonės negalėjo išsaugoti želdinių jiems skirtų 60 ar 25 arų daržo žemėje. Žemų melioravimo pretekstu sovietmečio funkcionieriai šlavė nuo paviršiaus viską ir stambino bei beatodairiškai plikino laukus. Labai pakito mažai miškingas agrarinis kraštovaizdis.

Dabartinė jau nepriklasomos Lietuvos žemėvalda, žemėtvarka ir žemėnauda kloja naujus kraštoizdžio pagrindus, jo struktūra darosi įvairesnė ir smulkesnė. Privati nuosavybė ypač skverbiasi į miškus, užmiesčius, pamiskes, paupius, paežeres, pajūrį. Privatininkams siautėjant, dabar pats laikas veikti kryptingai, teigti visuomeniškas koncepcijas. Vien želdintojams naujiejui uždaviniai yra didžiuliai ir sudėtingi. Reikia naujo, modernesnio požiūrio želdinant naujas sodybas, plikas sovietmečio gyvenvietes, autobusų stoteles, kryžkeles, atkuriant sunykusį miestelių žaliajį drabužį, nusiaubtus agrarinius želdinius. Vienas šio straipsnio tikslų – skatinti kurti išskirtinės paskirties agrarinius želdynus, kreipiant dėmesį į jų vienovę kraštovaizdyje su statiniais ir įrengimais, nepamirštant tradicinių struktūrų, spalvų ir funkcijų, saikingai

atsiribojant nuo introducentų. Problema – ne vien atvežtinės tuopų rūšys (še medžiai dažnai apšala, iš šaknų agresyviai plinta, ypač iškirtus). Invazinė jėga – ir pavojingai plintantys atvežtiniai uosialapiai klevai, labai alergiški sibirinis barštis bei Mozės medis.

Iš praeities į ateitį

Mūsų geografinių platumų mišriųjų miškų zonas kraštovaizdži žmogus iš esmės pakeitė degindamas bei kirsdamas miškus ir padrikai plėsdamas žemdirbystę. Įvedus trilaukę žemdirbystės sistemą, po Valakų reformos (1547–1557 m.) palengva susiformavo neblogai apžvelgiamo kraštovaizdžio agrarinės erdvės bei saviti, pagal gilius senovės tradiciją globojami, skendintys želdiniuose kaimai. Kraštovaizdis įgavo naują pavidalą. Tai ilgalaikė raida, išryškėjusi per šimtmečius. Dėl minėto ūkininkavimo būdo miškingi agrariniai laukai pašviesėjo. Keitėsi negandų ir ekonominio pakilio metai, susikūrė sodų ir žalumynų apsuptos dvarų sodybos. Po švedmečio ir maro, išnykus daugeliui valakinių sodžių, Tyzenhauzo reforma (1765–1780 m.) pertvarkė sunykusius kaimus ir nuskurdusius dvarus, įkurta daug parvaldžių dvarams palivarkų. Atėjusi iš Vakarų Europos, matyt, pirmiausia iš Anglijos, XIX a. viduryje jau įsigalėjo lietuvių senovinės religijos tradiciją įtvirtinanči teisinė norma – apželdinti dvarus ir palivarkus bei laisvujų valstiecių miestelius medžiais, dažniausiai tuopomis.

Pagaliau XX a. pradžioje Rusijos imperija pradėjo Stolypino reformą, kuri rėmėsi Lietuvos patirtimi (Žemaitijoje – senosios vienkiemiu sistemos, Suvalkijoje – naujosios, napoleonmečio pažadintos vienkiemiu sistemos). Tai sudrebino Valakų reformos sukurtą trilaukio kaimo gyvensenos būdą. Dėl Rusijos imperinės politikos paskatą pradėtas kaimų skirstymas vienkiemiais atitiko ir visai kitus tarpukario nepriklasomos Lietuvos socialinius, ekonominius, politinius tikslus. Vienkiemiu sistemos pagrindai buvo sėkmingai kuriami apkarpant dvarų žemes, išdalijant valstybės prieš dvarus savanoriams, bežemiams ir mažažemiams bei skirstant vienkiemiais

1. Platelių ežero (Žemaitijos nacionalinis parkas) gamtovaizdis iš pietryčių pusės. Nuotraukoje regimi ir todėl gali būti įvertinti šie objektai ir savybės: 1 – ežeringumas, 2 – miškingumas, 3 – perspektvyų gilumas (toliai), 4 – vandens paviršiaus plotų skaičius, 5 – salų skaičius, 6 – pusiasalių skaičius, 7 – šviesios pakrantės smėlio juostos, 8 – sausumos ir vandens kaita, 9 – atskirų miškų skaičius, 10 – Platelių miestelis ir jo želdiniai (kairėje).

kaimus. Tai buvo radikalios agrarinio kraštovaizdžio kaitos ženklai. Vienkiemiu sistema tapo agrarinio kraštovaizdžio dominante prieškario Lietuvoje. Sodybų želdinių ir statinių sąveika palaipsniui ēmė ryškėti jau karo išvakarėse. Formavosi kraštovaizdžio esminė naujovė.

Pirmajį sovietinio pokario dvidešimtmetį daug žeminių dirvonavo, ir dėl to Lietuvos kraštovaizdyje akivaizdžiai įsivyravo krūmynai, jis savaiip apšepo, prarado raiškumą. Dalis krūmynų virto miškais. Plečiant miško kultūrų plotus, žymiai padidėjo Lietuvos miškingumas, pagausėjo miško jaunuolynų. Vėliau pagal Maskvos funkcionierių nurodymus beatodairiškai sausinant ir kultūrinant žemes buvo sparčiai naikinami ne tik menkaverčiai krūmynai. Sunaikinta daug kraštovaizdžiui ir ekologiniams tvarumui reikšmingų atskirai augančių miškelių, giraičių, taip pat kaimų ir viensėdių žemėvaldoje buvusių želdynų, sodybų želdinių, sodų, medžių grupių ir pavienių medžių. Maža to: kartu buvo sunaikinta esminė dalis lietuvių tautos ir valstybės kultūrinio, etnografinio ir agroistorinio paveldo. Pražuvo daug vietvardžių, išnyko su įvirkiais, sakmėmis, legendomis susijusios, amžinybėn išėjusių gentainių prisiminimų jasmenintos (tiksliai lokalizuotos) vietas. Tai negrįztamai prarasta. Geriausiu atveju – mums išlikę varai yra tik blankūs beveidžiai klajūnai beribiuose nuplikintuo-

se laukuose. Dabar būtina išsaugoti tai, ką dar galima bent tam tikru mastu dokumentuoti.

Koncepcija ir metodas

Žmogų supančią aplinką skaidant į sudėtinės dalis (miškas, pieva, dirva, upė, ežeras, pelkė ir t.t.), kraštovaizdžio kaip ekogeografinės ir biotinės visumos galima net ir nepasigesti. Bet tai būtų skurdi ir klaidinga samprata. Minėtos ir daugybė neišvardytų kraštovaizdžio sudėtinių dalių sudaro įvairių lygmenų teritorinius vienetus, kuriuos sieja vandens ir medžiagų judėjimo ryšiai, tiek įspūdingų, tiek ir blankių vaizdų deriniai. Kraštovaizdis – tarpusavyje sąveikaujančių sudėtinių

2. Nemunas ties Birštonu. Gamtovaizdyje vertintina: 1 – vandens paviršiaus plotas, 2 – miško šešėlio atspindys vandenye, 3 – pakrantės miškingumas, 4 – toliu perspektiva.

3. Baluošo ežero pakrantės žemuminė regykla. Vertintina: 1 – pakrantės medžiai ir jų ažūras regykloje, 2 – paplūdimio atstumas. Gamtovaizdyje – didelis vandens paviršiaus plotas ir neryškūs tolai.

dalių visuma, gamtinė tikrovė. Kartu čia surasime ir žmogaus, tautos, valstybės, civilizacijų veiklos pasekmių sluoksnį.

Taigi kraštovaizdis yra sudėtinga kintanti gamtinių ir žmogaus veiklos komponentų ekogeografinė erdvinė etnografinės šalies sistema. Paprastai sakoma šio termino vienaskaita: pavyzdžiu, Aukštaitijos, Žemaitijos, Dzūkijos, Suvalkijos, Nemuno žemaslėnio ir deltos, Kuršių nerijos ir kt. kraštovaizdis. Sinonimai – landschaftas (vok.) ir pasažas (pranc.).

Kintančias regimas kraštovaizdžio dalis priimta vadinti gamtovaizdžiais. Tad gamtovaizdis yra kraštovaizdis matomumo ribose – ir ne daugiau (1 pav.). Tai ne-apibrėžtu ribų vaizdas, ekotopografinio negyvosios ir gyvosios gamtos bei kultūrinio turinio visuma, nedaloma pagal vandensrūvos takoskyrų, vietovaizdžio ar geografinio rajono ribas. Gamtovaizdis apčiuopiamai ne-kinta konkretios, tiksliai apibrėžtos regyklos plote. Optiškai jis keičiasi už regyklos ribų – dažnai chaotiškai „beveide“, beprasme, blankia ar net agresyvia vaizdų

4. Vienaplanis skurdokas agrarinis gamtovaizdis iš tarpinio aukščio skurdžios regyklos, esančios dirbamajoje žemėje. Vertintina: 1 – vandens paviršiaus plotas, 2 – už ezerėlio plytintis vientisas javų laukas, 3 – lauko medžiai, 4 – gyvenvietės želdynai.

5. Antalieptės tvenkinio gamtovaizdis iš regyklos, esančios prie kelio Degučiai – Salakas. Vertintina: 1 – vandens paviršiaus plotas, 2 – salų skaičius, 3 – toliumos gamtovaizdžio objektai ir jų deriniai, 4 – miškingumas, 5 – agrarinė mozaika, 6 – dešinės ribos „kulisai“. Tarpinio aukščio regykloje vertintina: 1 – paplūdimio kokybė, 2 – paplūdimio atstumas, 3 – ryškus pakrantės pušų ir beržų jaunuolynas, kuris po 5–10 metų užgoš vertingą gamtovaizdį. Todėl čia formuotinas medžių kamienų ažūras.

slinktimi, kol kitoje regykloje išryškėja nauja gamtovaizdinė darna.

Regykla – tai tam tikros vietovės gamtovaizdžių apžvalgos vieta (5 pav.), iš kurios žvelgiant gamtovaizdis yra įspūdingiausias. Vertingiausios saugotinos ir formuotinos raiškiems gamtovaizdžiams apžvelgti regyklos yra kalvų viršūnėse, šlaitų viršutinėse dalyse (4, 7 pav.),

piliakalniuose, dabar padarytose sanpilose, bokštuse, kelių ir upių vingiuose, upių ir ežerų pakrantėse, taip pat nuo tiltų bei jų pylimų ir pan.

Šios koncepcijos savastis – tai, kad kraštovaizdis tyrinėjamas ir vertinamas ne kaip ekosisteminė kokio nors baseino ar medžiaginės vienovės pilnatis, o kaip dvinarė atskirai regyklos ir atskirai gamtovaizdžio at-

6. Siesarties ežero pakrantės žemuminė regykla. Vertintina: 1 – pušų kamienų ažūras. Gamtovaizdyje vertintina: 1 – vandens paviršiaus plotas, 2 – salos, 3 – miškas salose.

7. Miškingos paežerės gamtovaizdis iš skurdžios tarpinio aukščio ariamų laukų regyklos. Vertintina: 1 – vandens paviršiaus plotas, 2 – pakrantės želdinių tapybiškumas, 3 – miškingumas, 4 – raiškių pamiskių laukymės, 5 – mišku šešėlio atspindys vandens paviršiuje.

rankinė visuma (7 pav.), kartais net kaip kelių fizinių geografinių rajonų kraštovaizdžio „ispjova“, kaip jo dalis įspūdingiausio matomumo ribose. Tai reiškia, jog kraštą specifiniu požiūriu galima nuodugniau pažinti susipažstant su juo „tinkliškai“, atrankiniu būdu (1 pav.). Toks specifišumas gali būti taikytinas tarptautiniam ir vietiniams turizmui, krašto pažinimui (turime omenyje visų lygių moksleivijos, studentijos ir apskritai jaunimo domėjimąsi, kraštotojišką savišvietą).

Toks būdas, matyt, gali pamažu tapti patrauklesnis negu ligšioliniai, ruošiantis domėjimosi objektu paversti visą kraštą. Kad būtų aiškiau, prisiminkime bet kurią ne tik vietinių ekskursantų mègstamą lankyti vietą, sakysime, Rytų Lietuvos nacionalinio parko Ledakalnį – nuostabaus pamėlusių tolių ežeringo gamtovaizdžio regykla. Štai, pavyzdžiu, ką tik pajudėjus autobusui iš Ignalinos į Ledakalnį per Vaišniūnus, tuo pat – labai įdomus savaime besitvenkiantis Ilgio ežeras, toliau –

8. Nykus laukų gamtovaizdis iš nykios žemuminės regyklos prie griovio vingio.

9. Mišraus miško giraitė nykaus banguoto reljefo gamtovaizdžio fragmentiškoje dalyje. Tai vertintina.

senovinio medienos plukdymo verslo kaimas, minėtieji Vaišniūnai. Dar toliau, prie Baluošo ežero, – Rypeliai-laukis, kur mūsų senoliai rypuodavo, apraudodavo pil-kapiuose palaidotus Tėvynės gynėjus. Toliau kelias į Ledakalnį paežerėmis vingiuoja per karo metais sude-gintą ir vėl pakilusią didgirę, pro retujų augalų augim-vietes, kerta laukinių žvérių takus. Važiuojame Ginučių piliakalnių papédémis Linkmeno ežero krantu iki bu-vusios nelemtosios demarkacinės „stop“ linijos. Nuo čia iki Ledakalnio viršūnės – jau žingsneliu, sunkiu žingsniu aukštybėn. O viršūnę pasiekus – visose ketu-riose pasaulio pusėse tavoji Lietuva. Tokių ir panašių

įdomybių gausu keliaujant ir į Juozapinės, Šatrijos, Medvėgalio bei kitus kalnus, piliakalnius ir pilis, slė-nius bei upių vingius, ezerų pakrantes.

Gamtovaizdžius nuo Ledakalnio – kaip ir iš tūkstan-čių kitų regyklių – galima įvertinti vaizdingumo ir ekolo-ginės kokybės požiūriu. Regyklos tam tikra prasme yra reprezentatyvios kraštovaizdžio vietas vertingiausiems gamtovaizdžiams eksponuoti, panaudojant jas krašto gamtai, istorijai, kultūros paveldui pažinti, turizmui plés-ti, poilsio reikmėms. Todėl atsiranda reikmė išsiaiškinti gamtovaizdžio grožio priežastis, įvertinti jo ekologinį ir estetinį turinį. Lygiai tas pat pasakytina ir apie regykla-

10. Banguoto reljefo gamtovaizdžio fragmente – įspūdinga pušų giraitė.

Pirmojoje lentelėje yra nurodytas gamtovaizdžio savybių ir objektų skaičius – iš viso 80. Tačiau gamtovaizdyje jų tiek iš karto niekada negali būti. Ežeringame, miškingame, kalvotame ar laukų gamtovaizdyje dažniausiai bus visai kiti objektais bei savybės, mažai kas pasikartos visuose. Šiame straipsnyje visus apertati néra galimybės. Paminésime tik keletą: pavyzdžiui, didingas miško dunksojimas, vandens paviršiaus dydis, miškingų kalvų skaičius, jų kiekis horizonto linijoje ir t.t. (1, 2, 5, 7 pav.). Iš žmogaus veiklos objektų pažymėtiniai piliakalniai, istorinių įvykių vietas, memorialinės sodybos, kapinės, pilkapiai ir kt. Visų pirma įvertinami regimi gamtos, istorijos ir kultūros objektai: pilys, rūmai, piliakalniai, memorialinės sodybos

ir jų želdiniai, kapinės su jų želdynais, šventovių ansambliai, jų bokštai, iškilę aukščiau horizonto linijos (pabrėžtina vienovė su gamta) ir kt. Lygia greta įvertinami gamtovaizdžio erdvėje netoli esantys nematomi, psichologiškai reikšmingi objektais: istorinių įvykių vietas, kartuvių kalnai, žūties bei kautynių laukai ir pan. Panašiai pagal 50 galimų objektų bei savybių įvertinama ir regykla, požymius taip pat atitinkamai grupuojant (2 lentelė). Įvertinamas aukštis nuo žemiausio taško gamtovaizdyje, paplūdimio artumas, ekologinės salygos, augalinės dangos pobūdis, jos atsparumas mindymui. Regykloje taip pat būtinai dar įvertinamas istorijos, kultūros ir gamtos paveldas (atskirai nuo jo svarbos gautovaizdyje).

1 lentelė. Gamtovaizdžio požymiai ir savybės

Gamtovaizdžio požymių ir savybių grupės ir pogrupiai	Rodiklių sk.	Rodiklių sk.	Rodiklių numeracija	Galimas vertinimo balų sk.
I. Bendras gamtovaizdžio įspūdingumas		11	1–11	24
II. Reljefo išraiškingumas		24	12–35	57
A. Sausuma	9			24
B. Vandenys	9			21
C. Sausumos ir vandens deriniai	6			12
III. Augmenijos erdinis įvairumas		24	36–59	73
A. Augmenija, paryškinanti reljefą	5			15
B. Medžių augmenija	13			37
C. Žolių augmenija	6			21
IV. Antropogeninių objektų įvairumas ir tikslumas		21	60–80	46
Žmogaus veikla:				
A. Iprastinė (ūkinė)	12			29
B. Paminklinė (kultūrinė)	9			17
Iš viso rodiklių		80	80	200*

* Kiekvieno iš 80 objektų arba savybių nebuvinimas yra vertinamas „0“ balų, išskyrus kai kuriuos požymius, kurių nesant gamtovaizdis išlieka nesudarkytas.

2 lentelė. Regyklių požymiai ir savybės

Regyklos požymių ir savybių grupės ir pogrupiai	Rodiklių sk.	Rodiklių sk.	Rodiklių numeracija	Galimas vertinimo balų sk.
I. Gamtovaizdinė vertė		1	0–1	15–20
II. Grunto pagrindas ir regyklos erdvumas		10	2–11	11–22
III. Augmenija ir įkyrūs vabzdžiai		8	12–19	7–15
IV. Žmogaus veikla:		22	20–41	12–35
A. Iprastinė ūkinė	11			
B. Paminklinė kultūrinė	11			
V. Vanduo ir paplūdimio salygos		9	42–50	1–11
Iš viso		50	50	46*–103

* – mažiausias balų skaičius, kai vertinami rodikliai yra minimalūs, tačiau regyklių esant suniokotame, bemiškiame, toli nuo vandens telkinių durpyne, ji būtų įvertinta 0 balų.

Pažinkime ir panaudokime

Taigi išsiaiškinti gamtovaizdžių ir regyklių pobūdį bei objektus yra labai svarbu. Tikslas – išryškinti gamtos, tautos ir valstybės paveldą, ginti jį nuo užmaršties, įprasminti žmonių sąmonėje. Botanikos instituto Kraštovaizdžio ekologijos laboratorijos mokslininkai tokius tyrimus vykdo. Sovietų persekiotas ir pačiame jėgų žydėjime miręs Gamtos apsaugos komiteto laboratorijos bendradarbis Gediminas Ardzijauskas kartu su šiu eilucių autoriumi užregistравo 402 pagal estetiškumą bei kokybę įvertintus gamtovaizdžius ir jų regyklas. Dauguma jų tirta tuometiniuose landšaftiniuose draustiniuose, dabar esančiuose regioniniuose ir nacionaliniuose parkuose bei lankomose vietose. Įprastinės ūkinės veiklos vietose taip pat gali būti daug reikšmingų gamtovaizdžio objektų. Kalbame ir apie įgyvendintus projektus. Pavydys – Botanikos instituto Kraštovaizdžio ekologijos laboratorijos ir Melioracijos instituto Hidrologijos laboratorijos įgyvendinta Obelės upės kaskadavimo programa bei tvenkinių pakraščių aplinkos formavimas. Kitas tų pačių institutų bendras projektas – tai Leno ežero dugno, krantų, pakrančių ir žemuminio baseino aplinkos ekologinė konцепcija. Deja, tų projektų įgyvendinimo kokybė ir ypač finansavimas buvo nepakankami.

Kraštovaizdžio pažinimo, vertinimo, gerinimo ir apsaugos koncepcijos gali būti ir yra įvairios. Išskirtini du mokslinės ir praktinės veiklos lygmenys: komponentinis ir visuminis. Sudarant bendrają krašto, apskrities, rajono strateginį planą ir projektuojant atskirus objektus pagal specialius planus galima ir reikia daryti įtaką kraštovaizdžio ekologinei ir estetinei kokybei. Tai nuolatos ir daroma. Įrengiami keliai ir komunikacijos, paplūdimiai ir vandens telkiniai, tvarkomi miškai ir laukai, miesteliai ir nuošalios kaimo gyvenvietės. Šiuos projektus įgyvendinant, keičiasi – tobulėja arba darkomas – kraštovaizdis (8, 9, 10 pav.). Aktualu remtis kraštovaizdžio visumos ekologinio ir estetinio vertinimo metodologija ir panaudoti sukauptus duomenis. Atsirado naujų galimybių, psichologinių aktualijų. Susiformavo gamtovaizdžius ir jų regyklas tyrinėjant sukauptų duomenų profesinė ir visuomeninė paklausa. Būtina į tokią visuomeninę veiklą įtraukti studentų ir kitą išsilavinimo siekiantį jaunimą – pagrindinių, vidurinių ir aukštėsnių mokyklų moksleivius. Jau minėta, kad, pavyzdžiui, keliaujant iš Ignalinos autobusu į Ledakalnį per Vaišniūnus ar Palūšės link yra daug įdomybų. Jų gausu keliaujant į vius 900 Lietuvos piliakalnių, į pilis ir slėnius bei upių vingius, ežerų pakrantės bei miestelius.

Ir dar kartą prisiminkime kelionę į Ledakalnį. Ten apsilankę pastebės, kad beveik visi šios regyklos gamtovaizdžio tolimose esantys paminėti ir nepaminėti, turintys

pažintinę reikšmę ir lankytini objektai nėra matomi iš Ledakalnio regyklos (išskyrus Ginučių piliakalnius). Be aukščiau minėtų, tai ir patvinstančio Ilgio ežero pakrantės, skardžio su mišku nuošliaužos, pasermtos ežero salos (1870 m. geležinkelio pylimo statybos bei pakalnės vieškelio erozijos padariniai). Tai ir Ginučių vandens malūnas, ir senovinės bitininkystės eksponatai Stripeikiuose bei kitos lankytinos įdomybės. Tuo pabrėžiame, kad regimi ir neregimi objektai ir reiškiniai gamtovaizdyje bei greta jo sudaro vieningą visumą. Jie padeda pažinti gamtos, istorijos ir kultūros paveldą. Todėl galima ir reikia tai eksponuoti. Reikmė pažinti minėtą paveldą ateityje dar didės. Vakarų civilizacijai būdinga studijuoti gamtą, istoriją ir kultūrą, gyvenimo būdą ir tradicijas.

Turint galvoje tolimalą perspektivą, siektina, kad komponentinis projektavimas ir projektų įgyvendinimas darytų įtaką visiems kraštovaizdžio komponentams ir savybėms. Tai daryti reikia kūrybiškai, naudojantis pagrįstomis mokslo rekomendacijomis ir praėjusių amžių bei dešimtmečių patyrimu. Svarbu didinti miškingumą, kurti augalinės dangos karkasą. Daugelis šių užduocių, matyt, neišengiamai strigs dėl lėšų stygiaus, bet nemažai kraštovaizdžio problemų išspręsti įmanoma.

Taurioms naujovėms kraštovaizdyje sąlyga – kylančios kultūros lygis, žmonių nusiteikimas veikti. Reikia taip pat didinti atsakomybę už kraštovaizdžio vertibių apsaugą, už gamtovaizdžių bei jų regyklių gerinimą ir globą. Regyklose yra gausybė darbų visuomenei. Reikia ir specialistų, galinčių padėti miškininkams bei atsakingiems savivaldybių darbuotojams. Jų talkininkai – mokiniai. Laukia ne tik tokie darbai kaip medelių sodinimas, genėjimas ir šiukslių surinkimas. Dažnos regyklos gamtovaizdis užgožtas optinės taršos – čia pat augančią krūmynų, kyšančią sausuolių. Čia prašyте prasosi landšaftiniai kirtimai, kad vaizdai būtų atidengti. Kitur regyklos kalvų viršūnės ir šlaitai (4, 7 pav.) bei šalia jų esančios aikštelės yra plikos, be jokių želdinių. Gamtovaizdžiuose gausu sodybų, naujų gyvenviečių be jokių želdinių arba su nušiurusiais bei sudarkytais želdiniais, dažnai tik su kelių vaismedžių sodeliais. Skurdii gyvenviečių apželdinimo koncepcija, ypač varganajos praktika. Iš reikšmingų regyklių matomų gamtovaizdžių išraiškingumą galima smarkiai padidinti ne tik sodinant medžius eilėmis aplink gyvenvietes, bet ir laukose, nepatogiose ar netinkamose laukininkystei vietose įveisiant giraites (9, 10 pav.), medžių ir krūmų grupes, pavienius medžius, antierozinius želdinius. Mažato, ir aplink atskirus vienkiemius anaiptol ne visada reikia medžius sodinti tik juostomis. Aukštesnę liaudies kultūrą reprezentuoja giraitiniai sodybų želdiniai.

Verta išskirtinio dėmesio viena tarpukario kaime puoselėta tradicija. Sumanūs ūkininkai kurdavo gegužin-

vietes (dabar sakytume – festivalvietes). Matydamas savo žemėje jaukesnį gamtos kampelį, pavyzdžiui, kalvą, pašlaitę, miškelio aikštę, upelio vingį, žemdirbys samprotavo taip: augančios dukros ir sūnūs tegul su kaimynų jaunimu linksminasi arti namų, užuot blaškėsi tolimese apylinkėse. Taip jaunimui ir saugiau (ar mažai dabar žūsta blaškydamiesi pasvetėse?). Taigi Lietuvoje buvo specialiai apželdintų gegužinkalnių ir kitokių panašių vietų. Tai sektina patirtis, juolab kad šitaip galima ir pagražinti gamtovaizdį.

Gamtovaizdžio iš karto nepagerinsi. Medžiams užaugti reikia daug laiko, bent dvidešimtmečio. Tad jau dabar, neatidėliojant, toliaregiškai numatant, remiantis moksliniais įvairių sričių tyrinėjimais, reikia veikti: surasti, tvarkyt, globoti gamtovaizdžius ir regyklos, kloti pagrindus gamtos, istorijos ir kultūros paveldui eksponuoti. Neužteks vien iš Vilniaus iki Nemenčinės nutiesito dviratininkų tako, kuriuo beveik niekas nesinaudoja. Kol kas pasitenkiname važinédami traukiniu iš Vilniaus į Kauną ir visai nematydami, kad kilometras kitas už

11. Sovietmečio statybų kalvotas gamtovaizdis Anykščiuose 1973 metais iš Šventosios upės slėnio šlaito aukštuminės regyklos.
Vertintina: 1 – vietovės kalvotumas, 2 – upė, 3 – vandens paviršiaus plotas, 4 – miškingumas, 5 – miškų struktūringumas, 6 – bemiškių plotų struktūringumas, 7 – miškingų kalvų skaičius, 8 – jų skaičius horizonto linijoje, 9 – statinių monotoniskumas arba spalvingumas, 10 – statinių ir želdinių sąveika, 11 – žemės žaizdotumas, 12 – teleenergetinių linijų disharmonija, 13 – kelių ir takų sąveika ar disharmonija su aplinka.

Gedimino ARDZIJAUSKO nuotraukos

12. Anykščių gamtovaizdis 1998 metų rudenį, praėjus 25 metams. (Nuotrauka daryta 60 metru dešiniau, nes vieta, iš kurios fotografuota 1973 metais, apaugo medžiais.) Per 25 metus anykštėnų individualių namų urbanistinė „dykuma“ ir nutrypta Šventosios pakrantė sužaliaavo, apaugo medžiais. Pabrėžtina, kad prie namų anykštėnai surado vietos ir miško medžiams. Gamtovaizdžio tolių laukymes uždengė ūgtelėjės miško jaunuolynas ir pastatyti namai. Dėl to gamtovaizdžio išraiškingumas sumenko. Upės beveik visai nematyti.

Arūno GRIKIENIO nuotrauka

Lentvario baigia užželti šiuksliniais krūmais pro traukino langus atsiveriantis šiaurėje nuostabus Neries didžiaslėnio gamtovaizdis. Taip niekur neturėtū atsitikti. Ir dar: pavyzdžiu, elgetiška sovietmečio „žemės tau-pymo“ filosofija remiantis įrengtomis kai kuriomis greitkelio Vilnius – Kaunas pakelės poilsio aikšteliems užterštame miške užsienio turistų neprisiviliosime.

Reikia čia ne tik erdvės, švaros ir tvarkos. Uždavinys – kad Lietuvos greitkeliai ir kelai būtų susieti su vietomis, kur galima rasti esminį krašto dvasinių vertybų, kad visą kraštą vagotų gamtos, istorijos ir kultūros studijų keliai ir takai, jų sąsajų mazgus sutelkiant gražiausią gamtovaizdžių regyklose. Lauktina, kad ateityje keliaudamas poilsiautojas (ir ne tik poilsiautojas), vietinis ir užsienio turistas bei su reikalais atvykės svečias turės labai specializuotų ir net keistų tikslų, vis mažiau tenkinsis grupinių ekskursijų paslaugomis. Vieni studijuos gamtą, kiti – istoriją, kultūrą, gyvenimo būdą, paukščius, žvėris, vabzdžius, augalus, upes, ezerus, miškus, tualetų „internetą“, sienų ir pakelės užrašus, nešvankynes ir kt.

Mūsų uždavinys – keičiant vertingas teritorijas, rūpestingai saugoti gamtovaizdžių estetinius išteklius, o mažiau vertingose teritorijose – dėmesingai tuos išteklius etnografiškai turtinti ir gausinti.

Sovietmečiu žmogaus keičiamuo kraštovaizdžio etnografinė diferenciacija vyko menkai ar jos net visai nebuvo. Tiesa, darbų, nagrinėjusių Lietuvos izochromines zonas, turėjome. Tačiau pastangos rajonuoti bent kaimų ir miestelių pastatų spalvas negavo impulso, pasukta stogų šviesiai rožinės (drumzlinos) monotonijos keliu, taip neva keičiant visuotinį niūrų šiferio drumzliną pilkšvumą (11, 12 pav.). Dabar, esant dažų spalvų gausai, statinių spalvų monotoniją galima kūrybiškai išgyvendinti ir statybinių medžiagų spalvas sąlygiškai „rajonuoti“.

Kalbant apie gamtovaizdžių analitinio vertinimo metodiką, pirmiausia pasakyti, kad sovietmečiu į gamtosaugą Lietuvos visuomenė buvo sutelkusi daug lūkesčių – gamtosauga simbolizavo ir Tėvynės idealą, ir savajį sielvartą, nors apie tai viešai niekas nekalbėjo. Tai atspindėjo ir mūsiškė detalaus gamtovaizdžių ir regyklių vertinimo metodika: čia tylų lūkestį jau reiškė metodo kalba, moksliniai tyrimai ir darbai.

Imant 80 kriterijų gamtovaizdžio estetiškumui ir kokybei detaliai nustatyti, taip pat 50 kriterijų regyklių ekologinėms sąlygomis ir kokybei įvertinti, galima numatyti, kaip pagerinti gamtovaizdžių ir regyklių estetinę bei ekologinę kokybę, patarti projektuotojams.

Tačiau mažasklypė naujų sovietmečio gyvenviečių okupacinė žemėvaldos politika suardė Lietuvos žmonių pasaulėjautą, palaužė ilgaamžę pagarbos želdiniams ir medžiams tradiciją (prisiminkime: šventieji ažuolai ir

miškai, želdiniuose skendėję valakiniai kaimai, senovinės viensėdijos, dvarai ir palivarkai). Tos netekties padariniai jaučiami ir dabar. Neišsivadavusi iš praeities žemės rinka, ji vis dar apimta sąstingio, varžoma mažasklypių normų. O modernizmas ir utilitarizmas diktuoja tokias sąlygas ir tokią sampratą, kad gyvenviečių žemėje atsiranda vietas tik sodelių sangrūdžiamas, o miško medžiui, želdiniams ir želdynams, juolab giraičiams vietas nėra (išidémétina ir tarpukario Rytprūsių tokio utilitarizmo žala).

Dabar, atkūrus nepriklausomybę, pakitus žemėvaldos ir žemėnaudos teisinei bazei, kraštovaizdžio pertvarkos užmojai ir galimybės yra didžiulės. Praeis keli dešimtmečiai, ir naujos paskirties želdiniai bei statiniai (naujų grupinių sodybų ir vienkiemų, plikų sovietmečio gyvenviečių nauji želdiniai, greitkeliai ir senkeliai aplinkos bei kryžkeliai želdiniai, išplėstos poilsio aikštelių ir kt.) išryškins kitokį kraštovaizdį ir liudys kitokią nei sovietmečio, tarpukario Lietuvos ar Stolypino ir Valakų reformų paveiktą gyvenseną. Tačiau žemės veido kaitos istorijoje paliksime tik tokį ženklą, kuris atspindės, ko mes patys prisikėlimo epochoje buvome verti.

HERITAGE OF THE LANDSCAPE AND ITS URGENT PROBLEMS

Kazys ÉRINGIS

Landscape is a whole of both visible and unvisible. It is a changing geoecological and ethnographical spatial system arranged of the components created by a man and the nature. The term is common, and it is usually used in singular, namely, the Aukštaičiai landscape, the Žemaičiai landscape. While the scenery is a small part of the landscape that can be seen from an observation spot. The estimation of the aestheticism of the scenery is done by eighty criteria, and fifty criteria are used in order to estimate the ecological conditions and the quality of the observation spots. Besides, there is a possibility to improve the aesthetical and ecological quality of the sceneries and observation spots from which the most beautiful sceneries can be seen.

Throughout the centuries holy oak-tree woods, valakas villages buried in the greenery, olden single farms as well as manors have been destroyed. At the Soviet period very small lots of land were distributed among Lithuanian people, and this was the reason for breaking the centuries-long tradition of respect to trees as well as to all vendure. Besides, with the intrusion of modernism and utilitarianism there was no place left on the lands of settlements for wood trees, seedlings and groves with the exception of small gardens alone.

At present, in the restorated and independent Lithuania after the legitimate power of landownership and landuse has been rehabilitated the landscape can be radically rearranged. In truth, the opportunity to do so is restricted so far because of the economical conditions, however, to day's efforts of planting new seedlings and constructions will reveal the new face different from that of the Soviet period only in some decades, and will witness the life of different kind.

Our highways should be connected with the most beautiful Lithuanian localities, the resting and observation fields ought to be expanded as well as trees and shrubs should be planted all over the new and old settlements.

Vienišas žmogus lietuvių kaimo bendruomenėje XIX a. – XX a. pradžioje

Dalia MARCINKЕVIČIENĖ

Tikslas: XIX a. – XX a. pradžios Lietuvos kaimo bendruomenės požiūrio į vienišus žmones analizė. Metodas: aprašomasis-analitinis. Išvados: valstietiškoje bendruomenėje buvo vertinamas tik šeimyninis gyvenimo būdas ir vedybiniai santykiai; neištakėjusios, nevedę, kaip ir našliai bei pavainikiai, nebubo toleruojami ir pilnavertiškai nedalyvavo kaimo visuomenės gyvenime; XIX a. – XX a. pradžios sodžiu vienišai, egzistuojantys be išprastos tradicinės šeimos, tapdavo marginalinėmis grupėmis.

XVIII amžiuje ir XIX amžiaus pradžioje Vakarų visuomenėse 15–20 proc. vyru ir moterų niekada nesukurdavo šeimos. Tuo tarpu Baltijos kraštuose, tarp jų ir Lietuvoje, šis skaičius tesiekdavo tik iki 5 proc.¹ Lietuvių istoriografijoje minėtas reiškinys nebubo nagrinėtas. Niekada nebubo mėginta atsakyti į klausimą, ar galėjo tai salygoti individualūs lietuvių apsisprendimai ir norai. Veikiau galima reikšti hipotezę, kad mažas vienišų žmonių skaičius priklausė ne nuo atskiro žmogaus valios, o nuo to meto socialinių ir ekonominų sąlygų, kurios veikė lietuvių šeimą bei santykius joje. Kita vertus, beveik visuotinės privalomos vedybos formavo lietuvių kaimo bendruomenėje tam tikrą specifinę pažiūrą į vienišą, neturintį išprastinės tradicinės šeimos žmogų.

Jaunuolių pastangas vedybomis išsaugoti ar sustiprinti dar tėvų pasiekta tam tikrą gyvenimo lygi gerbė ne tik kaimo bendruomenė, bet ir Bažnyčia. Materialinę vedybų priežastį kaip rimtą ir visų toleruojamą santuokos pagrindą oficialiuose dokumentuose minėjo tiek valstiečiai, tiek bajorai. Valstybinė valstietė Macevičienė iš Alsėdžių parapijos konsistorijai rašė, kad 1848 metais susituokė su valstiečiu Petru Macevičiumi, nes siekė sutvarkyti savo buitį ir turėti užtarėją bei darbininką.² Tačiau ūkinis vedybų motyvas toli gražu nereiškė, kad būsimi sutuoktiniai yra nenuoširdūs ir tuokiasi tik „išskaičiavimo“, nes ne tai lémė santykį garbingumą. Iš anksto suplanuotomis, apgaulingomis ir suktomis vedybomis XIX amžiaus visuomenėje buvo galima įtarti tuos, kurie turėjo ikivedybinių ryšių ir nuslėpė nesantuokinį vaiką ar garsejo kitokia panašia lietuvio akimis žiūrint amoralia praeitimi, bet tik ne žmogų, kuris vedybomis siekė sutvarkyti buitį. 1859 metais bajorė Benigna Bucevičienė ketino ištakėti antrą kartą ir praše dispenso. Pareiškime ji rašė, kad savo apsisprendimu sudaryti naują santuoką jokių savanaudiškų tikslų nesiekia. Ji tik

„nori turėti ištikimą draugą, globęją savo našlaičiams vaikams ir naujo vyro padedama susitvarkyti buitį“.³ Keistas išskaičiavimo ir širdingumo mišinys. Tačiau XIX amžiuje tai nereiškė šalto bejausmio egoizmo. Liudvikas Jucevičius taip pat minėjo, kad lietuvių tuokiasi „iš interesu“: „Kai piršlys išeina, mergina, grįžusi į trobą, randa savo likimą nuspręstą. Vis tiek, koks jis yra, jį priima be murmėjimo ir visada yra klusni tėvų valiai“.⁴ Bet ir Jucevičius, pabrėždamas ūkinį santuokos sudarymo pagrindą, nedaro išvados, kad šitaip jaunuoliai dalyvauja sandėryje, o vedybinis gyvenimas iš anksto pasmerktas ir nenusisekęs.

Nuostata dar prieš vedybas rimtai apsvarstyti būsimos šeimos materialines sąlygas buvo vienas esminių dalykų renkantis partneri. Šis vedybų bruožas lietuvių visuomenėje nesikeitė visą XIX amžių. Po baudžiavos panaikinimo, pasikeitus valstiečių statusui ir ekonominėi padėčiai, ūkinis vedybų motyvas dar labiau išryškėjo. Santuoką sudaranant materialiniu pagrindu buvo tesiama jau susiklosčiusi vedybų tradicija, o XIX a. antrojoje pusėje tai iš esmės tapo neišvengiamā.

1861 metų reforma Lietuvoje plėtojosi ne tik (ar ne vien tik) carinės Rusijos civilinių įstatymų ribose. XIX a. antrosios pusės – XX a. pradžios ūkininkų žemévaldą, nors ir ribojamą oficialių įstatymų bei Senato „kiemo teorijos“, formavo paprotinę teisę bei savaiminga poreforminių agrarinių santykių raidą. Iškart po baudžiavos panaikinimo atsirado daug neformalių žemės perleidimo ir jos skaldymo būdų. Žemė buvo pardavinėjama ir dalijama sudaranant ilgalaikės nuomos sutartis, įkeičiama surašant fiktyvios skolos raštus.⁵ Istorijafijoje minimas ir kitas neformalus ūkio ar jo dalies perleidimo naujam savininkui kelias, kai žemės atsisakoma kitų šeimos narių naudai,⁶ t.y. šeimyninės žemės dalybos, gaunant pasogą arba išeinant į užkurius. Istoriko Leono Mulevičiaus duomenimis, Kauno gubernijoje iki 1883 metų žemės dalybos tarp šeimos narių palietė 11,7 tūkst. kiemu.⁷ Ši XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pradžioje kaimo bendruomenėje plačiai paplitusi reiškinį apraše to meto amžininkai: Kauno gubernijos Statistikos komiteto valdininkas Konstantinas Gukovskis,⁸ Janas Vitortas,⁹ teisės istorikas Bernardas Fridmanas.¹⁰ Tai mini memuarų ir autobiografių autorai, kurie patys ar jų tėvai gyveno to meto kaime, aprašo lietuvių grožinę literatūrą. Neformalių ūkio dalybų atvejai fiksuojami ir Žemaičių vyskupijos kurijos bei konsistorijos protokoluose,

nagrinėjančiuose matrimonialinius ūkininkų santykius. Šeimyninės ūkių dalybos įgavo ypatingą prasmę XIX a. antrosios pusės lietuvių gyvenimui: vedybų motyvui, šeimyninės laimės ir meilės sampratai, tévų ir vaikų santykiams.

Panagrinėjé lietuvių istoriografiją, matome, kad pasoga ir užkuriuo dalį etnologai interpretuoja kaip dovaną ir materialinę paramą jaunujių gyvenimo pradžiai.¹¹ Pasoga priklaušanti nuo geros tévų valios, piršlio iškalbingumo bei sugebėjimo surasti turtinę, t.y. turtingesnę už jaunikį nuotaką (ar atvirkšciai).¹² Kitaip tariant, pasoga – tai galimybė pasipelnyti, nuotaka – tik priedas prie „ekonominio vedybų sandėrio“, o jos vietą šeimoje lemia atsineštos dalies dydis. Užkuryss mūsų istoriografijoje – taip pat beteisis šeimos narys, kurio likimą lémė žmona ar jos tévai.¹³ Tokia etnologų nuomonė, daugiausia besiremiant tautosaka, įtvirtino istoriografijoje nuostatą, kad materialinė nauda – tai lietuvių vedybų motyvas. Ši etnologų išvada pretenduoja į tam tikrą XIX a. antrosios pusės – XX a. pradžios ūkininkų mentaliteto apibūdinimą. Iškyla esminis klausimas: ar išties didžiausiam to meto Lietuvos socialiniam sluoksniniui santuoka tereikė vien egoistinį savanaudiškumą? Abejoti verčia keletas momentų. Visų pirma, patys etnologai, įvardydami vedybas kaip tévų suplanuotą prievertą, véliau visiškai priešingai kalba apie santykius tokioje šeimoje ir teigia, kad praėjusio šimtmečio vedybinio gyvenimo papročiai – mums sektina tradicija. Kita vertus, ir tai yra svarbiausia, istorikai, tyrinéjé Lietuvos valstiečių savimonę ir aptarę šios problemos tyrimo būdus, abejoja, ar vien empiriné tautosaka (be sudétingų šiuolaikinės semiotikos, hermeneutikos, psichoanalizés ir pan. metodų) gali būti patikimas, vertingas šaltinis.¹⁴ Antraip jaunosios raudos vestuvų dieną išties atrodo kaip neatremiamas prievertas ir liūdesio įrodymas.

Tradiciinéje šeimoje jaunosios pasoga ir užkuriuo dalis buvo viena labiausiai paplitusių neformalių priemonių perleisti žemę naujam savininkui ar skaldytį ją tarp kelių savininkų. Kitaip tariant, vedybų metu žemé buvo keičiama į pinigus ar kitą nekilnojamąjį turtą.¹ Žemės ir pinigų kaita vedybų metu vyko gana planingai ir jokiu būdu nestichiškai. Apsikeitimais turéjo savą vidinę logiką ir keletą variantų, tiesiogiai priklausančią nuo šeimos narių sudėties.

1-asis variantas: tolygus sūnų ir dukrų skaičius šeimoje. Tévo ūkis (žemé) dalijamas tarp sūnų, o atsineštos sūnų žmonų pasogos (pinigai) skiriamos jų vyru seserų pasogoms.

2-asis variantas: šeimoje tik sūnūs. Tévo ūkis (žemé) dalijamas tarp kelių sūnų; šių sūnų žmonų pasogos atitenka jų vyru broliams, išeinantiems į užkurius.

3-asis variantas: šeimoje tik dukros. Tévo ūkis (žemé) dalijamas tarp kelių dukrų; šių dukrų vyru – užkuriu – atsi- nešti pinigai skiriamų jų žmonų seserų pasogoms.

Tikslingas pasogos keliaivimas „iš rankų į rankas“ neleido žmonai ar vyru gautų pinigų panaudoti savo nuožiūra ar savo malonumui. Vien dėl to pasoginé ar, kitaip tariant, ūkiniu pagrindu sudaryta santuoka nebuvo ir negaléjo būti individualaus pasipelnymo priemoné. Nepertraukiamą žemės ir

pinigų cirkuliaciją užtikrino keletas sąlygų. Visų pirma – lietuvių kaimo visuomenėje vedybos buvo privalomas ir vyko pagal tam tikrą eiliškumą. Vaikų atsižadėjimas tuoktis ūkininko šeimoje baigdavosi chrestomatiniu jų dalies (žeme ar pinigais) praradimu. Tokį sprendimą lemdavo ne tévo jausmai, bet objektyvios priežastys: senberniai ir senmergės stabdė nepertraukiamą žemės ir pinigų cirkuliaciją. Nevedęs brolis nepapildé sesers kraicio galimos pasogos pinigais ir trukdė jai sekmingai ištakėti. Vedybų eiliškumas tarp brolių ir seserų buvo taip pat gana griežtas. To nepaisymas nelikdavo nepastebėtas. Tokius atvejus apšnekédavo ir ilgam prisimindavo. Juozas O. Širvydas autobiografijoje rašé: „Mano motina buvo trijų seserų vidurinė, tačiau ištakėjo paskutinė. Tais laikais tai buvo nepaprasta, nes ūkininkai visados stengdavosi savo dukteris išleidinéti už vyru vyriausiają pradedant, o jaunesniajā baigiant“.¹⁵ Vedybų eiliškumas, kaip ir neišvengiamā santuoka, buvo pakankama garantija sklandžiai žemės ir pinigų kaitai. XIX a. antrosios pusės lietuvių jaunimui visiškai natūralus buvo kvietimas „palaukti“ vienas kito.¹⁶ Šiuo prašymu máginta koordinuoti proporcinę žemės–pinigų kaitą jaunikio ir nuotakos šeimose.

Privaloma santuoka ir šeimyninis gyvenimo būdas formavo savitą, priešišką lietuvių poziūrį į vienišus žmones. Asmenų, dėl vienų ar kitų priežasčių nesukūrusių šeimos, lietuvių visuomenė netoleravo ir bandė ištumti už valstiečiams bei smulkiems bajorams įprasto gyvenimo ribų. Visų pirma tai pasakyti apie nesantuokinius merginų vaikus („benkartus“) ir jų motinas, nevedusius (netekėjusias) ūkininkų brolius, seseris bei našlius, nesukūrusius kitos šeimos. Neįgama pažiūra į šiuos žmones iš esmës nesikeitē visą XIX šimtmetyj ir XX a. pirmaisiais dešimtmečiais.

Vaiko statusą visuomenėje visų pirma lémė teisėtas ar neteisėtas jo gimimas. Šis faktas buvo labai svarbus ir nurodomas daugumoje to meto dokumentų. Jeronimo ir Onos Jankauskų skyrybų byloje ieškovas aiškino, kad 1902 metais susituoké su „nesantuokine Margaritos Skukauskaitės dukterimi Ona“.¹⁷ Žemaičių vyskupijos konsistorijos protokoluose, nagrinėjančiuose įvairius šeimyninius santykius, vakių „klasifikuojamų“ taip pat šiuo pozymiu. Lietuvų šeimėje pavainikiai nebuvu toleruojami. Retais atvejais, kai motinoms pavykdavo ištakėti, naujoje šeimoje šie vaikai vėtos neturėjo ir dažnai likdavo pas svetimus ar giminaičius. J. O. Širvydas, pats gimęs pavainikiu, autobiografijoje prisimena, kad ištakėjusi motina paliko jį pas dédę. Ir tik vaikui sulaukus piemens amžiaus patévis jį priémė – ūkui reikėjo piemens.¹⁸ Pačių motinų suvokimu, pavainikiai tiko tik kariuomenei, nes ūkio ir turto paveldeti negaléjo.¹⁹ Pavainikių tévus pašiepdavo ne tik kaimo žmonės, bet ir Bažnyčia. Šventadienio pamaldų metu kaltininką pasodindavo į doklą ir klebonui lydint didžiulés minios akivaizdoje nešiodavo šventoriuje. Kunigui paliepus doklą pakratyti, auka išvirsdavo ir iš gėdos lėkdavo per minią.²⁰

Lietuvoje, kaip ir Vakarų Europos šalyse, didelę dalį pavainikių pagimdydavo samdinės. Kartais tokios moterys ilgą

laiką tarnaudavo pas našlius ir prigyvendavo keletą vaikų, nes tikėjo pažadais vesti. Tačiau ir pastovūs, ilgamečiai ryšiai su šeimininku nesibaigdavo vedybomis. 1853 metais Domicelė Buožaitė praše vyskupą Motiejų Valančių priversti Feliksą Pacevičių vesti ją arba sumokėti 200 sidabro rublių kompensaciją. Moteris skundėsi vyskupui, kad pagimdė Pacevičiui du vaikus, nes šis žadėjo vesti.²¹ Dažniausiai kartodavosi chrestomatiniai pavyzdžiai – su savo tarnaitėmis ištvirkaudavo vedę, pagyvenę savininkai. Visais panašiais atvejais nukentėdavo tik moterys. 1868 metais dvasinis teismas nagrinėjo vedusio penkiasdešimtmečio Ukmergės apskrities Upinkų–Veprių parapijos valstiečio Bartolomėjaus Gedvilo bylą. Nors faktai rodė, kad vyras susidėjo su devyniolikmete samdine, dvasininkams jis aiškino, kad dievina savo žmoną. Esą kartais, būdamas girtas, supainiodavo ją su jauna tarnaite. Gedvilo suvedžiota mergina teigė, kad gimės kūdikis greitai mirė, šeimininkas išvarė iš darbo ir jai beliko ubagauti.²² Už ištvirkavimą teismas vyrams skirdavo keletą savaičių, o moterims – keletą dienų dvasinės atgailos,²³ kuri iš esmės nesikeitė visą XIX amžių. Nusidėjė 7 ar 14 dienų turėjo praleisti parapijos prieglaudoje ir kiekvieną dieną melstis: paeiliui vieną dieną klūpint, o kitą – gulint kryžium. Pirmadienį, trečiadienį ir penktadienį laikytis griežto pasninko tik su vandeniu ir duona ir (...) tokiu būdu pasiruošti viso gyvenimo išpažinčiai.

Energingesnės ir apsukresnės suvedžiotos merginos teisme reikalaujavo materialinio išlaikymo sau ir vaikui. 1863 metais bajorė Margarita Novickaja siekė prisiteisti iš vaiko tévo „išlaikymą, atitinkantį jos padėti“ ir 550 rublių už moralinę skriaudą.²⁴ Tačiau dvasinis teismas nesprendė kompensacijų klausimo ir ieškovams patardavo kreiptis į apskrities policijos valdybą. Dauguma atvejų „mergų vaikams“ išlaikymo neprireikdavo, nes jie neišgyvendavo. Dėl prastos priežiūros ir aplinkinių abejingumo „benkartai“ mirdavo vos gimę, todėl jų motinų pasiaiškinimuose dažnai skambėjo įprasta frazė: „tas kūdikis numirė“.²⁵

Lietuviai grožinėje literatūroje taip pat vargiai rasime sėkmingai užauginto nesantuokinio merginos kūdikio paveikslą. Daugumą jų rašytojai vaizduoja gimusius neišnešiotus ir „mažus it žiurkés“, kiek pagyvenę, pavainikiai miršta. Lazdynų Pelėda rašė, kad šių vaikų mirties laukė net artimiausi žmonės. Apsakyme „Vienas iš daugumos“ močiutė meldėsi, prašydama savo dukters pavainikio sūnaus mirties: „Kad bent Dievas susimylėtų ir atsiimtų – jo vargo pagailėtų“.²⁶ Žemaitė „Mažame palivarkelyje“ pavaizdavo gražų, mylimą mergos vaiką. Tačiau literatūros kritikai nurodė, kad tai laisvas rašytojos vertimas iš G. Mopasano novelės „Samdinės istorija“. Pavainikiai galbūt buvo toleliojami Vakarų visuomenėse, bet ne eilinio lietuvio šeimoje. Ši mintis pratęsta ir Antano Vienuolio atsiminimiuose. Rašytojo kraštiečių ūkininkės Pečiūrienės nesantuokinė dukrelė – kaimynų žalojamą ir ujamą – priėmė į savo šeimą ir išsivežė į Rusiją svetimas žmogus.²⁷

Ne visi pavainikiai mirdavo sava mirtimi. Ir nors Liudvikas

Jucevičius rašė, kad „Žemaitijoje apie žmogžudystes nė negirdėti“,²⁸ – faktai liudija priešingai. Ypatingai nepakanti pažiūra į pavainikius ir jų motinas skatino žiaurų elgesį su naujagimiais. Žemaičių vyskupijos konsistorijos posėdžių protokolai mirga išrašais apie pavainikius, kurie gimę negyvi. Atvykusiems policininkams ir teismo ekspertams moterys aiškindavo, kad vaikas mirė gimdant. Tačiau tyrimas nustatydavo, kad tai žmogžudystė. Pavainikius žudydavo įvairiai: uždusindavo ar kuo nors trenkdavo per galvą.²⁹ Šiandien labiausiai stebina to meto aplinkinių abejingumas ir pernelyg lengvos bausmės. 1858 metų gegužės 18 dieną samdinė Liudvika Malkauskaitė šeimininko tvarte pagimdė nesantuokinį kūdikį, numetė jį nuo laiptų, o lavonėli paslėpė po šienu. Netrukus jis grįžo į trobą. Iškiesta policia terado vaiko kūno dalis – kitką suėdė į tvertą užklydės šuo. Moterij teismas nuteisė 50 rykščių³⁰ – įprasta tokiems nusikaltimams bausme. Po to motina atliko dvasinę atgailą. XIX amžiuje kopūstų vagystė iš rusų karininkui priklaušančio daržo buvo vertinama kur kas griežčiau. Tai padariusi Antanina Petkevičiūtė 1868 metais buvo įkalinta 4 mėnesius.³¹ Už netyčinį vaiko nužudymą visai nebausdavo. 1859 metais Kauno baudžiamojo ir civilinio teismo rūmai išteisino moterį, Viešknių viešojoje pirtyje netyčia nuskančinusią mažametį sūnū. Netgi dvasinė atgaila buvo rekomenduota tik pačios moters noru.³² Vaiką be šeimos XIX amžiaus visuomenė pripažino nepilnaverčiu. Pavainikius jų motinos tiesiog palikdavo gatvėse, laukuose, užakusiuose šuliniuose ar pamesdavo svetimiems.³³ Išgyvenę jie paprastai tapdavo valkatomis.

Atstumtuju sąrašą papildė nevedę vienišiai. Jų laukė šeimyniščių dalia giminaičių šeimose. Kazys Grinius atsiminimuose aprašė savo tévu samdinių – mergų, piemens, bernų – buitį ir tarpusavio santykius.³⁴ Iš rašinio matyti, kad „bernas“ buvo nevedės tikras tévo brolis. Lietuvoje pagyvenios, nepajégiančios dirbtį ūkyje senmergės sudarė nemažą špitolių gyventojų procentą.

Ankstyva sutuoktinio mirtis taip pat suardydavo įprastą šeimos modelį ir destabilizuodavo našlio(ės) padėtį kaimo bendruomenėje. Ūkis, likęs be vieno iš šeimininkų, neišveniamai žlugdavo. Kauno gubernijos parapijų kunigų pranesimuose vyskupui našliai apibūdinami kaip vargetos, nesugebantys tinkamai prižiūrėti ūkio. Kunigų nuomone, nauja našlių santuoka gana problemiška. 1885 metais Zarasų apskrities Vidiškių parapijos kunigas P. Landsbergis, užsiminęs vyskupui M. Paliulionui apie našlę Sabiną Novelskiene, pabrėžė, kad ji negalės daugiau ištekėti.³⁵ Daugeliu atvejų našlės ar našliai tuokdavosi su svainiais ar svainėmis, kartu atgaudami ir įprastą statusą visuomenėje.

Valstietiškoje bendruomenėje buvo vertinamas tik šeimyninis gyvenimo būdas ir vedybiniai santykiai. Neištekėjusios, nevedę, kaip ir našliai bei pavainikiai, kaimo visuomenės gyvenime pilnavertiškai nedalyvavo. Tad XIX a. – XX a. pradžios sodžių vienišiai, egzistuojantys be įprastos tradicinės šeimos, tapdavo marginalinėmis grupėmis.

NUORODOS:

1. Hajnal J. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века. – Москва, 1979. – Р. 16–17.
2. Byla apie nedarną valstiečių Macevičių šeimyninį gyvenimą, 1861 m., LVIA, F. 669, Ap. 4, B. 30, L. 1.
3. Bajorū Benignos ir Jono Bucevičių skyrybų byla, 1861 m., LVIA, F. 669, Ap. 4, B. 118, L. 1.
4. Jucevičius L. A. Lietuva, jos senovės paminklai, būtis ir papročiai // Jucevičius L. Raštai. – Vilnius, 1959. – P. 225.
5. Jurgutis V. Valstiečių kiemas. – Kaunas, 1939. – P. 107.
6. Ten pat. – P. 115.
7. Muļķivīcīs L. Обычное право крестьянского землевладения в Литве в конце XIX в. // XXVI съезд КПСС и проблемы аграрной истории СССР: Соц.-полит. развитие деревни. – Уфа, 1984. – Р. 318.
8. Гуковский К. Поездка по Поневежскому уезду // Памятная книжка Ковенской губернии на 1887 г. – Ковна, 1886. – Р. 351–352; Ковенский уезд // Памятная книжка Ковенской губернии на 1892 г. – Ковна, 1891. – Р. 112; Краткий исторический очерк Ковенской губернии. – Ковна, 1898. – Р. 58.
9. Witort J. Zarysy prawa zwyczajowego ludu litewskiego. – Lwów, 1893. – P. 32.
10. Фридман Б. А. Очерки по крестьянскому вопросу. – Вильна, 1904. – Р. 1.
11. Vyšniauskaitė A. Lietuvių vestuvių dovanų semantika // Kultūros barai. – 1991, Nr. 10, p. 65.
12. Bernotienė St. Kraičio vaidmuo vedybose // Kraštotojra. – Vilnius, 1988. – T. 11. – P. 84.
13. Ten pat. – P. 87; Vyšniauskaitė A. Lietuvių valstiečių šeimos turtiniai santykiai XIX a.–XX a. pirmaisiais dešimtmeciais // Iš lietuvių kultūros istorijos. – Vilnius, 1958. – T. 1. – P. 269.
14. Mulevičius L. Valstiečių savimonė kaip istorijos mokslo objektas // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. – Vilnius, 1993. – T. 4. – P. 379.
15. Širvydas Juozas O. (1875–1935): Biogr. bruožai. – Cleveland, 1941. – P. 13.
16. Skuodienė E. Našlaitės dalia: XIX a. pab.–XX a. pr.: Atsiminimai, 1972 // Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (MARS), F. 29–839.
17. Jeronimo ir Onos Jankauskų skyrybų byla, 1908 m., LVIA, F. 669, Ap. 4, B. 4166, L. 1.
18. Širvydas Jonas O. (1875–1935): Biogr. bruožai. – P. 15–16.
19. Baldauskas J. Vaikai, pavainikiai, moterystė // Gimtasai kraštas. – 1935, Nr. 2, p. 298.
20. Pavainikų tėvų baudimas // Gimtasai kraštas. – 1936, Nr. 2–4, p. 507.
21. Domicelės Buožaitės prašymas vyskupui M. Valančiui, 1853 m., LVIA, F. 1671, Ap. 4, B. 92.
22. Byla dėl ištvirkusio valstiečių Bartolomėjaus Gedvilo ir Marijos Proščiupaitės gyvenimo, 1868 m., LVIA, F. 669, Ap. 4, B. 769, L. 29.
23. Byla dėl dvasinės atgailos skyrimo Ignui Korsakui, 1860 m., LVIA, F. 669, Ap. 4, B. 89.
24. Byla dėl bajorės Margaritos Novickajos prašymo, 1863 m., LVIA, F. 669, Ap. 4, B. 277, L. 32.
25. Byla dėl amoralaus bajorės Kaupavičiūtės elgesio, 1852–1861 m., F. 669, Ap. 4, B. 135, L. 4.
26. Lazdynų Pelėda. Vienas iš daugumos // Varpas. – 1900, Nr. 11, p. 124.
27. Vienuolis A. // Iš mano atsiminimų. – Vilnius, 1954. – P. 56.
28. Jucevičius L. A. // Raštai. – Vilnius, 1959. – P. 445.
29. Kauno apskrities policijos valdybos pareiškimas apie Domicelę Daniliauskaitę, 1863 m., LVIA, F. 669, Ap. 4, B. 374, L. 9.
30. Dėl dvasinės atgailos skyrimo valstietei Liudvikai Malkauskaitėi, 1859 m., LVIA, F. 669, Ap. 4, B. 450, L. 15.
31. Dėl dvasinės atgailos skyrimo Antaninai Petkevičiūtei, 1868 m., LVIA, F. 669, Ap. 4, B. 709, L. 4.
32. Byla dėl netycinio vaiko nužudymo, 1860 m., LVIA, F. 669, Ap. 4, B. 98, L. 2.
33. Byla dėl ištvirkusio Monikos Tamošaitės gyvenimo, 1871 m., F. 669, Ap. 4, B. 1030, L. 7; Byla dėl dvasinės atgailos skyrimo Juzefai Duchoveckai, 1868 m., LVIA, F. 669, Ap. 4, B. 740, L. 11; Telšių apskrities policijos valdybos raštas, 1870 m., LVIA, F. 696, Ap. 3, B. 204, L. 85; Byla dėl ištvirkusio valstietės Rožės Malkevičiūtės gyvenimo, 1867 m., LVIA, F. 669, Ap. 4, B. 604, L. 3–4.
34. Grinius K. Atsiminimai ir mintys. – Tübingen, 1947. – D.1. – P. 32–33.
35. Zarasų apskrities Vidiškių parapijos kunigo P. Landsbergio pranešimas vyskupui M. L. Paliulionui, 1885 m., LVIA, F. 1671, Ap. 4, B. 269, L. 604–605.

The singles in the Lithuanian village community at the turn of the century

Dalia MARCINKEVIČIENĖ

Around the turn of the 19th century between 15 and 20 per cent of men and women of the societies of the West remained unmarried. While the number of those on the Baltic areas including Lithuania was merely 5 per cent. The number of single men and women did not depend on the wiel of a person, it was influenced by the socioeconomic conditions which had an impact on the Lithuanian family as well as on the relations between the members of the family. Otherwise, a peculiar attitude towards person's single state who did not have a habitual traditional family was formed in the Lithuanian village community since the marriage was obligatory and almost universal. Only married life and marital relations were accepted by the community of peasantry. Female and male singles, widowed men and women as well as illegitimate children were not tolerated by the country folk; so, they hardly ever participated in the public life of the village. Thus, at the turn of the century the single men and women of villages who did not follow a well-established family tradition would become marginal groups.

Lietuvos istorijos institutas
Kražių 5, 2001 Vilnius

Gauta 1998 10 23
Iteikta spaudai 1999 01 29

Odininkai Lietuvoje

Janina MORKŪNIENĖ

Odininkystės, kaip ir kitų amatų, tyrinėjimai gali tam tikra dalimi prisidėti prie liaudiškosios technikos istorijos pažinimo. Straipsnio objektas – odininkystės amatas Lietuvoje. Tikslas – remiantis archyviniais šaltiniais, statistikos duomenimis, literatūra, periodika, 1995–1998 m. etnografinėse ekspedicijose autorės surinkta medžiaga trumpai apžvelgti odininkystės raidą, parodyti jos reikšmę Lietuvos ekonominiaime gyvenime. Tyrimo metodas – istorinis lyginamasis.

Gyvulių odos – viena pagrindinių medžiagų vasarinei ir žieminei avalynei, kai kuriems drabužiams, jų detalėms, arkliai pakinktams ir kitiems odiniam gaminiams siūti. Todėl šis amatas gyvavo ir plėtojosi jau nuo XII–XIII a. Ypač jis suklestėjo XIX–XX a. pirmojoje pusėje. Odų išdirbimo ne-sudėtingais įrankiais ir liaudiškosios technologijos būdais reikšmingumas sumažėjo XX a. viduryje, sukonzentruvus visą odų išdirbimą valstybiniuose fabrikuose. Amato sunykimą nulėmė sovietinės valdžios požiūris į individualią gamybą ir privatinę nuosavybę.

Iš archeologinių šaltinių matyti, kad Lietuvos gyventojai vartojo išdirbtą odą jau mūsų eros pradžioje. Nuo XIII a. odų išdirbimas paplinta, siuvama odinė avalynė.¹ Kai kurie odos gaminiai (ypač balnai) minimi XIII a. „Eiliuotojoje Livonijos kronikoje“. Joje kalbama apie sau-sumos kelius iš Lietuvos į Livoniją (dab. Latviją). Buvo žinomas sausumos kelias pajūriu, kuriuo Livonijos gyventojai naudojosi susisiekimui su Europa. Šiuo keliu nau-dotasi XIII–XV a., o ir vėliau.² Reikia manyti, keliau-jama buvo arkliai – pabalnotais arba pakinkytais į vežimus. Pakinktų gamybai buvo naudojamos, be kitų medžiagų, ir odos. Odines dalis gaminio šikšniai („rimoriai“), kurie kartais vadinti pavalkininkais (kamuntininkais). Amatas ilgainiui žmogui prigydavo kaip pavardė.³ Taip pat galima manyti, kad jau tuo metu šikšniai mokėjo patys gamintis odas arba jas pagamindavo amatininkai odininkai. Jų pagaminta oda tiko įvairiems dirbiniams.

Lietuvoje odos dirbinių jau būta XII–XIII a. Vilniaus Žemutinės pilies ir senojo arsenalo teritorijoje rasta XIII–XIV a. ornamentuotų odinių pakinktų, apavo liekanų. XVI–XVII a. populiarūs daugiausia Vilniaus knygrisių cecho su-kurti įvairūs dekoruoti odiniai knygų viršeliai.⁴ Viduram-ziai odininkai buvo susibūrė į atskirą cechą (gildiją). Jis

įsteigtas apie 1536 m. XV a., o ypač XVI a. Vilniuje ir visoje Lietuvoje amatai klesti. Krikščionybės priėmimas Lietuvą sujungė su Vakarų Europa, ir XV–XVI a. Vilniuje kūrėsi visokių amatų ir specialybų cechai⁵: batsiuvių – apie 1536 m., šikšnių – 1552 m., balnų – apie 1552 m. Apie įvai-rių specialybų amatininkų įsigyvenimą Vilniuje liudija ir gatvių pavadinimai. Būta ir odininkų gatvės („Garbarska“). Šių amatininkų, be abejo, būta ir kituose Lietuvos mie-tuose: Kaune, Trakuose, Ukmergeje ir kitur.⁶

Odininkai (lot. cerdones, vok. Gerber, angl. tanner, skin-ner, slav. kožemiaki, kožemiacy, garbarze) buvo susiskirstę „i vadinamus didžiujų bei juodujų odų dirbėjus (baltuszni-cy) ir mažujų bei baltujų odų dirbėjus (bialoszkornicy)“.⁷ „Baltujų odų“ terminas odininkystėje išliko iki šių dienų (vokiškai – Weissgerberei). Odai šiuo būdu išdirbtai naudo-jama alūnas, druska, kvietiniai miltai ir kiaušinių tryniai. Šie komponentai odai suteikia lankstumo ir minkštumo.⁸

XV a. dokumentuose odininkai vadinami „garbari“, „syromiatniki“ (odminiai), „safjaniki“ (tymo gamintojai). Odininkystė daugiausia vertėsi rusai ir tutoriai.⁹

XVI a. Lietuvoje prekyba kailiais ir odomis labai plė-tojosi: Lietuvos kailiais ir jaučių odomis buvo prekiau-ja-ma Dancige, Magdeburge, net Venecijos ir kai kurių Flan-drijos miestų rinkose, o smulkių galvijų odomis – Itali-joje, Čekijoje, Frankfurto mieste.¹⁰

Odininkystės amatas, odos gaminiai ir odų žaliaiva Lietu-voje buvo labai vertinami. Šis dalykas užfiksotas 1588 m. Lietuvos statute, kur pasakyta: jeigu užstatytas arklys arba jautis per metus ar po pusmečio be jokios priežasties padvēs, tai jų odos turi būti sugrąžintos skolintojui, o pas-tarasis skolos davėjui sugrąžina tik pusę paskolintos sumos; jeigu gyvuliai nudvės mušami arba badu marinami – tuomet skola visiškai negrąžinama.¹¹

XVI a. Vilniaus odininkai rinkoje turėjo savo krautuves–dirbtuves. Odininkų buvo Lietuvos miesteliuose, kai-muose ir dvaruose. XVI a. dvarų inventoriuose terminu „kožemiac“ pažymėtos žmonių pavardės arba jų profesijos. Ga-lima manyti, kad odininkų pavardės ir kilo iš jų profesijų. Antai 1561 m. spalio 12 d. Jurbarko vls. ir Naujosios Valios (Virbalio) inventoriuje nurodyta, kad Jurbarko mieste gy-vena Jaczuk Koziemyak, Ambros Kozemiac, Mikolay Ko-zemiac.¹² 1571 m. gegužės 5 d. Tauragės inventoriuje nuro-

dyta, kad Baltrus (Baltrusz) Kozemiak turi žmoną, 2 sūnus, 3 dukras, jaučių, 2 kumeles, žagrę ir 1 valaką žemės.¹³ 1592 m. vasario 8 d. Jauniškės dvaro, Kražių vls. ir Kražių miestelio dalies dalybų inventoriuje pažymėtas Banelis odininkas („кохемяк“). 1597 m. lapkričio 28 d. Tendžiogalos vls. Daužnagių k. inventoriuje minimas valdinys Adomas Kozemiakas (Koziemiak), kuris už valaką moka 3 kapas.¹⁴

Galima manyti, kad vieni odininkai kartu dar dirbo ir žemę, kiti gyveno miesteliuose ir vertési vien tik amatu.

XVI a. Lietuvos dvarų inventoriuose taip pat pažymėtos odos bei odiniai dirbiniai. Tai liudija jų vertė. 1596 m. sausio 23 d. Rosčių dvarelį (Veliuonos vls.) inventoriuje nurodyta raudona juchto oda („скупа юхтова чырвона“).¹⁵ 1600 m. spalio 17 d. Kraukėnų dvaro (Upytės pavietas) inventoriuje pažymėta viena rauginta juchto oda („скóra дéбна iuchtowa iedna“), 3 balnai, 7 šlejos, 4 „kantarai“ prie „шору“, 2 vadžios, 5 seni apynasriai, 3 „uzdenyčios“, sena pavadė, 2 pavalkai ir kiti pakinktai.¹⁶ 1595 m. gegužės 21 d. Pašakarnio dvarelį (Raseinių vls.) inventoriuje išvardyti pavalkai: vieneri odiniai, kiti – paprasti.¹⁷ 1594 m. balandžio 30 d. Kulvos dvarelį (Kauno pavietas) inventoriuje pažymėtas vienas odinis krepšys-maišelis („тlu-mok“).¹⁸ 1599 m. sausio 6 d. Bernoto Eidimto, gyvenusio Jaunodavoje (Karšuvos vls.), palikimo sąraše tarp kitų kailinių ir kitokių daiktų išvardyti safjano batai už 84 grašius ir 2 seni odiniai krepšiai-maišeliai.¹⁹ 1596 m. gruodžio 31 d. Utenos dvaro inventoriuje pažymėta odinė kėdė iš išdirbtos odos („krzesło rzemianne“).²⁰ Iš visų šių dokumentų matyti, kad odininkai išraugindavo juchtą (matyt, spalvą suteikdavo raugindami ažuolo žievėse), taip pat išdirbdavo safjaną iš avių, ožkų odelių.

Apie odų dirbimo technologiją ir procesą iš to laikotarpio žinių neturime. Tik XVI a. Vilkijos valsčiuje (dab. Kauno r.) pažymėta kaišena („кошена“).²¹ Ši įrankį vartojo ir kailiadirbiai, ir odininkai kailių ir (rečiau) odų minkštinimui.

XVI a. buvo išdirbamas safjanas – baltas, geltonas, raudonas ir juodas. Iš safjano siuvo daugiausia moterišką avlynę. Safjanui, be avių ir ožkų odelių, dar vartojo briedėnā, vilkeną ir stirneną.²² Manoma, kad safjano pavadiniams kilę nuo Maroke esančio Safi miesto vardo.²³ Safjanas buvo išdirbamas miestų odininkų cechuose. Kaimo odininkai daugiausia išdirbdavo vadinamąją žaliaminę odą („sirmetę“, „surmetę“), iš kurios siuvo pakinktus, ir juchtą, skirtą siūti avalynei ir pakinktam.

Jau minėta, kad odininkų cechai buvo steigiami daugelyje Lietuvos miestų. Instrukcijoje Biržų miesto magistratui nurodoma, kad turi būti, be kitų cechų, ir batsiuvių cechas, kuriame dirbtų odų specialistai: pirštinių gaminėjai, „rimoriai“, balnininkai, odų išdirbėjai („garboriai“), safjanininkai, didelių juodų odų išdirbėjai ir visi, kurie dirba su odomis.²⁴

Odininkystė, kaip ir kailiadirbystė, Lietuvoje – tradiciiniai totorių verslai, kuriais jie vertési ir savo senojoje tévynėje. Ten jie iš odos gamino aprangos dalis, palapines, vežimų apdangalus, pakinktus, būgnus ir kitokius odinius daiktus. Iš ožkų ir avių odos totoriai pasigamindavo švilpynių tipo instrumentus su dumplėmis.²⁵ Stepių tiurkų gentys labai meistriškai išdirbdavo odą. Dar XII a. arabų rasytojai liudija, kad Volgos bulgarų išdirbtas juchtas garsėjo Rytuose, į kur jis buvo eksportuojamas. Didelį odos išdirbimo meistriškumą buvo pasiekę Krymo totorių ir karaimų odininkai.²⁶ Jau 1588 metų Lietuvos Statute buvo pasakyta, kad totoriai „odas raugina“.²⁷

Vilniaus amatininkai krikščionys nepalankiai žiūrėjo į totorių amatą, rimtais konkuruojantį dirbinių kokybe. Totorių neįsileido į miestų cechus, neva kaip muslimonų (miestų cechai buvo kartu ir bažnytinės brolujos). XVII–XVIII a. Vilniaus cechų statutuose numatyta totorių odos dirbėjų teisių apribojimų: jiems ne visur buvo leidžiama pirkti galvijų, avių ir ožkų.²⁸ Panaikinus cechus, totoriai galėjo konkuruoti su kitatikiais odų išdirbėjais.

Vilniuje, Slonime, Glubokojėje, Liachovičiuose, Vydižiuose, Butrimonyse, Minske, Punskie ir kituose miestuose bei miesteliuose totorių dirbtos odos seniau garsėjo patvarumu ir Lietuvoje, ir Lenkijoje. Ypač vertintas ir turėjo paklausą juchtas.²⁹

XIX a. antrojoje pusėje odų cechai pradėjo nykti. Vieitoj jų kūrėsi odų fabrikai ir įmonės.

Kauno gubernatoriaus ataskaitoje rašoma, kad 1845 m. Kėdainiuose buvo odos įmonių, kurių metinė produkcijos vertė buvo 2600 rb., Pumpėnuose (1 fabrikėlis) – atitinkamai 140 rb., o Pasvalyje – 250 rb.³⁰ 1850 m. Kauno miesto karinio gubernatoriaus ir Kauno civilinio gubernatoriaus ataskaitose pažyméta, kad per metus Kėdainiuose odų gaminama už 2600 rb., o Čekiškėje (Vilkaviškio aps.) – už 95 rb. Po 1 odų įmonę buvo Krakėse (metinė produkcija – už 160 rb.), Grinkiškyje (atitinkamai – 175 rb.), Raguvos (200 rb.), Troškūnuose (340 rb.), Viešintose (180 rb.), Kupiškyje (150 rb.). Vydižiuose (Zarasų aps.) veikė 7 dirbtuvės (metinė produkcija – už 1226 rb.). Panevėžio apskrities duomenys: Krekenavoje – 8 įmonės (280 rb.), Pumpėnuose – 6 įmonės (230 rb.), Pasvalyje – 7 įmonės (190 rb.), Vabalninke – 4 įmonės (120 rb.).³¹

1869 m. Kauno gubernatoriaus raporte apie liaudies pramonę rašoma, kad tuo metu egzistavo 58 odų dirbtuvės.³² Iš pateiktų duomenų matyti, kad tai buvo smulkios odų dirbtuvėlės.

V. Merkio duomenimis, fabrikinė odų gamyba Lietuvoje pradėjo plėstis XIX a. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 9-ojo dešimtmečio pradžioje. XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje ji pasiekė didelį mastą. 1875 m. buvo įsteigta S. Holsteino įmonė, 1887 m. – V. Šopeno ir M. Blocho,

1878 m. antra S. Holšteino įmonė Markučiuose ir S. Poplavskio įmonė, 1880 m. – I. Suravino, 1882 m. – G. Grilicheso įmonės. 1879 m. Šiauliouose buvo įsteigtas Ch. Frenkelio fabrikas, stambiausias Kauno gubernijoje. Fabrikams steigtai buvo palankios sąlygos: daug žaliavos ir plati rinka. Be to, dvigubai padidėjo muitai importinėms odoms, ir jų įvežimas į Rusijos imperiją smarkiai sumažėjo. 1893 m. Vilniuje įsikūrė J. F. Menkės, 1895 m. – J. J. Menkės, 1898 m. Šiauliouose – brolių Nurokų fabrikai.³³ (D. Gruodis nurodo, kad brolių Nurokų fabrikas įsteigtas 1900 m.³⁴, tie patys metai nurodyti ir laikraštyje „Naujas žodis“,³⁵ bet laikraštyje „Diena“ – 1895 m.³⁶).

Ch. Frenkelio fabriko dirbiniai buvo labai įvairūs: padai, vidpadžiai, viršiuks, juchtas, chromas ir kt. Brolių Nurokų fabrikas gaminė odą padams (kruponai ir ištisos odos), juchtą, vidpadžius, chromą, ševretą ir kt.³⁷, 1924 m. Šiauliouose įsteigtas J. Faino garinis odų fabrikas – odą padams, vidpadžiams, juchtą, blankinę, juchchromą.³⁸

Taigi XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje didžiausi odos gamybos centrai buvo Vilnius ir Šiauliai. Įmonių augimo dinamika XIX a. pabaigoje matyti iš V. Merkio sudarytų lentelių: 1861 m. Lietuvoje buvo 53 odos įmonės, 1883 m. – jau 156 su 538 darbininkais, o 1899 m. – 178 su 1066 darbininkais. Daugiausia įmonių buvo tuometinėje Kauno gubernijoje. Pavyzdžiu, 1883 m. Vilniaus gubernijoje (jos lietuviškose apskrityse) buvo 9 įmonės su 241 darbininku, Kauno gubernijoje – 132 įmonės su 257 darbininkais, Suvalkų gubernijoje – 15 įmonių su 40 darbininkų. 1899 m. Vilniaus gubernijoje buvo 26 įmonės su 555 darbininkais, Kauno gubernijoje – 128 įmonės su 440 darbininkų, Suvalkų gubernijoje – 24 įmonės, kuriose dirbo 71 darbininkas.³⁹

Kaip minėta, susidarius palankioms sąlygoms, Lietuvoje odų pramonė labai išaugo. Ji turėjo plačią rinką Rusijos imperijoje. Lietuvai atgavus nepriklausomybę 1918 m., odų pramonė turėjo keisti savo pobūdį, didinti prekių assortimentą, reikalingą Lietuvos rinkai – labai nedidelei palyginti su buvusia prieš Pirmajį pasaulinį karą. Odų išvežama buvo nedaug. Tačiau pažymėtinės platus odų rūšių assortimentas iš vietinės žaliavos. Įveždavo tik žaliavą batų padams.⁴⁰

Odininkystė buvo svarbi šalies ūkio šaka. 1926 m. visoje Lietuvoje buvo 139 odų išdirbimo įmonės ir įmonėlės, kuriose dirbo 773 darbininkai. Daugiausia jų buvo: Šiaulių mieste – 8 įmonės su 401 darbininku; Šiaulių apskrityje – atitinkamai 10 ir 17; Telšių apskrityje – 12 ir 26; Ukmergės apskrityje – 14 ir 39; Klaipėdos krašte – 9 ir 13; Raseinių apskrityje – 7 ir 29.⁴¹ Vėlesnių metų statistikos duomenys rodo, kad odos dirbtuvėlių skaičius mažėjo: 1927 m. – 127 įmonės su 742 darbininkais; 1928 m. – atitinkamai 109 ir 715; 1929 – 21 ir 493; 1930 m. – 23 ir 516; 1931 m. – 21 ir 531; 1932 m. – 19 ir 462; 1933 m. – 21 ir 543.⁴²

Tikriausiai daugelis tų įmonių ir įmonėlių buvo tiesiog dirbtuvės arba dirbtuvėlės su 1–4 ar ir daugiau darbininkų. Vienos augo, kitos užsidarydavo. Daugelio tų dirbtuvėlių savininkai buvo žydai. Beveik kiekviename Lietuvos miestelyje buvo odų išdirbimo dirbtuvė. Tai liudija ir etnografinių ekspedicijų duomenys. Lietuvos Respublikos metais vienos jų įsikurdavo, kitos sunykda. Pavyzdžiui, per etnografinę ekspediciją respondentas papasakojo, kad tarpukario metais Krakių miestelyje (Kėdainių r.) buvo 3 odų išdirbimo dirbtuvės. Viena sunykė dar prieš Antrajį pasaulinį karą. Apie kitas dvi žinoma, kad jos samdė po 10 darbininkų. Antrojo pasaulinio karo metu dirbtuvė savininkai žydai buvo vokiečių sušaudyti.⁴³

XX a. trečiojo dešimtmečio pabaigoje Lietuvos odų apdirbamoji pramonė garsėjo Pabaltijyje. Daugelis įmonių buvo nežymios, išsimėčiusios miestuose ir miesteliuose, ir aptarnaudavo daugiausia savo apylinkę. Stambiausia odų pramonė telkėsi Šiauliouose, kur buvo Ch. Frenkelio, brolių Nurokų, Chorožnickio ir Faino fabrikai. Ch. Frenkelio fabriko padų oda konkuravo su pasaulyje garsios Knochos firmos dirbiniais. Po Pirmojo pasaulinio karo trūko rinkų, ir Chorožnickio įmonė 1925 m. sustabdė gamybą. Nustojo dirbtai ir Faino dirbtuvė. Ch. Frenkelio ir brolių Nurokų fabrikai gaminė 38 rūšių įvairius odos dirbinius, o daugiausia sunkiąją padų odą, juchtą ir ševretą. Tos įmonės patenkino vietas rinką ir šiek tiek gaminių išveždavo į Rusiją, Angliją, Latviją ir kitur. Fabrikai sunaudodavo 35 proc. vietinės žaliavos, likusią dalį išveždavo iš Indijos, Kinijos ir Pietų Amerikos. Lietuviškos odos buvo per plonus padinei odai, labiau tiko juchtui ir ševretui gaminti.⁴⁴

Be odos išdirbimo įmonių, Lietuvoje buvo įvairių odos gaminių dirbtuvėlių. Kaip pavyzdžių pateiksime duomenis apie pakinktų gamybą. 1931 m. pakinktų dirbtuvėlių buvo: Alytaus apskrityje – 1; Kaune – 3; Kauno apskrityje – 3; Rokiškio apskrityje – 1; Šiauliouose – 3; Trakų apskrityje – 2; Utenos apskrityje – 1; Vilkaviškio apskrityje – 1.⁴⁵ 1932 m. pakinktų įmonių veikė: Biržų apskrityje – 1; Kauно mieste – 1; Kauno apskrityje – 5; Kėdainių apskrityje – 1; Raseinių apskrityje – 1; Šiaulių apskrityje – 2; Utenos apskrityje – 1.⁴⁶

Tikriausiai čia pateikta tik stambesnių įmonių duomenys – tų, kurios mokėjo mokesčius. Smulkesnių pakinktų dirbtuvėlių Lietuvoje turėjo būti daugiau. Kaip teigia apklausti respondentai, tie dirbtuvėlių savininkai, kurie ne-naudojo samdomos jėgos, mokesčių nemokėjo.

Didžiausias Lietuvoje buvo Ch. Frenkelio fabrikas – vienas stambiausiai odų fabrikų visoje carinės Rusijos imperijoje. Čia jo gaminiai turėjo plačią rinką. Fabriko gamyba „taip sparčiai augo, kad paskutiniaiems prieš karą metais į įvairias sritis buvo išsiuntinama iki 1500 vagonų odos prekių“.⁴⁷ Tačiau Pirmojo pasaulinio karo metais fabrikas

buvo išplėstas, sunaikintas, o dalis įrengimų išvežta į Rusiją. „Fabriko savininkas Ch. Frenkelis, matydamas, kaip irsta jo ilgū metų triūso vaisiai, nepernešė ir mirė apoplekijos ištiktas.“⁴⁸ Fabrikas atgaivintas 1920 m., grįžus iš užsienio fabrikanto sūnui Jokūbui Frenkeliu. Kartu su senais tarnautojais jis energingai ėmėsi darbo ir restauravo fabriką, atsižvelgdamas į gyvenimo sąlygas – taikydamas prie Lietuvos rinkos reikalavimų. 1930 m. fabrike veikė 7 skyriai, kuriuose išdirbo sunkius ir lengvus padus, chromo ir juchto odą aalynei, balnams, diržams, odinėms kepurėms, lagaminams, portfeliams, pakinktams ir kitiems odos gaminiams. Gamojo ir staliaus klijus. Atgijęs fabrikas pradėjo gaminti chromą ir lengvus padus tik iš vietinės žaliavos. Vietinės žaliavos superkama būdavo iki 60 proc. Tuo metu fabrike dirbo apie 200 darbininkų (prieš Pirmajį pasaulinį karą – iki 700).⁴⁹ Straipsnio autorius teigimu, darbininkams prie fabriko įsteigta biblioteka ir skaitykla, kurioje buvo lietuviškų laikraščių. Rūpintasi ir sanitarine priežiūra.⁵⁰ Ne mažiau pagiriamų žodžių susilaukė to meto spaudoje ir brolių Nurokų fabrikas, kuris prieš Pirmajį pasaulinį karą išdirbtas odas eksportavo į Angliją, Vokietiją, Latviją. Rašoma, kad ir po karo fabrikas daug žaliavos atsigabendavo iš Argentinos, Amerikos, Brazilijos, tačiau ševretą ir chromą eksportui gamino iš vietinės žaliavos, džiaugiamasi, kad ne žaliava, o tik iš jos pagaminti dirbiniai keliauja į užsienį.⁵¹

Fabrike buvo išdirbama ne tik chromas, juchtas, blanka, padinė oda, bet ir spalvotos odos iš vietinės žaliavos pirštinėms, rankinukams, automobilių ir balnų apmušalams, moteriškiems bateliams. Šie odos išdirbiniai buvę žymiai pigesni už užsieninius. Už savo gaminius fabrikas apdovanotas aukso medaliu.⁵² Rašoma, kad čia dirbantys 125 darbininkai turi naują švarią valgyklą, o broliai Nurokai – vieni turtingiausių pramonininkų Šiauliouose, nes jiems priklauso ir privatus Br. Nurokų bankas.⁵³

Neprilausomos Lietuvos žemės ūkis ēmė sparčiau plėtotis po žemės ūkio reformos. Išsikėlė į vienkiemius, ūkininkai augino daugiau gyvulių. Odų pramonė supirko daugiau vietinės žaliavos, o iš užsienių vežama buvo daugiau jau ne pati odų žaliava, bet išdirbtos odos. Odų pramonė pamažu įgavo neblogas perspektyvas.

Vilniaus krašte prieš Pirmajį pasaulinį karą odų išdirbimo fabrikai buvo Vilniuje, Gardine, Smurgainyse, Lydoje, Ašmenoje ir Švenčionyse. XX a. 4-ojo dešimtmečio pirmoje pusėje fabrikai veikė tik Vilniuje ir Gardine, gamyba labai sumažėjo. Po karo atnaujinta odų gamyba pradėta su menkais kapitalais, o nuolatinis pinigų kurso kritimas neleido sustiprėti fabrikų savininkams. Su užsieniu buvo sunku konkuruoti ir dėl to, kad odų išdirbimo būdai buvo netobuli ir negalėjo prilygti greitai bei pigiai užsienio gamybai. 1930–1932 m. nuolat krito žalių odų kainos.

Tai paralyžiavo fabrikus. Gamybos procesas ilgas, ir odas išdirbant jų kainos sumažėdavo. Būdavo, kad išdirbtos odos kaina prilygdavo žalios odos kainai, o odų išdirbimo išlaidos taip greit nekrisdavo. Be to, nemažai išdirbtų odų įveždavo iš užsienio, o odų pareikalavimas mažėjo.⁵⁴

1935 m. Vilniaus vaivadijoje buvo 9 odų įmonės: 5 iš jų buvo II–IV kategorijos, o 1 – VII–VIII kategorijos. 90 proc. perdirbtų odų buvo importuotos iš užsienio. Lenkija daugiausia eksportuodavo pirštinėms siūti tinkamas odas. 80 proc. išvežtų odų buvo pagaminama Vilniaus vaivadijoje.⁵⁵

Taigi lenkų okupuotas Vilniaus kraštas odos gamyba atsiliko nuo likusios Lietuvos dalies.

Fabrikinio odų išdirbimo Lietuvoje apžvalgą pateikėme tam, kad palygintume gamybos mastą fabrikuose ir miesteliuose veikiančiose mažose dirbtuvėlėse, kur dirbdavo 1–3, kartais 4 ir daugiau darbininkų.

Kaip jau minėta, remiantis etnografinių ekspedicijų surinktais duomenimis, daugelyje Lietuvos miestelių, ypač Varakų Lietuvoje, odos išdirbimo dirbtuvės priklausė žydams. Antai Salantų dirbtuvė, kurios savininkas žydas samdė lietuvių meistrą Žvinklį, vadinamą dar „grapeliu“, labai gerai išdirbdavo odas ir garsėjo Salantu, Imbarės, Mosėdžio, Barstyčių apylinkėse. Raugą užtaisydavo dirbtuvės savininkas žydas (respondentas pavardės neprisiminė), tačiau receptą žinojo ir „grapelis“, tik nė vienas savo paslapčių kitiems meistrams nesakė. Jų išdirbtų odų kokybė buvo geresnė negu fabriko („net fabrikas taip neišdirbo“, – teigė odininkas P. Kvedaras iš Skuodo r. Baksčių k., gim. 1923 m.).⁵⁶ Didelę „garbarnę“ Alsėdžiuose (Plungės r.) turėjo broliai Faktoriai.⁵⁷ Tarpukario metais Viešniuose (Akmenės r.) buvo 3 žydų „garbarnės“: Kalvarijos (apie 10 darbininkų), Ribo (dirbo 3 jo sūnūs) ir Reipo (dirbo pats savininkas). Jie gamino odas pakinktams ir medpadžiams. Naudojo ir buivolų odas. Darbo turėjo ištisus metus.⁵⁸ Žydų „garbarnės“ buvo Rietave (Plungės r.),⁵⁹ Papilėje (Akmenės r.),⁶⁰ Šaukėnuose (Kelmės r.).⁶¹ Krakėse (Kėdainių r.) buvo 2 žydų „garbarnės“.⁶² Pumpėnuose (Pasvalio r.) žydo „garbarnėje“ dirbo 3–4 darbininkai. Jie išdirbdavo karvių ir jaučių odas naginėms, pakinktams, batams. Alantoje (Molėtų r.) odų dirbtuvė taip pat priklausė žydui.⁶³ Salake (Zarasų r.) odininkas totorius turėjo 2 darbininkus ir odomis prekiavo net Daugpilyje.⁶⁴ Žemaitijoje buvo ir lietuvių odininkų, kurie turėjo dirbtuvėles. Rytų Lietuvoje, ypač jos rytiniuose rajonuose, kai kurios odos dirbtuvės priklausė ir totoriams. Tačiau ir čia pasitaikė, kad odas išdirbdavo totoriai, o dirbtuvėlių savininkai buvo žyda. Smulkios miesteliuose veikiančios dirbtuvės negalėjo išsiversti vien tik iš odų išdirbimo. Todėl šalia to jos dar išdirbdavo ir kailius. Kailiai buvo reikalingi kiekvieno ūkininko šeimynai aprenti, o odas išdirbtai vežė ne kiekvienas ūkininkas. Dalis labiau pasiturinčių ūkininkų pakinktams ar kitiems reikalams

pirkdavo krautuvėse tik fabrikinio išdirbimo odas, manydami, kad tokios geresnės, dailiau išdirbtos.

Kaip rodo etnografinių ekspedicijų medžiaga, apklausti respondentai (odininkai, ūkininkai) skirtingai vertino fabrike ir namų sąlygomis išdirbtų odų kokybę. Smulkios miesteliuose įsikūrusios dirbtuvėlės negalėjo išdirbtį įvairių rūšių odų. Jos išdirbdavo tik žaliaiminę odą, juchtą, rečiau – padinę odą, vidpadžius, o dar rečiau – chromą. Kai kurių miestelių odininkų nuomone, namų sąlygomis su augalinėmis priemonėmis ir paprastais įrankiais išdirbtos odos savo kokybe negalėjo prilygti fabrikuose cheminėmis medžiagomis išdirbtoms odoms. Kiti respondentai teigė priesingai: naminio išdirbimo oda, išrauginta augalinių medžiagų ekstraktuose ir gerai išminkštinta, prilygdavo fabrikenių odai arba net būdavo geresnė – augalinės medžiagos prailgindavę odos vartojimo amžių, o nuo cheminių medžiagų oda greičiau suirdavusi.⁶⁶ Juchto savybės priklausė nuo to, kokio gyvulio oda buvo. Stipriausias juchtas, išdirbtas iš karvės ar dvimečio jaučio odos. Iš arklio odos pagamintas juchtas buvo minkštas, ir juo aptraukdavo dažniausiai kamantus. Ne kiekvienas pirkėjas galėjo nustatyti odos kokybę, nuspręsti, iš kokio gyvulio odos yra gaminys. Todėl daugelis, kam reikėjo pakintą, į krautuvę odos pirkti eidavo ar važiuodavo kartu su „rimorium“, kuris ne tik odą parinkdavo, bet ir pasakydavo, kokio storio siūlu siūti juchtą ar chromą (juchtui – storas, chromui – plonesnis siūlas).⁶⁷ Prieš Antrajį pasaulinį karą Salake buvo ne tik „garbarnė“, bet ir fabrikinių odų (atvežtų iš Šiaulių) krautuvė. Todėl aplinkiniai ūkininkai ir batsiuviai, „rimoriai“ galėjo pasirinkti, iš ko pirkti odas savo gaminiams.⁶⁸

Dirbtuvių („garbarnių“) savininkai odų žaliavą supirkdavo iš valstiečių. Dažniausiai valstiečiai pristatydavo žalias, tik ką nuluptas veršiukų, stambių galvijų arba arklių odas. Retas kuris jas kiek apsūdydavo ir pristatydavo kitą dieną. Valstiečiai galvijų odas (taip pat ir džiovintas) parodavo po kaimus važinėjantiems supirkėjams, kurie jas pristatydavo į fabrikus.

Pateikta medžiaga rodo, kad odininkystė Lietuvoje – svarbus amatas, XIX a. pabaigoje ir per pirmuosius keturis XX a. dešimtmečius išaugės į pelningą pramonės šaką. Tiesa, ir smulkios individualios dirbtuvės egzistavo iki pat XX a. vidurio.

Tarpukario metais amatininkai, dirbę pavieniui ar tik su savo šeimos nariais, mokesčių nemokėjo. Daugybė kailiadirbių-odininkų, turėjė mažas dirbtuvėles savo namuose, dirbo be baimės. Patentų reikėjo tik didesnių dirbtuvių savininkams, kurie samdė keletą darbininkų ir turėjo didesnę metinę apyvartą.

Po Antrojo pasaulinio karo namuose dirbantys amatininkai nepriklausomai nuo gamybos apimties (naudojo samdomąjį darbą ar ne) privalėjo gauti teisę dirbtį (patentą) ir

mokėti mokesčius. Pavyzdžiu, Vievyje dirbantis kailiadirbys ir odininkas turėjo per metus mokėti 400–500 rb., o pats per tą laiką teuždirbdavo tik 200 rb. Kaip teigė respondentas, būdamas tikintis žmogus, jis nemėgo apgaulės, todėl slapta nenorėjo dirbtį ir visai metė šį verslą.⁶⁹ Dirbantiems be patento odininkams grėsė odų konfiskacija, suėmimai, baudos.⁷⁰

Vėliau ir visai buvo uždrausta išdirbtį odas namuose. Odos žaliavą valstiečiai privalėjo tiekti į paruošų punktus kaip prievoļę. Iš paruošų punktu žaliava keliavo į fabrikus. Be to, netekę žemės, arklių, valstiečiai nesirūpino atnaujinti pakinktą. Odininkams pritrūko darbo ir dirbtant slapta. Uždraudus individualų namudinį verslą, buvo suaikeintas ir odininkystės amatas. Retas kuris odininkas slapta giminėms ar pažiūstamiesi išdirbdavo vieną kitą odą. Jų vaikai, pasikeitus ekonominėms, socialinėms, kultūrinėms sąlygoms, o ir dėl paties amato specifinio pobūdžio šio amato iš tévų nebenorėjo perimti. Naminė odininkystė beveik sunyk.

Išvados:

1. Lietuvoje odos dirbinių jau būta XII–XIII a. Ilgaiui odų ir jų dirbinių reikėjo vis daugiau. Odininkystės reikšmingumą pažymi 1588 metų Lietuvos Statutas.
2. Odas Lietuvoje daugiausia išdirbo amatininkai lie-tuviai, tutoriai, rusai, žydai.
3. Miestuose odų išdirbėjai buvo susibūrę į cechus, kurių kūrėsi pagal religinę priklausomybę ir gyvavo nuo XVI a. vidurio iki XIX a. antrosios pusės. XIX a. pabaigoje atsirado stambūs odų išdirbimo fabrikai Vilniuje, Šiauliuose, daugelis smulkesnių įmonių kituose Lietuvos miestuose ir miesteliuose. Dvaruose ir bažnytkaimiuose odas išdirbo amatininkai odininkai, dirbę patys su šeimos nariais ar samdytu pagalbininku.

NUORODOS:

1. Tarybų Lietuvos enciklopedija, t. 3. – Vilnius, 1987. – P. 232.
2. Matusas J. Sauskeliai senovinėje Lietuvoje // Ateitis. – 1943. XI. 9, Nr. 260, p. 3.
3. Matusas J. Senovės lietuvių vežimai ir rogės // Ūkininko patarėjas. – 1943.IX.10, Nr. 36, p. 7.
4. Tarybų Lietuvos enciklopedija, t. 3. – Vilnius, 1987. – P. 231–232.
5. Matusas J. Odų ir kailių gamyba senovės Lietuvoje iki XVI-to amžiaus pabaigos // Aidai. – 1959, Nr. 4, p. 164.
6. Ten pat, p. 164–165.
7. Ten pat // Aidai. – 1959, Nr. 3, p. 128.
8. Ten pat.
9. Tarybų Lietuvos enciklopedija, t. 3. – Vilnius, 1987. – P. 231.
10. Matusas J. Min. veik. // Aidai. – 1959, Nr. 3, p. 128.
11. Lappo J. 1588 metų Lietuvos Statutas. – Kaunas, 1938, t. 2, p. 335.
12. Jablonskis K. Istorijos archyvas. XVI a. Lietuvos inventoriai, t. 1. – P. 567, 568, 569.
13. Ten pat, p. 191.
14. Ten pat, p. 321, 478.

15. Ten pat, p. 403.
 16. Ten pat, p. 551.
 17. Ten pat, p. 384.
 18. Ten pat, p. 358.
 19. Ten pat, p. 510.
 20. Ten pat, p. 439.
 21. Jablonskis K. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. I d. – Kaunas, 1941. – P. 295.
 22. Matusas J. Min. veik. // Aidai. – 1959, Nr. 3, p. 129.
 23. Ten pat, p. 132.
 24. Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a. – Vilnius, 1985. – P. 39.
 25. Kričinskis S. Lietuvos tutoriai. – Vilnius, 1993. – P. 137.
 26. Ten pat, p. 137–138.
 27. Lappo J. 1588 metų Lietuvos Statutas. – P. 452.
 28. Kričinskis S. Min. veik. – P. 139.
 29. Kričinskis S. Min. veik. – P. 138.
 30. Русский государственный исторический архив (толиау – РГИА). Ф. 1263. Оп. 1. Д. 1780. С. 36.
 31. РГИА. Ф. 1263. Оп. 1. Д. 2182. С. 659–660.
 32. РГИА. Ф. 1281. Оп. 7. Д. 45. С. 39 (Už išrašus autorė dékoja A. Stravinskui).
 33. Меркис В. Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в XIX в. – Вильнюс, 1969. – С. 129, 131.
 34. Gruodis D. Lietuvos pramonė ir jos gamyba. – Kaunas, 1930, p. 90.
 35. Naujas žodis. – 1930, Nr. 9, p. 201.
 36. Diena. – 1939. III. 29, Nr. 13, p. 9.
 37. Gruodis D. Min. veik., p. 89–90.
 38. Ten pat, p. 89.
 39. Меркис В. Min. veik., p. 130, 29 lentelė.
 40. Gruodis D. Min. veik., p. 88–89.
 41. Lietuvos statistikos metraštis. 1924–1926 m. – Kaunas, 1927. – P. 158–159.
 42. Lietuvos statistikos metraštis. 1927–1928 m., – P. 213; 1929–1930 m. – P. 233, 238; 1931 m. – P. 128; 1932 m. – P. 180; 1933 m. – P. 208–209.
 43. ES. B. 1966, L. 70.
 44. J. M. Odų pramonė Lietuvoje // Momentas. – 1929, Nr. 34, p. 3.
 45. Lietuvos statistikos metraštis. 1931. – P. 142–143.
 46. Lietuvos statistikos metraštis. 1932. – P. 172–173.
 47. Laumakys A. Ch Frenkelio garinis odų fabrikas // Naujas žodis. – 1930, Nr. 1, p. 20.
 48. Ten pat.
 49. Ten pat.
 50. Ten pat.
 51. Diena. – 1931. III. 29., Nr. 13, p. 9.
 52. Diena. – 1930.VI. 22, Nr. 24, p. 2.
 53. Diena. – 1931.III. 29, Nr. 13, p. 9.
 54. Blažys K. Vilniaus krašto ekonominė būklė // Lietuviškas baras. – 1933, Nr. 1, p. 46.
 55. Gauba. Vilniaus vaivadijos pramonė // Lietuviškas baras. – 1937, Nr. 1, p. 24.
 56. ES. B. 2048. L. 28.
 57. ES. B. 2048. L. 32.
 58. ES. B. 2048. L. 43–47.
 59. ES. B. 2048. L. 35.
 60. ES. B. 2048. L. 57.
 61. ES. B. 2048. L. 59–60.
 62. ES. B. 1966. L. 70.
 63. ES. B. 1697. L. 74; B. 2048. L. 73.
 64. ES. B. 2048. L. 65.
 65. ES. L. 38. – Jurbarko r. Kulvertiškių k.
66. ES. B. 1396. L. 29. – Ukmergės r., Lėnas; 1881. L. 62. – Alytaus r., Raižiai; 2048. L. 27. – Skuodo r., Bakščių k.
 67. Es. B. 2048. L. 62.
 68. Es. B. 2048. L. 62–64.
 69. ES. B. 1966. l. 15.
 70. ES. B. 1881. L. 12.

The tanners of Lithuania

Janina MORKŪNIENĖ

On the basis of the archival material, written sources, periodicals and the material accumulated during the ethnographic expeditions of 1995–1998 the main features of the development of the craftsmanship of Lithuanian tanners is discussed in the article.

As early as the 12th–13th centuries animal's skin was tanned by Lithuanian curriers. They would work in manors, villages, small and big towns as well as in big cities. In Vilnius the crafts of tanners were founded as early as the first half of the 16th century on the background of religious membership (the city tanner crafts were operating as church confraternities at the same time). In Vilnius christian curriers would compete with Tatar ones the currying of whose was under certain restrictions. Only after the abolition of the currying corporations the opportunity for the Tatars to compete freely with the tanners of different nationalities turned up.

The craftsmanship of leather-dressing was a very important trade and it had a great significance for the economics of Lithuania. It is testified by the 1588 Lithuanian Statute Book in which the significance of leather is emphasized.

In the 19th century, at the end of it, particularly, because there was not any shortage of raw materials and there was a great demand for the leather (it was indispensable not only for economical but for military purposes as well) leather-dressing shops greatly increased in number. During this period the largest tanneries of Lithuania were established in the cities of Vilnius and Šiauliai. At the end of the 19th century and between the 3^d and 4th decades of the 20th century tanneries with two to ten hired men were operating in big and small towns of all Lithuanian ethnographical regions. In Eastern Lithuania the owners of the tanneries were Lithuanians, Tatar, Jews and Poles while in Western Lithuania they were Lithuanians and Jews.

In the middle of the 20th century the craftsmanship was concentrated in the large enterprises, and the private trade, that is the production of individual leather-dressers were gradually ruined by taxes, penalties and confiscations of the production.

*Lietuvos istorijos institutas
Kražių 5, 2001 Vilnius*

Gauta 1998 11 09
Įteikta spaudai 1999 01 29

Vilniaus verbos – arealas ir paskirtis

Irena ŽILIENĖ

*Vilniaus verbos – Vilniaus miesto kultūros dalis. Tiek sa-
vo forma, tiek paskirtimi jos ryškiai skiriasi nuo tradicinių
verbų. Šiuo darbu norima nustatyti Vilniaus verbų rišimo are-
alo ribas, išanalizuoti, kaip tradicija plito. Kitas šiame darbe
keliamas tikslas – išnagrinėti Vilniaus verbų paskirtį: kaip
jos funkcionavo Verbų sekmadienio šventėje, Kazuko mu-
gėje. Arealo tyrimai leido daryti išvadą, kad Vilniaus verbų
rišimas buvo dar lokališkesnis reiškinys, paplitęs dar mažes-
neje teritorijoje negu šiandien. Vilniaus verbų arealas – di-
namiškas, nevienalytis, laikui bėgant kitęs. Šiame areale gal-
ima išskirti centrinę teritoriją ir keletą plitimą „žiedų“. Vil-
niaus verbos lenkmečiu buvo tik sakralinis šventės – Verbų
sekmadienio – atributas. Jomis puošė ir šventuosius paveikslus.
XX a. antrojoje pusėje Vilniaus verbos „ateina“ į Kaziu-
ko mugę. Pradėjus Vilniaus verbas pardavinėti šioje mugėje,
jos īgauna naujų funkcijų – tampa suvenyru, interjero puo-
šybos elementu.*

Straipsnio autorė naudojosi kartografiniu ir funkcinės analizės metodais.

Vilniaus verbų rišimo arealas ir rišimo tradicijos plitimasis

Vilniaus verbų rišimas – įdomus ir unikalus liaudies meno reiškinys, plačiausiai aptartas Juozo Kudirkos knygoje „Vilniaus verbos“ (1). Cia aprašoma ikonografiniai šaltiniai, Vilniaus verbų istorija, paplitimo arealas, žaliavos, rišimo būdai, verbų forma ir tipai. Be minėtos knygos, šiai temai skirta dar keletas moksliinių straipsnių, o dažniausiai verbos minimos žurnalistiniuose Kazuko mugės reportažuose. Atrodė, Vilniaus verbos nėra toks aktualus tyrimų objektas, kaip nykstantys kaimo papročiai, šventės, tikejimai, žodinė liaudies tradicija. Etnografų, folkloristų, kitų tyrinėtojų dėmesys buvo sutelktas fiksuočių tai, kas nyko ir negrižtamai ėjo praeitin. Vilniaus verbų rišimas – miesto aplinkoje gyvuojantis reiškinys – atrodė toks pastovus, kad jam negresia išnykimas ar didelės transformacijos. Ši tema nebuvo patraukli ir kitkuo. Vilniaus verbos gaminamos nelietuviškoje aplinkoje, kuri dažnai suvokiamą kaip svetima. Taip išnyko popierinės Vilniaus verbos. Jos liko neužfiksotas, neaprasytos, jų nerasisime muziejų fonduose ar ekspozicijose. Taigi – reikia naujų tyrimų.

Vienas ryškiausių Vilniaus verbų bruožų – jų lokalumas. Jos paplitusios nedidelėje teritorijoje į šiaurės vaka-

rus nuo Vilniaus, Lietuvoje daugiau niekur negaminamos. Jų lokalumą ir unikalumą pabrėžia pats pavadinimas – „Vilniaus verbos“. 1995–1996 m. šio straipsnio autorė atliko lauko tyrimus. Vienas svarbiausiai uždavinių buvo tiksliai lokalizuoti Vilniaus verbų rišimo arealą. Pateikėjų informacija vertė suabejoti mintimi, kad šis arealas – vienalytis, vientisas, laikui bėgant nekitęs. Paaiškėjo, kad anksčiau Vilniaus verbos buvo paplitusios dar mažesnėje teritorijoje nei dabartinė. Ypač svarbu sprendžiant arealo problemą buvo tai, kad pateikėjai Vilniaus verbų arealą „susluoksniau“: čia riša nuo seno, čia – pradėjo neseniai. Todėl šalia lokalizacijos problemas (tradicinės rišimo teritorijos didėjimas,

Rišėja Zofija Tupikovska iš Griovių k.

Rišėja Jadviga Kunicka iš Kriauciūnų k.

Rišėja Zofija Kunicka iš Zujūnų (Kaziuko mugėje).

arealo „daugiasluoksnis“) iškyla ir verbų rišimo tradicijos plėtros problema – kada, kaip vyko šis procesas.

Kaip sakyta, plačiausiai apie tai, kur Vilniaus verbos buvo rišamos, yra rašęs J. Kudirkas (1, 7). Autorius fiksuoja, koks buvo Vilniaus verbų rišimo arealas 1989 metais, bet nekelia klausimo, kuriuose išvardytuose kaimuose verbos rišamos nuo seno ir kurie kaimai pradėjo jas rišti tik po Antrojo pasaulinio karo ar aštuntajį–devintajį dešimtmetį, taigi nerašo ir apie tradicijos plitimą būdus.

Kraštotyros draugija ir Vilniaus pedagoginio universiteto studentai, vadovaujami Irenos Selukaitės, 1993–1995 m. rinko duomenis apie verbų rišimo paplitimą (2), tačiau ši ekspedicija naujų duomenų apie verbų rišimo arealą, jo pokyčius nepateikė. Todėl galėtume manyti, kad svarbiausias ekspedicijos tikslas buvo fiksuoti Vilniaus verbų rišėjus (kas ir kiek kaime riša), tyrimus atliekant J. Kudirkos nurodyto arealo ribose.

Marija Kuodienė nurodo, kad Vilniaus verbos paplito tik Vilniaus apylinkių šiaurės vakarinio pakraščio kaimuose. Tai Kriauciūnai, Pasienis, Platiniškės, Plytinė, Salotė, Vilkeliškės (3, 94). Čia nėra „laiko charakteristikos“, todėl neaišku, ar šiuose kaimuose verbos rišamos nuo seno, ar ne. Taip pat neargumentuojama, kodėl pasirinkti būtent šie kaimai. Manyčiau, ši autorė tiksliai apibrėžė centrinę Vilniaus verbų rišimo teritoriją.

Angelė Vyšniauskaitė rašo, kad Vilniaus verbos paplitusios „30–50 kilometrų spinduliu apie Vilnių“ (4, 69–70). Apie kokio meto arealą kalbama? Tradicinis Vilniaus verbų rišimo arealas yra nusidriekęs tik į šiaurės vakarus nuo Vilniaus. A. Vyšniauskaitės nurodytas arealo variantas atspindi paskutinį Vilniaus verbų rišimo plėtros etapą – netradicinėse teritorijose, nors ir netoli Vilniaus (Juodšiliuose, Parudaminyje, Pavilnyje). Tačiau autorė išskiria tradicinius verbų gamybos centrus (tai Kriauciūnai ir Vilkeliškės) ir rašo, kad šie centrai „iš seno susidarė“ (4, 69–70). Taigi autorė pripažista, kad verbų rišimas „spinduliu apie Vilnių“ nėra senas reiškinys.

Libertas Klimka pateikia kitą įdomų arealo variantą. Šis autorius išskiria 7 kaimus, kuriuose „nuo seno“ (mano pabrakta – I. Ž.) rišamos verbos: Buivydiškės, Zujūnai, Kriauciūnai, Platiniškės, Koplyčnikai, Papiškės, Vaivadiškės. Tik neargumentuojama, kodėl nurodyti būtent šie kaimai.

Keletas pastabų dėl dažnai vartojamų kai kurių terminų. Dažnai minima „tradicinė“ ir „netradicinė“ teritorija. Šian dienos situacijoje tradicine Vilniaus verbų rišimo teritorija vadintinas visas verbų rišimo arealas šiaurvakarinėse Vilniaus apylinkėse, o netradicinė teritorija – tai Vilniaus verbų rišimas, pavyzdžiu, Molėtų, Trakų ar kituose rajonuose. Tačiau straipsnyje bus kalbama tik apie verbų rišimą šiaurvakariniėse Vilniaus apylinkėse. O šio arealo ribose galima išskirti

branduolių ir jų juosiančius tam tikrus žiedus, kuriems irgi tiktų netradicinės teritorijos pavadinimas. Tai kaimai, kur verbų rišimo tradicija „atnešta“ rišėjai nutekėjus, persikėlus gyventi. Gimusi ten, kur verbos rišamos nuo seno, kur šeimoje karta iš kartos ši tradicija perduodama, moteris nutekėdama su savimi „nešasi“ ir šią tradiciją. Kitas Vilniaus verbų rišimo plitimo būdas – tai tradicijos „parsinešimas“, „nusiziūrėjimas“: moteris, gimusi netradicinėje teritorijoje, augusi šeimoje, kur verbos nebuvo daromos, šią tradiciją „parsineša“ iš Kaziuko mugės, Verbų sekadienio šventės.

Vilniaus verbų rišimo teritorijos branduolys – tai kaimai, kur, pateikėjų duomenimis, Vilniaus verbos rišamos nuo seno, kur ši tradicija gyvuoja, pateikėjų žodžiais tariant, „nuo neatmenamų laikų“ ir perduodama iš kartos į kartą. Reikia pažymėti, kad šią teritoriją išskyrė, jos ribas nurodė patys pateikėjai. Jie pabrėžia skirtumus: šiuose kaimuose riša nuo seno, o čia pradėjo nesenai. Janina Andrijevska (g. 1916 m.) iš Salotės kaimo teigia: „Svarbiausiai kaimai: Salotė, Pasienis, Kriauciūnai, Platiniškės, Vilkeliškės – štai štie“ (6). Vincentas Zubrickis (g. 1905 m.) iš Vilkeliškių, paklaustas, kurie kaimai verbas riša nuo seno, sako: „Tai Kriauciūnai, Vilkeliškės, Salotė, Platiniškės – štai čia“ (7). Taigi, remiantis pateikėjų duomenimis, galima nubréžti arealo branduolio ribas. Iš šią teritoriją įėjut šie kaimai: Grioviai, Kriauciūnai, Pasieniai, Padekoniškės, Platiniškės, Plytinė, Salotė. Jie buvo dažniausiai minimi, vardijant kaimus, kur Vilniaus verbos rišamos nuo seno.

Mano atliktu lauko tyrimu medžiaga įgalina fiksuoti, kaip Vilniaus verbų rišimo tradicija plito. Pirmoji šios tradicijos plitimo banga sietina su tarpukariu.

Tai natūrali plitimo banga – moteris nuteka ir atsineša šią rišimo tradiciją. Tokiam plitimui neturi įtakos išoriniai veiksnių (pavyzdžiui, verbų paklausa). Kitas būdingas bruožas yra tai, kad plitimas vyko lėtai, apėmė tik šalia „branduolio“ esančius kaimus. „Atnešta“ tradicija nesusidomima, ji netampa visuotiniu reiškiniu, dažnai iš atėjusios rišėjos verbas rišti išmoksta viena kita kaimynė. Tačiau kaime Vilniaus verbų rišimo tradicija tampa ilgalaikė – ji neužmirštama.

Remdamiesi lauko tyrimu duomenimis, pirmajam minėtos tradicijos plitimo „žiedui“ priskirtume Girulių, Karveliškių, Naujakiemio, Papiškės, Smiglių, Vaivadiškių kaimus.

Kaip tradicija buvo atnešta į kaimą, kur verbos nebuvo rišamos, iliustruoja Vaivadiškių kaimo pavyzdys. Čia gimusi ir gyvenanti Veronika Markovska (g. 1933 m.) teigė, kad Vaivadiškėse iki Antrojo pasaulinio karo ir po jo verbas rišo tik jos mama, kuri taip pat gimusi šiame kaime. Gausiai Vilniaus verbos Vaivadiškėse buvo pradėtos daryti tik devintojo dešimtmečio pabaigoje, pradėjus jas vežti į Lenkiją, kitas užsienio šalis. Ypač svarbią informaciją apie tradicijos atnešimą suteikė Jadvyga Kunicka, V. Markovskos sesuo: prieš karą jų kaime verbas rišo moteris, atitekėjusi iš Kriauciūnų kaimo, ir pateikėjos mama, kurią šio darbo išmokė kaip tik ši kriauciūniškė.

Didžiosios verbos „grybai“ Kaziuko mugėje (rišo Marija Stefanovič iš Trakų r. Bražuolės k.). Taip pat žr. IV viršelyje.

Pirmai plitimo bangai pailiustruoti tiktų ir Papiškių kaimo pavyzdys. Elena Višnevskaitė (g. 1927 m.) iš Papiškių sakė, kad verbas riša nuo dešimties dylikos metų. Išmoko iš mama, kuri iš Papiškes atitekėjo iš Platiniškių. Po to mokėsi iš pamotės, kuri taip pat buvo kilusi iš Platiniškių kaimo. Kaip ir Vaivadiškėse, verbų rišimo tradicija iš Papiškes buvo „atnešta“ natūraliu būdu – moteriai atitekėjus. Karveliškių kaimė užfiksavome atvejį, kaip verbų rišimo tradicija į kaimą buvo „parsinešta“ dar prieš karą. Pranciškus Jareckis (g. 1923 m.) teigė, kad jo mama, atitekėjusi iš Sviliskių (verbos ir darbar čia neršamos) į Karveliškes, jau prieš Antrajį pasaulinį karą verbas rišo. Kur ir iš ko išmoko verbas rišti pateikėjo motina, sužinoti nepavyko.

Antrasis tradicijos plitimo „žiedas“ susiformavo vėliau. Skirtingai nuo pirmojo „žiedo“, kur Vilniaus verbos buvo rišamos jau lenkmečiu (kad ir pavieniai atvejai), antrojo „žiedo“ kaimuose iki Antrojo pasaulinio karo verbų neršo. Tradicija čia atėjo vėlai: kai kuriuose kaimuose (Balandiškėse, Geležiuose) – aštuntajį, kituose (Maskoliškėse, Pustalaukyje) – devintajį arba dešimtajį dešimtmetį. Čia tradicija dažniausiai yra „parsinešama“, o ne „atnešama“. Antrajame „žiede“ verbų rišimo tradicija plito greitai, apimdama daug žmonių. Bet ši banga buvo trumpalaikė. Pasibaigus Vilniaus verbų paklausai, šiuose kaimuose naujų rišėjų jau neatsiranda.

Kas žmones paskatino imtis Vilniaus verbų rišimo ten, kur tuo niekada nebuvo užsiimama? Devintajį dešimtmetį padidėjo paklausa. Verba tampa ne tik Verbų sekmadienio atributu, bet ir populiaru suvenyru, interjero puošybos elementu. Ji – ryškus Kaziuko mugės akcentas, todėl išpopuliareja visoje Lietuvoje. Vilniaus verbų gamyba – pelningas verslas, geras pragyvenimo šaltinis. Finansinė paskata suvaidino svarbų vaidmenį. Atsirado naujų realizavimo vietų. Vilniaus verbos pradedamos vežti į Lenkiją, Olandiją, Vokietiją, Kanadą. Kitos gamybos pobūdis: verbos užsakomos. Supirkėjai verbas supirkdavo rišęjų namuose. Visa tai skatino tradicijos plitimą.

Kokių kaimus priskirtume antrajam tradicijos plitimo „žiedui“? Tai Balandiškės, Čekoniškės, Dvarykščiai, Geležiai, Kopylyčniki, Lapaučiškės, Maskoliškės, Pustalaukis, Zujūnai.

Kaip verbų rišimo tradicija „parsingešama“, pavyzdžių ridade Balandiškių, Maskoliškių, Pustalaukio kaimuose. Moteris, gimusi kaime, šeimoje, kur verbos nebuvvo rišamos, tuo susidomi Kaziuko turguje, Verbų sekmadienio šventėje. Balandiškių kaime verbas riša tik Ana Katilovič (g. 1934 m.). Ji pasakojo: „Na aš turguj, „Kaziuke“, pažiūrėjau, na ir pradėjau rinkti žoles, kaip bažnyčioj mačiau“ (8).

Kitas „parsingešimo“ būdas – išmokstama iš jau mokančios moters. Pustalaukyje gyvenanti Leokadija Nairanovska (g. 1968 m.) išmoko iš savo tetos, kuri gyvena Karveliškėse.

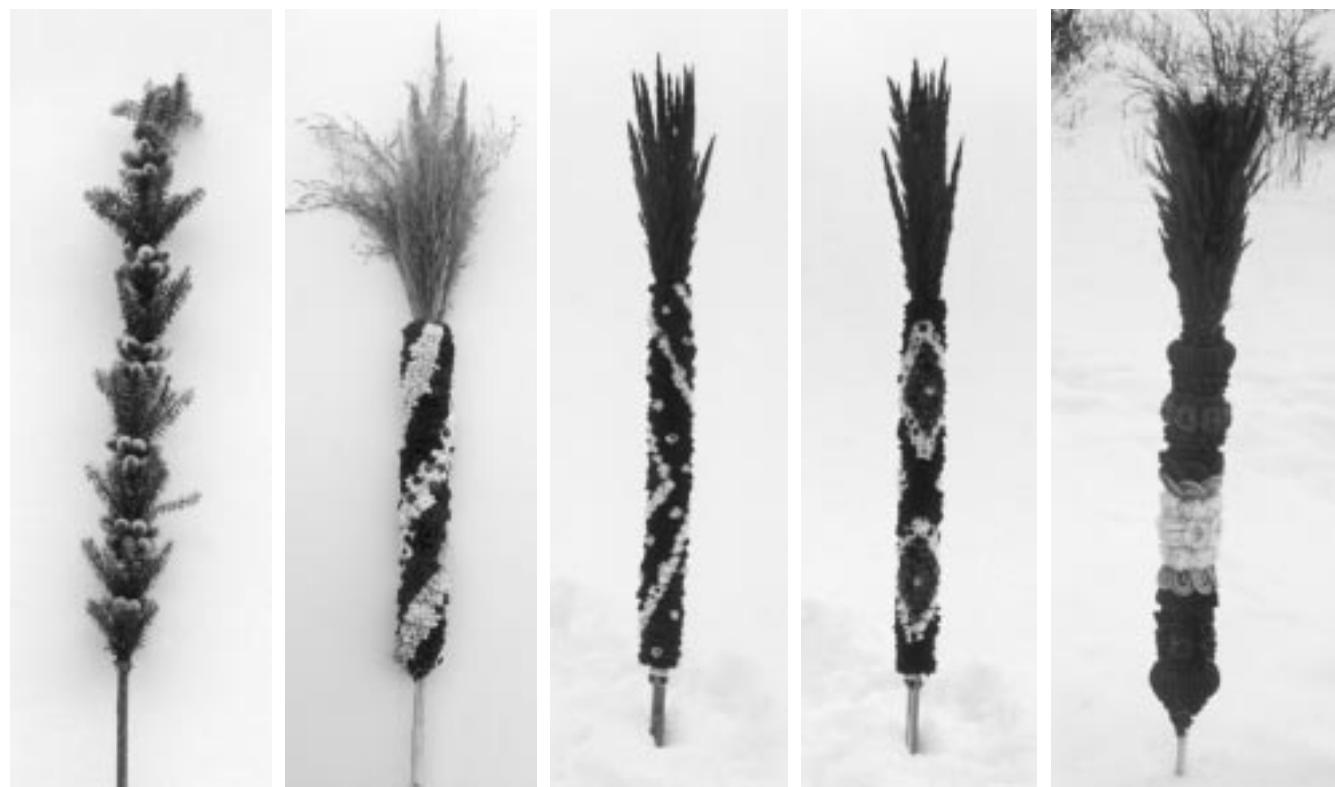
Esti, kad į kaimą atsikelia moteris rišėja, bet verbų rišimu kaime niekas nesusidomi, ir ji pati užmiršta ši amatą. Taip

atsitiko Pelikonių kaime. Jelena Stasevič (g. 1931 m.) Vilniaus verbų rišimo meno išmoko prieš šešerius metus. Kaip pateikėja sakė, mokanti verbas rišti moteris, Monika Stupenka, jų kaime gyveno jau keliądešimt metų, bet atsikėlusi į kaimą, kur Vilniaus verbos nebuvvo rišamos, jų nerio. Tik paskatinta didelės verbų paklausos, šio meno ji išmokė ir J. Stasevič.

Kaip matome, Vilniaus verbų rišimo tradicijos plitimas yra dinamiškas reiškinys: esant paklausai – tradicija plinta, o pastaraisiais metais paklausai pradėjus mažėti – mažėja. Traukiasi ir teritorija, artėdama prie pirminio „šaltinio“.

Vilniaus verbos – sakralinis Verbų sekmadienio atributas

Vilniaus verbos neturi ir neatlieka tų funkcijų, kurios yra būdingos tradicinėms verboms: kadugiui, žilvičiui, karklo šakelėms. Vilniaus verbos neturi imaginės, apeiginės paskirties. Tad kokios jų funkcijos? Pakalbékime apie Vilniaus verbas kaip sakralinį Verbų sekmadienio atributą. Nuo XIX a. vidurio Vilniuje Verbų sekmadienio šventė neapsieina be Vilniaus verbų. Tai pirmoji ir seniausioji šių verbų paskirtis. Panbandykime atskleisti, kaip Vilniaus verbos funkcionavo šioje šventėje, kokį vaidmenį jos vaidino. Iki XX a. antrosios pusės jos buvo išskirtinai tik Verbų sekmadienio atributas. Vilniaus verbos buvo pardavinėjamos tik per šią šventę, seniausioji jų realizavimo vieta buvo prie bažnyčių, jos buvo

Žalioji volelinė verba. Pirkta 1995 m. Verbų sekmadienį prie Aušros Vartų.

Mažoji volelinė verba. Rišo Genovaitė Višnevskai iš Dvarykščių k.

Volelinė verba. Rišo Zofija Tupikovskai iš Griovių k.

Volelinė verba. Rišo taip pat Z. Tupikovskai.

Didžioji volelinė verba. Rišo Jadyga Kunickai iš Kriauciūnų k.

nešamos šventinti kartu su tradicinėmis verbomis. Tai ne tik dekoratyvinis Verbų sekmadienio atributas – jis turi ir sakralinio atributo statusą.

Kalbant apie Vilniaus verbas kaip Verbų sekmadienio atributą, galima remtis negausiais ikonografiniais šaltiniais, taip pat mano atlirkto lauko tyrimų medžiaga. Kanuto Rusecko 1847 m. nustaptas paveikslas „Lietuvaitė su verbomis“ laikomas pirmuoju šaltiniu, fiksuojančiu Vilniaus verbas. Lietuvaitės laikomos puokštės pagrindas – tradicinės verbos: kadugiai, žilvičio šakelės, keletas iš jų jau papuošta gėlių žiedeliais. Užfiksotas to meto Vilniaus verbų sekmadienio momentas, šventės dalyvė ir verbos, kokios jos buvo XIX a. viduryje. Reikia pažymėti, kad dailininkas lietuvaite piešia vienos iš Vilniaus bažnyčių fone, verbų gyvavimo aplinkoje.

Kitas svarbus ikonografinis šaltinis yra Mykolo Elyyro Andriolio piešinys „Verbų sekmadienis“ (9, 153). Čia pavaizduotos verbos jau turi klasikinę Vilniaus verbų formą. Tai žolynais aprišta lazdelė – volelinė verba. Jas pardavinėja kaimietės moterys, o jų atneštose pintinėse nematome tradicinių verbų. Iš Andriolio piešinio matyti, kad Vilniaus verbos pardavinėjamos prie bažnyčios.

Oskaras Kolbergas straipsnyje „Verbos“ rašo apie miestietiškas popierines ir kaimietiškas žolynines verbas. Tai svarbus ir vienintelis šaltinis, skiriantis miestietišką (mieste pagamintą) ir kaimietišką (kaimiečio atvežtą) verbą. Autorius rašo, kad šios verbos yra pardavinėjamos „Verbų sekmadienį prie didžiųjų Vilniaus bažnyčių, o opač prie Katedros, žaliuoja jos tūkstančiais“ (10, 147). Verbos nešamos „i bažnyčią šventinti“ (10, 147).

Šie negausūs XIX a. šaltiniai leidžia teigti, kad pirmoji Vilniaus verbų funkcionavimo aplinka – Verbų sekmadienio šventės apeigos. Tokią šių verbų paskirtį rodo ir mūsų atlirkto lauko tyrimų medžiaga.

Remiantis pateikėjų duomenimis, Vilniaus verbai kaip Verbų sekmadienio atributui būdinga, kad ji:

1. Gaminama tik šiai šventei;
2. Pardavinėjama tik Verbų sekmadienį;
3. Pardavinėjama tik prie bažnyčių;
4. Nešama su tradicinėmis verbomis šventinti;
5. Tai maža (iki 50 cm) volelinė, rykštelinė verba.

Šiandien, Vilniaus verboms įsigalėjus ir Kaziuko mugėje, pateikėjai pabrėžia, kad lenkmečiu šioje mugėje verbų nebūdavo. Sena Vilniaus verbų rišėja Zofija Tupikovska iš Griovių kaimo teigė: „Anksčiau „Kaziuke“ nepardavinėjo, tiktais per Verbų sekmadienį, prie bažnyčių“ (11). Pateikėjai pabrėžia: „Prie bažnyčių pardavinėjom. Žmonės eina į bažnyčią, perka. Ir tik vieną sekmadienį per visus metus“ (7). Tai, kad Vilniaus verbos lenkmečiu buvo pardavinėjamos tik

Volelinė verba, rišėjų vadinama „fonariki“. Rišo Z. Tupikovska.

Volelinė verba. Rišo Z. Tupikovska.

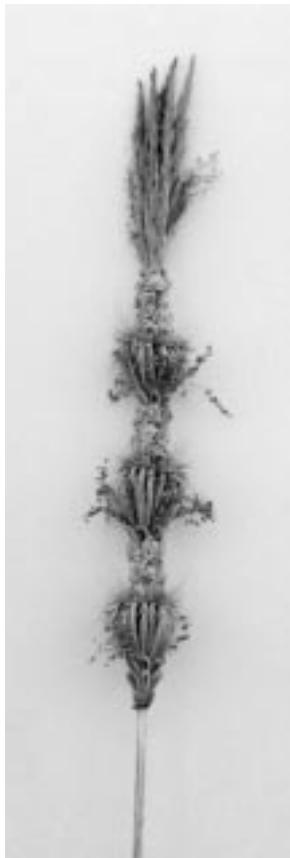
Volelinė verba. Rišo G. Višnevskai iš Dvarykščių k.

prie bažnyčių, patvirtina ir Zofija Kunicka: „Tik prie bažnyčių, prie kiekvienos bažnyčios buvo verbų (Vilniaus verbų – I. Ž.). Perka verbas miestiečiai ir eina į bažnyčią“ (12).

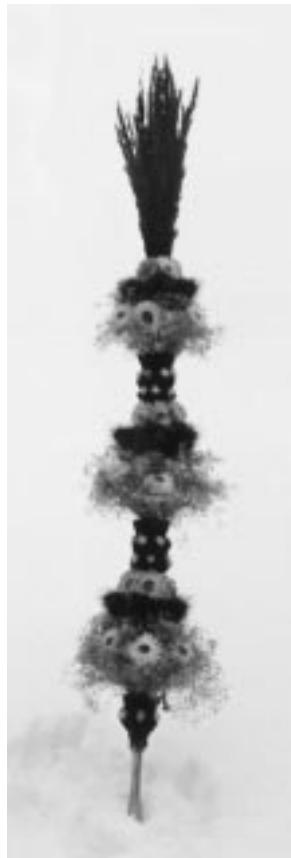
Nepamirškime, kad Vilniaus verbos kartu su tradicinėmis verbomis nešamos į bažnyčią šventinti. Dabar Vilniaus gyventojas ir pats verbų rišėjas Verbų sekmadienį į bažnyčią nešasi tris verbas:

1. Kadugio šakelę;
2. Žilvičio, karklo rykšteles (pateikėjų vadinamas „rozački“);
3. Vilniaus verbą.

Tadgi Vilniaus verbos kartu su tradicinėmis verbomis buvo vienoje puokštėje, buvo kartu šventinamos bažnyčioje – tai irgi įrodo tas buvus ir esant Verbų sekmadienio atributu. Idomu pastebėti, kad pateikėjai Vilniaus verbą iš Verbų sekmadienio puokštės išskiria. Ši rišta verba neturi to statuso, kokį turi tradicinės verbos – kadugys, karklo, žilvičio rykštelės – ir neatlieka tų verbų funkcijų. Nors ir nešama šventinti – tai rodo tas „lygiateisiškumą“ verbų puokštėje – ji, pateikėjų duomenimis, nebūtina. J. Kudirkos apie Vilniaus verbų funkciją rašo: „Greta kadugio ir žilvičio šakelių jos (Vilniaus verbos – I. Ž.) buvo tik kaip dekoratyvinis Verbų sekmadienio atributas“ (1, 7). Lauko tyrimai taip pat rodo, kad Vilniaus verbos kaimo žmogui (rišėjui) tradicinių verbų nepakeitė,

Verba „balionai“. Rišo G. Višnevskai.

Verba „grybai“. Rišo Z. Tupikovskai.

Plokščiosios verbos. Rišo J. Kunicka.

Plokščiosios verbos fragmentas. Rišo J. Kunicka. Taip pat žr. I viršelyje.

neperėmė jų funkciją. Vilniaus verba nefunkcionavo kaimo žmogaus gyvenime kaip tradicinė verba: ji nebuvo naudojama plakimui, apsisaugojimui nuo griausmo, pirmą kartą išvarant gyvulius, aprūkant kapo duobę. „Kad ir šventinamos vėliau bažnyčiose kaip gyvosios verbos, jos neįaugo į paprocius ir pasiliko tiktais gražiais liaudies dailės dirbiniais“ (13, 19). A. Vyšniauskaitė taip pat akcentuoja, kad Vilniaus verbos neatliko svarbiausios funkcijos – plakimo, nes, kaip autorė rašo, „jomis neįmanoma plakti, kaip paprastu kadugiu“ (4, 69). Ir todėl Vilniaus verbos yra „grynais meno kūrinys“ (4, 69).

Ar tikrai Vilniaus verbos – tik Verbų sekmadienio puokštės dekoras? Jos turėjo dar vieną paskirtį – puošti šventuosius paveikslus. Pirmas tai mini O. Kolbergas. Plokščioji Vilniaus verba, pateikėjų teigimu, išimtinai skirta šventujų paveikslų puošybai. Tai liudija ir tam tinkama forma. Plokščiosios verbos – dviejų rūsių: plokščioji popierinė (buvo, nes dabar ši verbų gamybos tradicija nutrūkusi) ir plokščioji žolyninė. Svarbi O. Kolbergo pastaba, kad miestiečių verbos – popierinės, o kaimiečių – žolyninės. Plokščias popierines verbas gamino miestiečiai: „Miestiečiai, kurie gėlių neturi, tie popierines darydavo“ (7). Kaimo žmonės naudojosi sau labiau prieinama žaliava – žolynais. Lauko tyrimų duomenų apie plokščiąsias popierines verbas negausu. Jos Vilniaus verbų rišimo arealo kaimuose jau negaminamos: kaip pateikėjai

sako, baigési jų mada. Jos buvę labai madingos, ryškios, po Antrojo pasaulinio karo brangesnės už žolynines. Pokario metais jas draudė daryti ir pardavinėti, po to jos tapo nepopuliarios, o dabar visai negaminamos.

Kaip sakyta, Vilniaus verbos neatliko, neperėmė tradicinių verbų funkcijų, tačiau buvo šventinamos, jos buvo Verbų sekmadienio puokštės dalis. Plokščioji Vilniaus verba puosė šventuosius paveikslus. Taigi – tokia verba ne tik dekoras, ji turi ir sakralinio atributo statusą: „Kai pašventina (Vilniaus verbą), tai jos negalima laikyti vazoje, bet kur nors dedi už švento paveikslo. Jau jos išmesti negalima“ (14). Pasenus ji neišmetama, o sudeginama. Paminėtina, kad pokario metais žolyninės, o ypač popierinės Vilniaus verbos buvo draudžiamos. Jomis neleido prekiauti. Kaip pasakojo Veronika Markovska iš Vaivadiškių, milicininkai vaikė pardavinėjančius, mėtė ir laužė verbas (29). Regina Andžejevska teigė: „Anksčiau negalima buvo, draudė viską, kas religiška (vsio religioznoje)“ (14). Svarbi pateikėjos nuostata: ji savo rišamas verbas traktuoja kaip sakralinio pobūdžio reiškinį. Tik toks Vilniaus verbos statusas galėjo kelti valdžios nepatenkinimą, tik dėl to jas gaminti drausdavo.

Dar vienas išskirtinis Vilniaus verbų bruožas, liudijantis, kad jos buvo tik Verbų sekmadienio atributas – tai jų forma ir dydis. Klasikine Vilniaus verba yra laikoma mažoji voletinė verba. Tai seniausias Vilniaus verbų tipas. Andriolio piešinyje „Verbų sekmadienis“ matome voletlio formos Vilniaus verbas, tik jos surištos ne kiliminiu būdu, o šluotelėmis. Ferdinando Ruščico Liaudies meno ir amatų parodos afišoje (15, 106–107) nutapytos Vilniaus verbos – jau klasikinės, voletlio formos. Jos surištos dar netobulu kiliminiu būdu, kaitaliojant įvairių spalvų augalus. Sofijos Kymantaitės–Čiurilionienės piešiniuose „Vilniaus verbos“ (16) voletlio forma taisyklinga, augalai surišti kiliminiu būdu, raštas jau eina įvijomis. Vlado Drėmos piešiniai, saugomi Lietuvos dailės muziejuje, fiksuoja 1930 m. (piešinių įsigijimo data) Vilniaus verbas. Iš septyniolikos verbų penkiolika yra mažosios voletinės. Tai pirmieji ikonografiniai šaltiniai, kur užfiksuota voletinė verba – seniausias Vilniaus verbų tipas. Pateikėjų informacija taip pat liudija, kad lenkmečiu buvo tik mažos voletinės verbos. Dabar, atsiradus ir didžiajai voletlinei, ir „verbai milžinei“, pateikėjai pabrėžia, kad ir lenkmečiu, ir iki šiol šventinti nešamos mažosios voletinės. Paskirtis nulėmė Vilniaus verbų formą ir dydį. Po Antrojo pasaulinio karo, Vilniaus verbai tapus ir Kaziuko mugės atributu, keičiasi Vilniaus verbų funkcijos, o dėl to kinta ir jų forma bei dydis. Klasikinė voletinė Vilniaus verba ima didėti.

Vilniaus verbos – Kaziuko mugės atributas

Jau citavome pateikėjų žodžius, kad lenkmečiu Vilniaus verbos buvo gaminamos ir pardavinėjamos tik Verbų sekmadienio dieną. Tačiau XX a. antrojoje pusėje situacija pakeitė. Kaziuko mugė pasidarė neįsivaizduojama be Vilniaus

Papuoštas kadugys (1996 m. Verbų sekmadienį prie Katedros).

verbų. Senąjį, pirminę Vilniaus verbų funkciją (Verbų sekmadienio atributas) užgožė jų populiarumas Kaziuko mugėje. Vilniaus verbų pasirodymas Kaziuko mugėje nulėmė ir naujas jų savybes: Vilniaus verba tampa suvenyru, interjero puošybos elementu.

Kokia buvo ir yra Kaziuko mugė? I kokią terpę „atėjo“ Vilniaus verbos?

Mugės – prekymečiai ruošiamos derinantis prie didelių bažnytinėlių švenčių. Paprastai prekymečiai siejami su vietas atlaidais, dažnai jie nusitešia kelias dienas. Tirkasis prekymetis – keletas dienų po atlaidų. Mugų ir religinių švenčių sąsają atspindi ir tai, kad vokiečiai ir dabar mugę vadina „Messe“, kas kartu reiškia ir mišias. Kaziuko mugė Vilniuje néra išimtis. Ji galėjo susiformuoti po to, kai 1643 metais popiežius Urbonas VIII suteikė visuotinius atlaidus lankantiems Katedrą šv. Kazimiero dieną. Kada šalia Kazimiero atlaidų atsirado mugė, tiksliai néra žinoma. Pauliaus Rabiakausko teigimu, „šalia liturginių maldų, giesmių ir pamaldų šv. Kazimieras prisimenamas ir kitais būdais. Nuo XVIII amžiaus pradžios yra žinoma kasmet šventės dieną vykstanti „Kaziuko“ mugė“ (17, 115).

Zenonas Ivinskis taip pat teigia, kad tik „nuo XVIII amžiaus su šventojo Kazimiero diena Vilniuje pradėjo suaugti prekymetis“ (18, 134). Prieškarinėje Vilniaus spaudoje nemaža žurnalistinių reportažų apie Kaziuko mugę kaip pastovią, savitą, giliai šaknis įleidusią Vilniaus miesto tradiciją. Tas savitumas – tai kaimo ir miesto susiliejimas: „Mažai Europoje yra vietų, kur tokio kaip Vilnius dydžio mieste būtų išlaikytas toks kaimietiškas mugės pobūdis“ (19, 4). Kaziuko mugėje prekės buvo atvežamos iš kaimų, pagamintos pačių valstiečių, skirtingai negu Europos miestų mugėse, kur svarbiausiai būdavo amatininkų dirbiniai. Todėl šv. Kazimiero mugė buvo „persunkta kaimietišku charakteriu“ (20, 201). Iš Vilniaus apylinkių, Švenčionių, Ašmenos valstiečiai į šį prekymetį atveždavo savo dirbinius, „ypač įvairius medžio dirbinius, skirtus įvairiems būties poreikiams“ (21, 96). Tai-gi Kaziuko mugėje tarp prekeiviių dominavo valstiečiai, o ir prekių pobūdis buvo kaimietiškas.

Kada Vilniaus verbos atsiranda Kaziuko mugėje? Iš klausimą pateikėjai atsako vienodai: po Antrojo pasaulinio karo. Pateikėjai akcentuoja, kad Kaziuko mugėje buvo kitos prekės, Vilniaus verboms čia nebuvo terpės: „O pas mus lenkmečiu, kai „Kaziukas“ buvo, koks puikus „Kaziukas“ buvo, tiesiog akys raibo. Ko ten nebuvo, ko ten nebuvo. Ten verbų nebuvo kur statyti. Ir mados nebuvo“ (12). Tačiau prieškarinės spaudos reportažuose apie Kaziuko mugę randame duomenų, kad Vilniaus verbos Kaziuko mugėje pasirodė dar prieš Antrajį pasaulinį karą.

Tai mini 1935 m. „Kurjer Wileński“: „Puikiausi vežimai buvo su spalvingomis Vilniaus verbomis ir „Kaziuko“ širdimi“ (22, 5). Vilniaus verbos paminėtos ir 1938 m. „Kurjer Wileński“ išspausdintoje „Kaziuko“ programoje: „Toliau bus penki vežimai, atspindintys šio regiono charakterį, savitumą: vienas vežimas su verbomis (palmami), vežimas su Kaziuku ir Kaze, vežimas su Vilniaus meduoliais, vežimai su vilnietiškais žaislais ir vežimas su Vilniaus verbomis (palmami wileńskimi)“ (23, 3). Toliau priduriama, kad Vilniaus verbos jau „kitaip interpretuojamos“.

1935 ir 1938 m. minimi verbų pavadinimai sutampa („palmy wileńskie“). Tad galima manyti, kad Vilniaus verbos Kaziuko mugėje pasirodė jau 1935 m. Tais metais Vilniaus mugė pakito, pradėjo formuotis naujos mugės tradicijos. I „Kaziuką“ atvažiuoja turistų iš tolimiausių Lenkijos vietų. „Iki 1935 m. Vilniuje buvo tradicinis kermošius šv. Kazimiero, Lietuvos globėjo, dieną. I „Kaziuką“ atvažiuodavo tik Vilnijos gyventojai, vieni parduoti savo gaminių, kiti įsigityti būtiniausių dalykų“ (24, 6). Vėliau „Kaziukui“ buvo stengiamasi su teikti tik šiam regionui būdingą bruožą, tam pasitelkiant tik šiai vietai būdingus liaudies meno, amatininkų, valstiečių dirbinius. Buvo siekiama parodyti, kas čia yra unikalū ir originalū, kartu tai populiarinti ir propaguoti. Kaziuko mugė tam-pa turizmo firmų (ir ne tik jų) reklamos vieta. Su tokiais ketinimais Vilniaus verbos galėjo būti „priimtos“ į Kaziuko mugę kaip savitas, unikalus Vilniaus krašto meno dirbinys.

Tačiau, kaip anksčiau minėta, pateikėjai teigia, kad Vilniaus verbos lenkmečiu „Kaziuke“ nebuvo pardavinėjamos. Pateikėjų žodžiu ir periodikos duomenų nesutapimas tik patvirtina, kad Vilniaus verbų pasiodymas Kaziuko mugėje buvo neiprastas reiškinys, inicijuotas ne pačių rišėjų. Gal tai salygojo ir pateikėjų atsakymus, kad Kaziuko mugėje Vilniaus verbos pasirodė po karo („za sovetami“).

Kada Vilniaus verbos tapo Kaziuko mugės atributu? J. Kudirka rašo, kad „1970–1971 metais leista jomis prekiauti“ (1, 19). Tai galėjo salygoti ir Vilniaus verbų gamybos plitimą, paklausos didėjimą. Aštuntajį–devintajį dešimtmetį mugė jau buvo neįsivaizduojama be Vilniaus verbų: „Na, o kokia mugė be tradicinių Vilniaus verbų“ (25, 3). Vilniaus verba netgi gauna „Kaziuko“ verbos vardą (26, 5).

Vilniaus verboms įsigalėjus Kaziuko mugėje, jos gaminamos jau ne tik Verbų sekmadieniu, bet pirmiausia „Kaziukui“. Pasikeičia ir pardavimo laikas, ir vieta. Anksčiau pardavinėtos tik prie bažnyčių, dabar jos realizuojamos turguje. Čia Vilniaus verba praranda sakralinį statusą. Kaip Verbų sekmadienio puokštės dalis, ji būdavo „lygiateisiškai“ su tradicinėmis verbomis šventinama. „Kaziuke“ ji jau funkcionuoja kaip suvenyras, interjero puošybos elementas. Reikia pabrėžti, kad pasikeičia ir pati Kaziuko mugė. Bažnytinę šventę ir mugę sieja tik vardas ir nepakitusi data. Kitas dalykas, nuo 1935 m. Kaziuko mugė praranda lokalaus prekymečio bruožą. 1935 m. Kaziuko mugė aplankė 10 tūkstančių žmonių iš Lenkijos (27, 3). 1940 m. – tiek pat žmonių iš Kauno (28, 297). XX amžiaus antrojoje pusėje ši mugė sutraukia pirkėjų ir pardavėjų iš visos Lietuvos. Tad tokiam „Kaziuke“ Vilniaus verbos tampa savitu Vilniaus miesto suvenyrus.

Apibūdinant Vilniaus verbas kaip Kaziuko mugės atributą, svarbu atkreipti dėmesį į jų formos ir dydžio kitimą. Nauja paskirtis keičia verbos formą – atsiranda naujų tipų, tradicinė voletinė verba didėja. Funkcijų pokytį iliustruoja nauji Vilniaus verbų tipai: „balionai“, „grybai“, „ramunės“, „lelijos“. Reikia pabrėžti, kad tai didelės verbos: „ramunės“, „lelijos“ paprastai būna 120–150 cm, „grybai“, „balionai“ – 80–90 cm aukščio. Atsiranda voletinės verbos „milžinės“, siekančios 2 metrų aukštį. Juk Vilniaus verbų kaip Verbų sekmadienio atributo vienas svarbiausiai bruožų buvo mažumas. Kaziuko mugėje pirkta verba jau ne Verbų sekmadienio puokštės dalis, ji nešventinama, todėl nereikia tam patogios formos ir dydžio. Kaziuko mugės „pagimdytos“ naujos Vilniaus verbų formos liudija mugėje pardavinėjamų verbų naują paskirtį – tai suvenyras, dekoras, kuris miestiečio namuose, įstaigose, parduotuvėje vitrinose taps interjero puošybos elementu.

Vilniaus verbos jau pardavinėjamos ir netradicinėse šventėse: per Užgavėnes, Vilniuje vykstančias Dainų šventes, kantuose renginiuose. Tai svetima Vilniaus verboms terpė, bet jų atsiradimą čia lėmė naujas statusas: jos – Vilniaus suvenyras. Ištisus metus jų galima nusipirkti Vilniaus dailės parduotuvėse. Rišėjai gauna užsakymus iš šių parduotuvų.

Vilniaus verbos išvežamos parduoti į užsienį, o tai dar kartą parodo funkcijos pokyčius. Lenkijoje Vilniaus verbų tradicija žinoma, todėl čia jos gali funkcionuoti ir kaip Verbų sekmadienio šventės dalis, ir kaip suvenyras, dekoras. Tačiau tokiose šalyse kaip Prancūzija, Olandija, Kanada, Vokietija, JAV Vilniaus verbos gali būti traktuojamos tik kaip savita, originali meno šaka, kaip suvenyras.

Tad Vilniaus verbų pardavinėjimas netradicinėse šventėse ir vietose neįprastu laiku keitė paties reiškinio paskirtį. Čia verbos neteko savo sakralinio statuso, tapo suvenyrų, interjero dekoru. Devintajį-dešimtajį dešimtmetį Vilniaus verbos tapo ryškesniu Kaziuko mugės nei Verbų sekmadienio atributu. Tai užgožia pirmą, seniausią Vilniaus verbų funkciją. Pastaraisiais metais situacija keiciasi: Vilniaus verbos (dėl ekonominių priežasčių – mažiau perkaimos, sumažėjo paklausa) ir vėl darosi labiau Verbų sekmadienio atributas.

*Autorės nuotraukos.
Fotograuota 1995–1996 m.*

NUORODOS:

1. Kudirka J. Vilniaus verbos. – Vilnius, 1993.
2. Kraštotoys ekspedicijų Vilniaus rajone 1993–1995 metų medžiaga, laikoma Lietuvos kraštotoys draugijoje.
3. Kuodienė M. Vilniaus verbų spalvos // Spalva lietuvių liaudies mene: str. rinkinys. Sudarė J. Kudirka. – Vilnius, 1989.
4. Vyšniauskaitė A. Verbos // Kultūros barai. – 1967, Nr. 5.
5. Klimka L. Vilniaus verbos vakar ir šiandien // Lietuvos aidas. – 1995, Nr. 70.
6. Andrijevska Janina, g. 1916 m. Papiškių k., Sudervės apyl., Vilniaus r. Gyv. Salotės k., Buivydiškių apyl., Vilniaus r. Užraše Irena Žilienė, Gediminas Žilys (toliau – Žiliai).
7. Zubrickis Vincentas g. 1905 m. Vilkeliškių k., Buivydiškių apyl., Vilniaus r. Čia ir gyvena. Užr. Žiliai
8. Katilovič Ana, g. 1934 m. Balandiškių k., Buivydiškių apyl., Vilniaus r. Čia ir gyvena. Užr. Žiliai
9. Andriolli E. M. Palmowa niedziela // Tygodnik illustrowany. – 1872, Nr. 221.
10. Kolberg O. Dzieła wszystkie. Litwa. – 1966. – T. 53.
11. Tupikovska Zofija, g. 1914 m. Griovių k., Buivydiškių apyl., Vilniaus r. Čia ir gyvena. Užr. Žiliai.
12. Kunicka Zofija, g. 1916 m. Plytinės k., Buivydiškių apyl., Vilniaus r. Gyv. Zujūnuose, Buivydiškių apyl., Vilniaus r. Užr. Žiliai.
13. Kudirka J. Verba plaka, verba plaka // Katalikų pasaulis. – 1989, Nr. 4.
14. Andžejevska Regina, g. 1945 m., Gardino apskr., Lydos r. Gyvena Salotės k., Buivydiškių apyl., Vilniaus r. Užr. Žiliai.
15. Ruszczyk F. Afisz bazaru przemysłu i sztuki ludowej (1913) // Bułhak J. Dwadzieścia sześć lat z Ruszczykiem. – Wilno, 1939.
16. Kymantaitė-Čiurlionienė S. Vilniaus verbos // Šviesos kelias. – 1931, Nr. 3.
17. Rabikauskas P. Lietuvos globėjas šv. Kazimieras. – Vilnius – Kaunas, 1993.
18. Ivinskis Z. Šv. Kazimieras 1458–1484. – New York, 1955.
19. Kiermasze wileńskie // Kurjer Wileński. – 1939, Nr. 63a.
20. Cicėnas J. Liaudies gamybos šventė šv. Kazimiero mugės paraštėje // Naujoji Romuva. – 1940, Nr. 10.
21. Ярмарки деревянной посуды в Вильне // Вестник Западной России. – 1866. – Т. 3. – Отд. IV.
22. Kaziuki przyjechal // Kurjer Wileński. – 1935, Nr. 62.
23. Dzisiejszy program „Kaziuka“ // Kurjer Wileński. – 1938, Nr. 62.
24. Wilno pod znakiem „Kaziuka“ // Robotnik Wileński. – 1939, Nr. 62.
25. Žilinskaitė L. Mugės šurmulyje // Tiesa. – 1989, Nr. 54.
26. Griška A. Kaziuko mugė // Gimtinė. – 1993, Nr. 3.
27. Kaziuk // Kurjer Wileński. – 1935, Nr. 64.
28. Kazimiero mugė Vilniuje // Naujoji Romuva. – 1940, Nr. 10.
29. Markovska Veronika, g. 1933 Vaivadiškių k., Sudervės apyl., Vilniaus r. Čia ir gyvena. Užr. Žiliai.

The verbos and their function in the Vilnius region

Irena ŽILIENĖ

The Vilnius verbos (Palm Sunday flowers) are the tradition of the city. Mainly they are made in the region of Vilnius. Palm Sunday flowers produced by folk masters of Vilnius region distinguish themselves by their exceptional local features. Investigations indicate that the main place of their production was the city of Vilnius. The area was considered as dynamic, and it was not monolithic and divided into three territories: the central territory and two more territories. The central territory was distinguished by the old tradition of binding the Palm Sunday flowers. This territory might be called as the place of their origin. Two main reasons explain the spread of Palm Sunday flowers throughout the two other areas apart from the central area. The first area of the two ones is reasoned by women's tradition of binding who would bring it into a new family after the marriage, and it is related to the period after the World War I, around the year 1920. The second area of the two is related to the 8th–9th decades of the century and the reason for its occurrence was different from the first one, namely, the spreading of which was due to women's interest in binding Palm Sunday flowers which could be seen in large market places of Vilnius.

During the Polish governing the Vilnius Palm Sunday flowers were only as an attribute to Palm Sundays. The main purpose was to participate with them in the ceremonies of Palm Sunday festivities. The Vilnius Palm Sunday flowers were a part of the Palm Sunday's bouquet and ordained together with the juniper traditional twigs. The exceptional function of the Vilnius Palm Sunday flowers was to decorate the pictures of saints. In the second half of the 20th century the Vilnius Palm Sunday flowers appeared in the „Kaziukas“ fair. The beginning of the phenomenon reaches back as far as 1935–1938. Later, Palm Sunday flowers became as souvenirs and elements of decoration of the interiors.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas,
Antakalnio 6, 2055 Vilnius

Gauta 1998 09 18
Iteikta spaudai 1999 01 29

Rusiški keiksmažodžiai

Dainius RAZAUSKAS

Straipsnio objektas – penki pagrindiniai rusiškų keiksmų žodžiai: блядъ, ебáть, кýрва, низдá, ху́й. Straipsnio tikslas – nustatyti jų etimologiją ir išsiaiškinti kilmę. Straipsnyje naudotasi lyginamosios kalbotyros metodais. Išvada: visi išvardinti rusiški keiksmažodžiai savo kilme siekia baltoslavų, o kai kurie – net indoeuropiečių prokalbę ir turi daugiau mažiau tikslius formalius atitinkmenis lietuvių kalboje, kaip antai blendis ar bliñdē, eiboti, kúrké, pizdà ar pyzdà ir skújas, tesiskiriančius savo semantiniu krūviu.

Vienas iš būdingų šiuolaikinės „liaudies kultūros“ bruožų – tiek visame „postkomunistiniame“ („postrusiskame“?) pasauļelyje, tiek, skyrium, Lietuvoje, – deja, yra rusiški keiksmažodžiai, vadinamasis matas. Pats pavadinimas rus. *мат* šiaip jau turi dvi reikšmes: siauresnioji, pirminė liečia tik keiksmažodžius, kuriuose minima motina, rus. *мама*, o platesnioji, apibendrinta paprastai taikoma visiems nešvankiemis lytinio turinio rusiškiems keiksmažodžiams. Dėl jų paplitimo mastų nereikia goustis iliuzijomis. Vargu bau atsirastų žmogus, kuris nebūtų jų girdėjęs ar net priverstas bent po kartą kitą išgirsti kasdien, jei tik jam tenka būti „liaudyje“ – gatvėje, troleibuse ar autobuse, turguje ir pan., jau nė nekalbant apie tarpuvartes, kiemus ir šiuolaikinį kaimą.

Kita vertus, ižymaus rusų filologo B. Uspenskio žodžiais, „rusų mato tyrinėjimai susiję su jidėm būdingais sunkumais. Būdinga visų pirma tai, kad ši tema yra t a b u, ir šis tabu, kad ir kaip stebétina, liečia netgi tyrinėtojus – leksikografus, frazeologus, etimologus. Tuo tarpu patys posakiai dėl savo archaišumo yra itin jdomūs būtent etimologiniu ir kalbos istorijos požiūriu /.../. Rusų kalbos specifika šiuo atžvilgiu itin ryški paliginti su Vakarų Europos kalbomis, kur tokio pobūdžio leksika anaipolti néra tabu. /.../ O. Trubačiovos kovoje prieš tokius žodžius ižvelgia, taip sakant, ypatingą liaudies skaistumą, ypatingą jos jautrumą nešvankybėi kalboje /.../. Tačiau turint galvoje atitinkamų posakijų paplitimą tarp rusų (ir tarp lietuvių – D. R.), tokią nuomonę sunku pripažinti bent kiek įtikinama: griežtai kalbant, šiuo pagrindu mes turėtume teisę kalbėti nebent apie cenzorių bei redaktorių skaistumą...“ Juolab kad „iš tikrujų draudimas liečia tik atitinkamų dalykų bei veiksmų p a v a d i n i m u s, o ne pačią jų esmę – veikiau ženkla, o ne tai, kas juo ženklina; išraišką, o ne turinį. Kaip tik dėl to filologo padėtis taip smarkiai skiriasi nuo mediko ar gamtininko, kuriam daugiau ar mažiau tenka susidurti su lytinii santyklių sfera. Medikui šioje srityje néra jokių tabu, tik ne filologui, kuriam tabu – tiek, kiek kalbama apie atitinkamus ž o d ž i u s, – išlieka. Dalykas tas, kad filologas susiduria būtent su žodžiais, o mokslininkų gamtininkų domina patys reiškiniai: draudimas liečia būtent žodžius, o ne sąvokas, būtent išraišką, o ne turinį“ (Успенский. Миф. 53–55 – išretinta B. U.).

Sekdami B. Uspenskiu mes ketiname stoti mediko, ne savo apsimestinę skaitybę sergstinčio filologo, pusėn ir paprasčiausiai patyrinėti, blaiviai paanalizuoti šiuos mūsų sielų „analizus“, tikėdamiesi juose rasti šį tą įdomaus, bent iš dalies nustatyti jų „cheminę sudėtį“ ir prigimtį, kilmę, juolab kad ji – tai galima pasakyti iškart – neturi nieko bendra nei su žydais, nei su totoriais mongolais, kaip kad tvirtina nuo viduramžių Rusijoje paplitę gandai (Успенский. Миф. 61), o siekia baltoslavų prokalbę ir šia prasme ištisies yra iškalbinga.

1. Rus. *блядъ* – liet. *blendis, bliñdē*

Rusų *блядъ* ‘paleistuvė, ištvirkėlė, kekšé’ tiesiogiai syja su sen. rusų *блъсти*, praslavų **blěsti* ‘paleistuvauti’ bei ‘klaidžioti, klysti, kliedēti’ ir yra vienos šaknies (tik kito balsių kaitos laipsnio) su rusų *блъдница* ‘paleistuvė, ištvirkėlė’, *блуд* ‘paleistuvystė, ištvirkavimas’, *блудътъ*, praslavų **blōditi* ‘paleistuvauti’ bei ‘klaidžioti’. Toliau šių žodžių etimologiniai atitinkmenys yra, pavyzdžiu, gotų *blandan* (sik) ‘su(si)maišyti’, anglų *blend* ‘su(si)maišyti’ bei ‘mišinys’, *blind* ‘akinti’ bei ‘aklas, nevyškus, neaiškus’, vokiečių *blenden* ‘akinti, pakereti, suvilioti’, *blind* ‘aklas’ bei pan., prancūzų *blond* ‘sviesus, šviesiaplaukis’ (iš čia *blondiné*) ir pagaliau lietuvių *blandà*, *blandýti(s)*, *blěsti* (*bleñdē*), *blisti* (*bliñdo*) bei kt. (Buck 1369; Fraenkel 47; Karulis I 131–132, 134; Pokorny 157–158; Фасмер I 177, 180; ЭССЯ II 114–115, 125–127).

Verta pastebėti, jog rusų *блядъ*, praslavų **blēdъ* fonetiškai ir morfologiškai visiškai sutampa su tokiais lietuvių daiktavardžiais kaip *bleñdē*, *blendis*, *blinda*, *blindis*, *bliñdē* ‘gluosnių rūšis (*salix caprea*)’ (ЛКŽ I 899, 918–919). E. Fraenkelis pirmine, motyvuojančia šio medžio pavadinimą mano buvus reikšmę ‘akinanti, akį verianti, puiki, neapsakoma (Blendende)’ – plg latvių *blīgznā* ‘blindē’ iš lat. *blīzgēt*, liet. *blīzgēti* dėl blizgančių lapų ir šakų (Fraenkel 49; Karulis I 135). Tačiau rusiškas *blendis* pavadinimas *брéд*, *брéдина*, padarytas iš *брéсмú* (*брéдý*) ‘bristi, braidytı, kéblinti, maklinti’ bei susijęs su *брéд* ‘kliedéjimas, kliedesys’, *брéдumъ* ‘kliedēti’ (Фасмер I 120), ragina pratęsti ši aiškinimą ir kitomis atitinkamomis kalbamos šeimos žodžių reikšmėmis, tokiomis kaip ‘klaidžioti, klaidinti, sumaišyti (protą), kliedēti’, o gal ir tiesiog ‘suvilioti’ bei ‘lytiškai sanitkiauti’. Šiaip jau rusiškas *blendis* pavadinimas *брéдина* aiškinamas drégnomis, klampiomis, pelkétomis vietomis, kuriose ji auganti, taigi žmogui prie *blendis* tenką klampoti, bristi (rus. *брéсмú*), arba kita vertus, ir pati *blendē*, augdama vandenį, tarsi klampoja, brenda, braidą (*брéдём*, *брóдum*); šiaip ar taip, tokia etimologija vis tiek apjungia „ši gluosnio pavadinimą su liguistą žmogaus elgesi žyminciu slav. **bredz*“ (Опёл 28–29). Šia prasme itin įdomu, jog būta mėginimų rus. *брéдumъ*

‘kliedéti’ tiesiogiai sieti su praslavų **blęsti* (**blędǫ*) ‘klaidžioti, klysti, kliedéti’ bei ‘paleistuvauti’, nors tokia sasaja atrodo mažai įtikétina fonetiškai (ЭССЯ II 115). Jei šis ryšys vis dėlto pasivirtintų, rus. *бредина*, praslav. **blędina* būtų tikslus etimologinis lietuvių *blendynė* ‘vieta, kur auga blendis’, *blendinė* ‘blendies medžio’ (LKŽ I 899) bei pan. atitinkmuo. Prisiminus, kad medžiai ne tik gali vaikščioti, bet ir įkūnija įvairias kitas žmogiškas savybes pasakose bei mitologijoje – kaip antai lietuvių mitinėje pasakoje „Eglė žalčių karalienė“, kur žmonės tiesiog pavirsta atitinkamais medžiais, – blindės pavadinimą galima paméginti paaiškinti ne tik fiziografiškai (dėl blizgančių lajų ir šakų), bet ir mitologiskai.

Mitologiskai aiškinti blindės pavadinimą, tiesiogiai siejant ji su rusų *блядь*, īgalina tai, kad apskritai rusų matas „turėjo aiškiai išreikštą k u l t i n e f u n k c i j a slavų pagonybėje /.../. Be to, keikimasis matu buvo aiškiai antikrikščioniško pobūdžio, o tai irgi susiję būtent su jo pagoniška kilme“ (Успенский. Миф. 57 – išret. B. U.). Matu keiktasi per pagoniškas kalendorines šventes, pavyzdžiu, per Kalėdas, ir Rusijos bažnytinį patriarchą jis prilyginamas tokiemis šventinių dainų priegiemiams bei apeiginiamis šūksniams kaip *maycень, усень, коледа* (būtent *kalēda*) ir pan. (Успенский. Миф. 58–59). Negana to, „keikimasis matu kai kuriais atvejais prilygsta maldai. Antai ginantis nuo naminio, miškinio, velnio ir pan. reikia arba pasimelsti (bent jau persižegnoti), arba nusikeikti matu – paňašiai, kaip kad prieš burtus pagalbos kreipiamasi arba į kungią, arba į žiniuonę“, todėl apskritai „galima daryti prielaida, kad k e i k i m a s i s m a t u k y l a i š p a g o n i š k ę m a l d ę a r b a u ź k a l b ē j i m ę, u ź k e i k i m ę“, be to, „matas slavuose turėjo ir p r a k e i k i m o funkciją, tad ryšys su pagoniškuoju kultu čia atrodo visiškai neabejotinas“ (Успенский. Миф. 62–63 – išret. B. U.). Kaip tik tokia archajiška pagoniška mato kilme aiškinama ir tai, kad dar visai nesenai keiktis vaikas nuo mažens buvo mokomas pačių tévų. Viename XVIII a. šaltinyje sakoma: „Tėvas moko keikti motiną taip: мама, кака мама бля бля; o motina panašiai moko keikti tévą: тямя бля бля; o kai kūdikis ima bliaduoti, tévai tuo labai džiaugiasi ir visaip skatina, kad tik jis be paliovos juos ir aplinkinius bliaduotų“ (Успенский. Миф. 64). Taigi galu gale „keikimasis matu yra neabejotinai mitologinės kilmės ir, savo ruožtu, ritualinio pobūdžio“ (Успенский. Миф. 102).

Pagrindu atitinkamam blendies, ar blindės, pavadinimo aiškinimui galėtų būti Teodoro Narbuto pasakojimas: „Dešiniajame Nemuno krante, žemai Jurbarko, Kalnėnų (*Kaliniany*) kaimie, 1805 metų vieną sekmedienį pastebėjau blindę, papuoštą gėlių vainikais; prie jos buvo keliolika ištekėjusių moterų: vienos meldési, kitos, sédédamos ant dirvono, šnekėjos. Paklauisiau, ką reiškianti ši apeiga. Jos atsakė, kad senoviniu papročiu vasarą, šventomis dienomis, ištekėjusios moterys pratusios susirinkti prie šios blindės pasimelsti. Kunigai liepė prie medžio prikalti kryžių, kadangi seniau melsdavosi tiesiog po blinde, kuriai priskirdavo kažkokį šventumą; melsdavosi prašydamos laimės ir palikuonių gausumo. Toliau klausinėjant, pavyko išgirsti pasakojimą apie šventąją blindę. Viena moteris, besivadinanti Blinde (*Blinda*), turėjo ypatingą dovaną: galėjo paleisti į pasaulį aibę palikuonių neapsakomai lengvai, be to, ji gimdydavo ne tik įgimtu būdu, bet galėdavo pagimdyti vaikų iš rankų, kojų, galvos ir iš kitų kūno dalių. Žemė, vaisingiausioji iš motinų,

émė pavydėti jai tokio vaisingumo, todėl vieną kartą, kai Blinde éjo per gramzdžią pievą, jos kojos įklimpo (plg. rus. *бредуна* iš *бречьми!* – D. R.), ir žemė taip suspaudė pėdas, kad nebegalėjo ji pajudėti iš vietos ir pavirto medžiu – blinde. Tikriausiai tai davė dingstį laikyti blindę šventa ir manyti, kad ji galinti turėti įtakos vaisingumui“ (Narbutas T. 187–188). L. A. Jucevičius taip perpasakoja ir papildo T. Narbutą: „Pasakoja žmonės, kad kitados Lietuvoje gyveno tokia moteris, vardu *Blendis*, arba *Blindė*, kuri turėjo tokią negirdėtą ypatybę, jog galėjo neapsakomai lengvai duoti pasauliui gausybę vaikelių, ir taip jai sekësi, jog ji ne tiktai gimdė gamtiniu būdu, bet ir iš rankų, kojų, galvos ir kitų kūno dalių galėjo vaikeilius išduoti. Žemė, visų vaisingiausioji motina, émė jai pavydėti tokios laimės; užtat vieną kartą, kai Blendis éjo per klampią lanką, kojos jai įklimpo į žemę taip, jog jokiu būdu ištraukti jų nebegalėjo. Iš didelio nusiminimo pavirto blendimi. Tą medį mūsų senoliai laikė šventu, kaip matyt iš T. Narbuto tyrinėjimų. Dar net ir dabar Lietuvoj liaudis reiškia ypatingą pagarbą blendžiai. Lietuviai turi priežodį: ‘Ant blendies uogos.’ Daunoje neišlikimas mylimasis savo mergelei sako: ‘Cit, neverk, neraudok, / Jaunoji mergele, / Aš tave parvesiu/ Kitą rudenėli. // Kad žydės, kad žibės / Balti akmenėliai, / Kad sukłės blindelė / Raudonas uogeles’“ (Jucevičius 119–120). J. I. Kraševskis apibendrina: „Pasakojama apie moterį *Blindę*, kuri buvusi nepaprastai vaisinga: ji gimdžiusi vaikus iš rankų, galvos, kojų. Motina žemė émusi pavydėti jai to vaisingumo ir paverstusi *Blindę* medžiu. Taigi blindė buvo vaisingumo simbolis ir todėl buvo garbinama“ (Kraševskis 213). Pagaliau A. H. Kirkoras daro išvadą, jog Lietuvoje „paprasti žmonės gerbė, globojo ir garbino blindę, į kurią, pasak padavimo, pavirtusi derliaus deivę“ (Kirkoras 310). Taigi blinde (īklimpusi žemén) pavirsta moteris – ypatingai vaisinga! – arba tiesiog pagoniška vaisingumo deivė.

Su vaisingumu, vaisingumo ritualais savo kilme susijęs ir rusų matas. „Iš tikrųjų keikimasis matu plačiai paliudytas įvairoje aiškiai pagoniškos kilmės apeigose, vestuvinėse, derlingumo ir pan., t.y. apeigose, vienaip ar kitaip susijusiose su v a i s i n g u m u: matas – būtinas tokią apeigų komponentas ir yra neabejotinai ritualinės prigimties. Analogiškā vaidmenį keikimasis vaidino antikiniame pasaulyje“ (Успенский. Миф. 57). „Antikos ritualinis keikimasis, matyt, tiesiog atitinka rusų matą derlingumo bei kalendorinėse apeigose, skirtose vaisingumui užtikrinti. Visiškai taip pat aiškinamas ir ritualinis apsinuoginimas derlingumo magijoje, vienodai būdingas ir antikinėms, ir slavų apeigoms /.../, juolab kad ritualinis apsinuoginimas ir ritualinis keikimasis rusų gali būti atliekami kartu“ (Успенский. Миф. 71). Negana to, matas susijęs su Perkūno kaip žemės apvainintojo vaizdiniu. „Galime konstatuoti, jog keikimasis matu ir griaustinis yra savo funkcija ekvivalentiški reiškiniai, turintys lemti tuos pačius padarinius. Šia prasmę mato asociacija su perkūnu, arba griaustiniu, atrodo anaip tol neatsitiktinė /.../. Ši asociacija tampa daugiau mažiau aiški, žemę praveriančiame (‘pramušančiame’) griaustinyje ižvelgiant vaizdinių apie dangaus ir žemės santuokinius santykius atspindį. Plg. tikėjimą žemę prasiveriant būtent p i r m o j o p e r k ū n o metu, kuris iš esmės suvokiamas kaip būtina žemės n e š t u m o, galu gale išsipildančio derliumi, salyga. Atitinkamai ir keikimasis matu, ir griaustinis simbolizuoją vaizdinius apie santykiavimą

su žeme (prilyginama moters organizmui), kas ir lemia šią asociaciją“ (Успенский. Миф. 81, taip pat žr. 63 – išret. B. U.). Plg. liet. *perkūnus krauti, perkūnais leisti* reikšme ‘keikitis’, *perkūnūoti* ‘2. perkūnais keikti’ bei apskritai ‘garsiai, griausmingai kalbėti’ (LKŽ IX 834, 835–836) ir pan. „Šiame lygmenyje keikimosi matu subjektas yra tarsi pats Dangaus Dievas arba Griausmavaldis, o jo objektas – Motina Žemė. Kaip tik šitaip paaiškinamas mato rūsys su a p v a i s i n i m o idėja, atskiru atveju pasireiškiančia ir vestuviniame, ir agrariniame keikimesi, taip pat jo asociacija su griaustiniu. Šiame lygmenyje matas ištisies yra sakralus, o ne nešvankus. Jis gali būti ištariamas kaip užkeikimas, prakeikimas, priesaika ir anaiptol nellaikomas įjeidimu. Šia prasme matas, matyt, syja su ritualiniais perkūno paminėjimais ir turi maždaug tokią pačią paskirtį kaip dievagojimasis ‘Kad tave (mane) griausmas!’, ‘Trenk tave Perkūnas!’ bei pan., o kartu ir ‘Kad tu prasmegustum!', ‘Tegu aš skradžiai prasmegsiu!' bei pan.“ (Успенский. Миф. 103 – išret. B. U.). Taigi „matą galima susieti su ištisa aibe kitų keiksmų bei prakeikimų. Pavyzdžiu, vaizdiniai apie p r a s m e n g a n c i a nuo ištarto mato žemę aiškiai suriša ji su tokiais keiksmais kaip ‘Kad tu prasmegustum!', ‘Kad tu skradžiai prasmegustum!', ‘Tegu aš skradžiai prasmegsiu!', ‘Tegu aš kiaurai žemės prasmegsiu!' bei pan.“ (Успенский. Миф. 81–82 – išret. B. U.). Dėl tokį lietuviškų prakeiksmų žr. LKŽ XIII 142–145 ir kitur.

Kaip tik šitaip galima suprasti su vaisingumo apeigomis akivaizdžiai susijusios lietuvių mitinės Blendies, ar Blindės, įklimpimą, prasmegimą žemén. Įdomus šiuo požiūriu gudų (ypač turint galvoje jų baltiškajį substratą) tikėjimas, jog „matu keiktis nuodėmė, tu motiną siūrą žemelę keiki, nes motina siūra žemelę mus laiko, o D i e v o m o t i n a ž e m ē n k l i m p s t a, s m e n g a n u o šiūt keiksmų“ (Успенский. Миф. 69, taip pat žr. 77 – išret. D. R.). Iš dalies čia prasmenaga pati Žemė – kaip Dievo motinos atitinkmuo. Tačiau plg. serbų keiksma *jebem ti Mariu* (šalia *Krista, Boha* – Успенский. Миф. 125). „Visiškai akivaizdu, jog tokią posakių pagrindas – vaizdiniai apie nuo keikimosi matu atsidarančią, prasiveriančią, prasiskiriančią, įgrūvančią žemę. Šie vaizdiniai gali įgauti net kosminį mastą, t.y. būti nusakomi kaip pasaulinis kataklizmas /.../. Kraštutiniu atveju šie vaizdiniai gali įgauti tiesiog eschatologinį pobūdį, t.y. tiesiogiai sietis su vaizdiniais apie pasaulio pabaigą bei Paskutinį teismą“, kurį vienas iš Rusijos bažnytinės patriarchų yra apibūdinęs taip: „Богородицу со престола никонияне-еретики, воры, б л я д и н ы д е м и“ (Успенский. Миф. 77–78 – išret. D. R.). Pastarajį sakinį kalbamą sąsajų atodairoje lietuviškai galima būtų versti maždaug taip: „Dievo motiną nustūmė nuo sosto eretikai, vagys, b l i n d ē s v a i k a i“.

Reikia pasakyti, jog Rusijoje „posakis *блядин сын* pradžioj, matyt, netapatintas su matu ir pats savaime nebuvu smerktinas, t.y. nebuvu priskiriamas prie nešvankybų“, juo buvo draudžiama vadinti tik k r i k š c i o n i (Успенский. Миф. 60), mat „blindės vaikai“ – tai pagony. Įdomu ir tai, kad šis posakis vartotas kaip posakio *сукни сын* ‘kalės sūnus (vaikas)’ sinonimas, o pastarasis susijęs su archajiška pagoniška kai kurių tautų, kaip antai hesenų bei švabų, tradicija kildinti savo gentį iš šuns ar kalės, dėl ko kitų tautų jie kartais vadinti „aklaisiai“, vokiškai *B l i n d e Hessen* bei *B l i n d e Schwaben* (Успенский. Миф. 122), tačiau tokios sąsajos mus jau nuveda kiek

per toli, ir jų įtikinamai paaiškinti šiame rašinyje mes nesiimsime, nors B. Uspenskio atskleidžiamas mitinis šuns rūsys su žeme, žemės apvaisinimu (čia ir rusų *nēc* ‘šuo’ etimologinė giminystė su liet. *p̄isti* – Успенский. Миф. 98–99) bei „chtonišku“ aklumu lyg ir užveda ant kelio.

Šiuo atveju pasitenkinsime aptikta, mūsų nuomone, neabejotina rusiškojo *блядь* sąsaja su lietuvių mitu apie ypatingai, antigamtiskai vaisingą moterį Blendę / Blindę, prasmegusią žemén ir virtusią medžiu, gluosniu blendimi / blinde. Sąsajos su krikščionių Dievo motina (plg. paproti puošti Marijos statulas šalia minėto blindės puošimo), esmiškai Dievo Tėvo sutuoktine, leidžia įtarti ją, galimas daiktas, buvus viena iš Perkūno „žmonų“ arba tiesiog Laumės, Perkūno n u t r e n k t o s ž e m ē n ir taip pat susijusios su vaisingumu, specifine apraiška, menančia atitinkamą vadinamojo pagrindinio mito – ar bent jo baltoslaviškojo varianto – atmainą. Juolab kad apskritai „drégnose vietose greitai augantys ir intensyviu žalumu pasižymintys karklai, gluosniai, žilvičiai, alksniai siejami su žemės dievais (l a u m e, iš dalies v e l n i u)“, neretai būtent „g l u o s n i u s y e v e l n i a s b a n d o p a s i s l é p t i n u o p e r kūnō“ (Vélius. SPB 121, 125) ir pan. O štai „Kinijoje su gluosniu buvo siejami vaizdiniai apie moterišką grožį bei pasidavimą, nuodaidumą, apie pavasarį“ (Топоров. Растения 370).

Įdomu būtų šiuo atžvilgiu nuodugnau patyrinėti blindės pavadinimus kitose slavų ir apskritai kitose kalbose: pavyzdžiu, lotyniškasis *salix caprea*, kaip ir anglų *goat-willow* ‘blindė’, pažodžiui reiškia ‘ožio (ožkos) gluosnis’ – ožio lytinė simbolika šiaip jau nereikalinga komentaru, plg. anglų *goatish* ‘ožio, ožiškas’ bei kartu ‘geidulingas’ (beje, tekstileje anglų *willow* reiškia ‘išdulkinimo mašina’). Plg. ir rusų *úva* ‘gluosnis’ bei *кóзья úva* ‘blinde’, būtent ‘*salix caprea*’, ir kt. Kita vertus, lotynų *salix* ‘gluosnis, karklas, blendis’ etimologiskai siejamas su rusų *соловéть* ‘blaustis, drumstis’, *соловóй*, *солóвый* ‘blausus, drumstas’ (Pokorny 879) – plg. atitinkamai lietuvių *blendis*, *blindé* ir *blišti* ‘I. temti, niauktis, 2. drumstis’, *blindus* ‘apsinuakes’, *blandus* ‘2. tamsus, apsilauseš, neaiškus’ (LKŽ I 884, 919, 923). O vienas iš mūsų jau cituotų autorų lotynišką gluosnio pavadinimą *salix* sieja su veiksmo žodžiu lot. *salire* ‘šokti, šokineti’ (ide. *sel-: Pokorny 899), t.y. ‘aukštai kelti kojas’ – ‘bristi’, kaip ir rus. *бре́дина* (Орёл 35). Išairios tokio pobūdžio sąsajos gal padėtų giliau perprasti nagrinėjamų žodžių pamatinę semantiką, bet tai irgi nebe šiam rašiniui.

2. Rus. *eбáть* – liet. *eiboti*

Rusų *eбáть*, praslavų **jēbati* ‘futuere’ etimologiskai syja su sanskritoyábhāti ‘futuit’, langobardų -aib-, sen. vokiečių aukštaičių -eiba ‘gentis, šeima’ sudurtiniuose gentivardžiuose, sen. graikų *oiphō*, *oiphéō* ‘futuo’, *oiphólēs* ‘pasileidęs, ištvirkęs’, taip pat su Spartos valdovo, Tindarejo tėvo vardu *Oíbalos*, pažodžiui ‘gimdytojas (generator)’, morfologiškai prilygstančiu rusų veiksmo įrankio pavadinimui *eబalo*, taip pat su Dnepro upės indeeuropietiškojo vardo antruoju dēmeniu *-jebhr- bei kt. (Buck 278; Mayrhofer III 7; ME 284; Pokorny 298; Veličkienė 221; Топоров. Балт. 97; Топоров. Река 376; ЭССЯ VIII 188).

Néra jokių formalų kliūčių su šiais žodžiais sieti ir lietuvių *ାibé*, *େibé* ‘1. daugybė, aibė, 2. žala, skriauda, nuostoliai, 3. netvarka, triukšmas, juokavimas, 4. apsirikimas, klaida’, *eibeti* ‘eibes kelti, samyši, netvarką daryti’, *eibingas* ‘išdykės’, *jáibé*,

jėibė ‘1. žala, nuostolis, 2. išdykavimas, pokštas, 3. yda, kliautis, trūkumas, defektas’ *jeiboti* (= *jáiboti, eiboti*): *išsi-jeiboti* ‘išsidūkti, išsišelėti’ (LKŽ I 32; II 1054–1055; IV 290, 335–336, 337) bei kt. Kaip matyti, gan artima ir šių lietuviškų žodžių semantika. E. Fraenkelis juos, tiesa, skiria nuo rusų *eбáмъ* bei kt., vesdamas iš liet. *ei-ti* ir reikšmę ‘daugybė, aibė’ aiškindamas pavyzdžiu (*visa ei-lé*, o reikšmę ‘dūkti, išdykauti’ bei pan. – pavyzdžiu *ei-klus* (Fraenkel 118). Tačiau žodžio (*visa ei-lé*) reikšmė ‘daugelis, daugybė, galybė, gausybė, aibė’ lietuvių kalbai apskritai yra svetima ir neteiktina (Pupkis 70), o *eiklus* reikšmės ‘padūkės, išdykės’ išvis neturi (LKŽ II 1059–1060), todėl toks aiškinimas neatrodo įtikinamas. Kita vertus, reikšmę ‘daugybė’ nesunku išvesti iš ‘daugintis’ (plg. juolab minėtus langobardų *-aib*, sen. vokiečių aukštaičių *-eiba* ‘gentis, šeima’, t.y. būtent dauginimosi būdu atsiradusi daugybė, aibė), o reikšmę ‘dūkti, išdykauti’ čia išvis nereikaltinga paaiškinimui. Juolab tokią etimologiją paremia prie *jáibotis* duodamas vartojimo pavyzdys: „*Sesuo nor jaibotis, t.y. g r ū ž u o t i s, m y l u o t i s*“ (LKŽ IV 290), plg. *grūžuotis* ‘1. brūžuoti, dilinti, trinti’ bei ‘3. glėbesčiuotis, glamonėtis’ (LKŽ III 687).

Taigi kalbamus indoeuropiečių, tarp jų – rusų ir lietuvių žodžius drįstume tvirtinti vis dėlto esant giminiškus, ir lietuvių *eiboti* (kirtis LKŽ nenurodytas) tokiu atveju yra tiksliausias rusiškojo *eбáмъ* atitikmuo.

3. Rus. *кýрвa* – liet. *kúrkë*

Rusų *кýрвa* ‘paleistuvė, kekšė’ (bulgarų *кýрвa*, čekų *kurva*, lenkų *kurwa* bei kt.) yra vienos šaknies su rusų *kyp* ‘gaidys’ bei *kýpa*, *кýpuя* ‘višta’ ir pradžioj reikškė tiesiog ‘višta’ (būta, tiesa, ir kitokio, germaniškos šių žodžių kilmės aiškinimo, tačiau pasutininiu metu jis vieningai atmetamas). Dėl tokio reikšmės pasislinkimo plg. atitinkamai prancūzų *cocotte* ‘vištelė’ bei ‘prostitutė’, *coquette* ‘koketė’ – abu iš *coq* ‘gaidys’; taip pat prancūzų *poule* ‘višta’ bei ‘kekšė’ (Fraenkel 235; Фасмер II 423–424; ӘССЯ XIII 132). Vištos ryšys su vaisingumu, veisimusi, lytiniaiškais santykiais bei lytiniaiškais organais apskritai būdingas ir paplitęs. Štai rusų ir *кýpuя* ‘višta’ gali reikšti ‘vulva’, tos pat šaknies veiksmažodis *ку́рамъ* – ‘future’, ir *nemýx* ‘gaidys’ – ‘penis’ bei pan. (Успенский. Фил. 153; taip pat žr.: ӘССЯ XIII 129). Panašiai lietuvių *pùtē* ‘1. višta’ kartu reiškia ir ‘4. cunnus’, ir ‘5. nerimta, lengvabūdė mergina’ (LKŽ X 1120). Sulig viena iš etimologijų, ir pats lietuvių žodis *vištà* yra tiesiogiai susijęs su *visti*, *veišti(s)* (žr.: Karulis II 541).

Rusų *kyp* ‘gaidys’, *кýpa*, *кýpuя* ‘višta’ toliau laikomi onomatopėjinės žodžiai, giminiškais tokiemis kaip lotynų *caurire* ‘kaukti, staugti’, sanskrito *káuti* ‘šaukia, kaukia’, lietuvių *kauki* bei kt. (Pokorny 535–536; Фасмер II 422; ӘССЯ XIII 129–130). Be daugelio kitų tiesioginių paralelių, plg. liet. *gaidys* iš *giedoti*, taip pat *kudákė* ‘višta’ (LKŽ VI 759) iš *kudäkiniti*, *kudakuti* ir pan.

Ieškant tikslesnių atitikmenų, rusų *kyp* ‘gaidys’, *кýpa*, *кýpuя* ‘višta’ verta palyginti su lietuvių *kuras*, *kuřinas*, *kúrkis* ‘kalakutas’ bei atitinkamai *kurà*, *kúrka*, *kúrkë*, ypač *kúrvištë* ‘kalakutė’ (LKŽ VI 940–941, 952–954, 984) ir pan. Tiesa, E. Fraenkelis liet. *kúrka* aiškina esant slavizmu (Fraenkel 316), iš tikrųjų plg. bulgarų *кýrka* ‘kalakutė’, čekų *kurka* ‘vištelė’, rus. *кýrka* ‘vištelė’ bei ‘kalakutė’, baltarusių *кýrka* ‘vištelė’ bei pan. (ӘССЯ XIII 131). Kita vertus, reikia atsižvelgti ir į tokį savą

onomatopėjinės kilmės (kaip ir rus. *кýркамъ* – Fraenkel 316) veiksmažodį kaip *kúrkti* ‘1. rékti tam tikru balsu, turkti, kvarkti’, pvz.: „Ant laktos k u r k è viena v i š t a“ (t.y. kuřkè viena kúrkè); „Jei g a i d y s k u r k i a – giltinę mato“; ypač „K u r k l y s k u r k i a“ šalia *kurklýs* reikšmės ‘4. kalakučiukas’ (LKŽ VI 955, 956) bei pan. Taigi liet. *kúrka* ‘kalakutė’ bei kt. laikytį slavizmaišiai néra jokio pagrindo – tai veikiausiai savi, lygiagretūs slaviskiesiems onomatopėjinės kilmės žodžiai.

Mūsų atveju, beje, itin įdomu yra tai, kad lietuvių *kúrkè* reiškia ne tik ‘1. kalakutė’, bet ir ‘2. pasileidėlė’ (LKŽ VI 953), taigi ir savo kilme, ir reikšme prilygsta rusiškajam *кýрвa*, nuo kurio tesiskiria priesaga.

Prisimenant aptartas Blendies /Blindės sasajas, su apeliatyvais liet. *kúrka* bei *kúrkè* savo ruožtu verta palyginti 1249 metų Vokiečių ordino taikos sutartyje su Pamedės, Varmės ir Notangos prūsais pirmasyk paminėtą dievybę Kurkā ar Kurkę (*Curche*). Juolab kad W. Manhardtas šiuo vardu vadina dievybę laikė javų augimo, d e r l i n g u m o d vasia, kuriai pjūties paapročiuose atstovavo tuo pačiu vardu vadintami gaidys arba v i š t a. V. Toporovas pabrėžia būtent lytinę vištos simboliką esant dievybės Kurkos, ar Kurkės, ryšio su višta pagrindu, o dėl galimų leksinių sasajų, be slaviskųjų atitikmenų, jos vardą siūlo palyginti su vokiečių kalbos rytprūsių tarmės bendriniais žodžiais (baltizmiais?) *kurre* ‘kalakutė’, *kurr-hahn* ‘kalakutas’ (pažodžiuui ‘kur-gaidis’ – plg minėtą liet. *kur-vištë* ‘kalakutė’). Kalakutas ar kalakutė, be kita ko, pasak N. Vėliaus, yra vienas iš Perkūno priešininko velnio pavidalų lietuvių tautosakoje (Vėlius. ChLMP 42). B. Uspenskis, kalbėdamas apie atitinkamos rusų „vištos dievybės“ ir jos stabo (akmuo su natūralia skyle) lytinę simboliką, atskleidžia jos sasajas su rusų Griausmavalžio priešininku Velenu /Volos; savo ruožtu iš baltų Kurkos ar Kurkės V. Toporovas kildina suomių *kurko*, *kurki* ‘velnias’ – taigi yra visos prielaidos Kurkā / Kurkę tipologiškai gretinti su Blendimi / Blinde. Patį Kurkos, ar Kurkės, vardą V. Toporovas toliau aiškina lietuvių kalbos veiksmažodžio *kúrkti* ‘velti į kurkulą’ (žr. LKŽ VI 957) pagrindu. Jam pritaria V. Mažiulis, neabejodamas, jog tai būta tikrai moteriškos dievybės, būtent d e r l i a u s d e i v ē s, kurios šaltiniuose paliudyta vardu *Curche*, arba *Curcho*, jis tiesiog sulietuvina *Kurkà* (BRMŠ 236–237, 238, 240; Mažiulis // 307–310; Narbutas I. 140–156; Vėlius. ChLMP 42; Vėlius. SPB 60, 203; Топоров. П. Я 309–321; Успенский. Фил. 151–153). Kadangi veiksmažodis liet. *kúrkti* ‘velti į kurkulą’ yra minėto onomatopėjinio *kúrkti* ‘rékti tam tikru balsu, turkti, kvarkti’ homonimas, tai derliaus deivės Kurkos, ar Kurkės, vardą formaliai ne mažiau sėkmingai, o semantiškai, regis, kur kas sėkmingiau būtų sieti tiesiog su padarytais iš pastarojo apeliatyvais atitinkamai *kúrka* ‘kalakutė’ (= *Curcho*) bei *kúrkè* ‘1. kalakutė, 2. pasileidėlė’ (= *Curche*), kartu ižvelgiant čia kone visiškai tikslią paralelę su lietuvių derliaus deivės vardo Blendis/ Blindė ir rusų kalbos apeliatyvo **блáдь** tapatybe (skirtumas tik tas, kad tertium comparisonis čia ne medis blendis / blindė, o višta).

4. Rus. *nuзdá* – liet. *pizdà*, *pyzdà*

Žodis *nuзdá* rusišku būti vadinamas apskritai turi ne daugiau teisių nei, tarkim, „rusiška“ pirtis. Mat, be kai kurių kitų slavų kalbų, kaip antai lenkų *pizda* ‘vulva’, čekų *pízdà*, polabų *páizda*, *peizda* ‘pasturgalis’, šis žodis įvairiomis atmainomis gau-

siausiai paliudytas būtent baltų kalbose, tiek gyvosiose – lietuvių bei latvių, tiek ir senojoje prūsų. Lietuvių kalboje turime: *pizà*, *pyzà*, *pizdà*, *pyzdà*, *pizé* ‘cunnus, vagina’, taip pat vedinius *pizdžius* ‘toks pravardžiavimas’, *piziūs* ‘1. pasileidėlis, ištvirkėlis’ arba pasakymas ‘2. apie niekam vertą, netikusį vyra’ (LKŽ X 47), turėta netgi atitinkama, A. J. Greimo žodžiais, „seksualinė dievybė“ vardu *Piziūs*, J. Lasicijaus vadina *Pizio* (Greimas 286, 325–327). Latvių kalboje – *pīzda*. Prūsų kalboje paliudytos lytys *peisda* bei *pisda* ‘pasturgalis (podex, cunnus)’ (žr. toliau).

Šiu žodžių kilmė aiškinama įvairiai. E. Fraenkelis linkęs vi-sus juos laikyti paprasciausiais garsažodžiais (?), „vaikų kalbos“ žodžiais (Fraenkel 600). J. Pokornas iš visų jų rekonstruoja atskirą indeoeuropiečių prokalbės žodį **pizdā* ‘moters gėda’, kurį toliau siūlo palyginti su kita jo rekonstruota šaknimi **pezd-* ‘tyliai tēsiama leisti orą’ bei tokiais jos vediniais kaip slovénų *pez-deti*, ukrainų *nezdúmu*, *bzdúmu*, rusų *бздемъ*, latvių *bezdēt* ir lietuvių *bezdēti*, *bīzdas* ‘užpakalis (podex)’, baltų prolytę **bezdēti* vesdamas iš **pezdēti* (Pokorny 829, 831; dėl pastarųjų taip pat žr.: Fraenkel 42; Фасмер I 163). Čia tad ir tokie žodžiai kaip *býzé* ‘lūpa’, *bīzdžius* ‘1. bezdalius’ bei ‘2. karštasis žmogus’, *bīzdūkas* ‘1. kas bizdinėja, slankioja’ arba ‘2. kas dėl niekų pyksta, karščiuojasi’, *bīzdinti*, *býzdinti* ‘eiti (ppr. lētai), bindzinti, styrinti’ (LKŽ I 791–792, 861–871) bei kt. – plg. atitinkamai *pyzà*, *pizé*, *pizdžius*, *pizdūkas*, *pīzdinti*, *pýzdinti* ‘eiti (ppr. šalin)’ vulgarioje šnekoje bei pan. Toks gretinimas betgi nėra labai sklandus fonetiniu požiuriu. Užtut V. Mažiulis, rekonstruodamas prūsiškuosius žodžius *peisda* bei *pisda* ‘pasturgalis (podex, cunnus)’ atitinkamai kaip **peizdā* bei **pizdā* arba **pīzda* ir atsižvelgdamas į kitus minėtus baltiškuosius bei slaviškuosius atitikmenis, kartu rekonstruoja baltoslavų prokalbės žodį **p(e)izdā* pirmine reikšme ‘vagina, vulva’, kurį savo ruožtu sieja su baltoslavų šaknimi **peis-*/ **pis-*, davusia tokius lietuvių kalbos žodžius kaip *pīsti* ‘coire’, *piestā* ‘grūstuvė’ ir kt. (Mažiulis III 244–245; IV 140; taip pat žr.: Успенский. Миф. 98–99, kur rekonstruojamas atitinkamos slavų veiksmažodis **pīsti*). Šalia lietuvių *pizà* tik šitaip tegalima paaškinti jo „dusluij antrininką“ *pisà* ‘cunnus’ (LKŽ X 35). Lietuvių kalboje žodij *pizdà* ir dabar tebegalima visiškai taisyklingai išvesti iš veiksmazodžio *pīs-ti* šaknies (apie désniną duslaus s virtimą skardžiu z tokioje padėtyje žr.: Zinkevičius 129–130). Tuo tarpu slavų kalbose dėl įvykiusių fonetinių pakitimų tokys ryšys nebéra akiavaidus. Kitaip sakant, lietuvių kalboje nagrinėjamasis žodis savo daryba tebéra skaidrus, o tai kartu rodo jį esant „labiau lietuvišką“ negu rusišką.

5. Rus. *xyū* – liet. *skūjas*

Rusų *xyū* ‘penis’ (praslavų **xujv*) kaip eufemizmas reikšmės ‘aštrus, smailas daiktas, smaigas’ pagrindu etimologiskai siejamas su rusų *xeoū*, *xeója* ‘spyglys’ (Buck 258; ЭССЯ VIII 114). Be daugelio kitų nurodomų tipologinių paralelių, plg. lotynų *verpa* ‘varpa (vyriškas lytinis organas)’ pirmine reikšme ‘strydas’. Plg. ir lietuvių *várpa* ‘2. vyriškas lyties organas (penis)’ bei ‘3. noragas, 4. grąžto smaigalys’, taip pat *varpýti* ‘1. kasant parenti, judinti, skvarbyti, bedžioti’, ‘6. badyti, durstyti, 7. bedžioti, smaigysti’ (ir ‘gręžioti’ – Sabaliauskas 158), taip pat *veřpti* ‘4. skydaryti, smeigt, skverbt’ (LKŽ XVIII 288, 292–293, 792), *viřptis* ‘išmeigta kartis’ (DLKŽ 943) bei pan. Su žemės kasimu, pureni-mu, arimu (noragas) susijusios reikšmės kartu mena archajiškus

ir visuotinius žemdirbių kultūrose vaizdinius apie lytinį žemės apvaisinimą; štai Rusijoje dar visai nesenai žemei apvaisinti užkasdavo vyriško lytinio organo atvaizdą ir pan. (Успенский. Миф. 70–71). Varpa savo ruožtu yra ne tik noragas – „smaigalys žemei kapstyti“, bet ir pati séklidė su grūdais – sékla, kuria žemė apvaisinama sėjos metu.

Rusų *xyū* ‘penis’ kartu su *xeoū*, *xeója* ‘spyglys’ bei ‘spygliuočio šaka’ ar net ‘spygliuočių miškas’ toliau etimologiskai tiksliai atitinka lietuvių *skūjas*, *skujà* (Būga I 599; II 315, 618; III 877; Fraenkel 821; Karulis II 209; Pokorny 958; Фасмер IV 233; ЭССЯ VIII 114), o lietuvių *skūjas*, *skujà*, taip pat *skujýs*, *skujé* bei pan. reiškia ne tik ‘1. spygliuočio medžio spyglys’ bei ‘2. pušies šakelė’ ar ‘egliškė’, bet ir ‘3. pušies ar eglės vaisius, kankorėžis’ (LKŽ XII 1125–1127). Kankorėžis gi yra ne kas kita kaip séklidė, spygliuočio „varpa“, ir šia prasme vėlgi pilna-vertis penio simbolis. Pasak V. Toporovo, „eglės kankorėžis – gyvybinės ugnies, prasidėjimo, sveikatos atgavimo simbolis, ne vienoje tradicijoje siejamas su falu“ (Топоров. Растения 370). Taigi, nors žodynuose tiesiogiai nepaliudyta, reikšmė ‘penis’ sa-vaimė ne vienu atžvilgiu itin artima ir lietuviškiesiems rusų *xyū* etimologiniams atitikmenims.

Negana to, daugiskaitos *skūjos* reikšmė ‘šiukslės’ (LKŽ XII 1127) leidžia ir rusiškajį priesagos *-ня* vedinį *xyūná* ‘niekai, šlamštąs’ palyginti su formaliai visiškai tiksliu jo lietuvišku atitikmeniu *skuinià* ‘pušinė šluota krosniai šluostyti’ (LKŽ XII 1124). Reikšmių ‘šluota’ bei ‘šiukslės, šlamštąs’ ryšys nesudaro ypatingu keblumą, o dėl lietuvių priesagos *-nia* žr.: Ambrazas 57, 92. Tad, galimas daiktas, toks priesaginis vedinys siekia bal-toslavų prokalbės laikus, nors kita vertus, rusų priesaga *-ня* iki šiol labai produktyvi, todėl abu žodžiai gali būti ir nepriklausomi, lygiagretūs dariniai.

Tos pat kilmės yra dar lietuvių *kuītas* ‘krūmas, keras, skuis-tas’, *kuītis* ‘1. jaunas tankus spygliuočių miškelis, šilelis, giraitė, 2. tankūs krūmokšniai, brūzgynai, tankynė’, *skuītas* ‘1. krūmas, kuistas, 2. krūmynas, brūzgynas, kuitynas, 3. pušynas’, *skuītis*, *skuītis* ‘labai tankus eglynas, kuitis’ bei pan. (LKŽ VI 784, 788; XII 1124, 1125; Būga I 297; Fraenkel 305, 821). Atsižvelgiant į rusiškojo *xyū* lietuviškų atitikmenų *skūjas*, *skujýs* potencialią reikšmę ‘penis’, kyla pagunda reikšmės ‘futuere’ pagrindu su vi-sais šiaisiai daiktavardžiais susieti ir veiksmažodžius *kuīsti* ‘1. kasti, kapstyti, draskyti’, pvz.: „Vištос kuičia daržą“; „Moterys n u s m a i l i n t o m l a z d o m kuitė (p u r e n o) ž e m e “ (plg. *varpýti* ‘1. kasant parenti, judinti, skvarbyti, bedžioti’ bei pan. šalia *várpa* ‘3. noragas’ bei ‘2. vyriškas lyties organas, penis’ – žr. aukščiau); taip pat ‘8. judėti, krutėti’ bei pan.; *kūtinti* ‘2. neduo-ti ramybęs, b a k s t i, judinti’; *skuīsti* ‘1. išdykauti, šėlti, dūkti, siausti’, *pa-skuīsti* ‘2. išdykauti, p a s i l e i s t i’ (LKŽ VI 784–785; XII 1124) bei pan., nors šiuos veiksmažodžius šiaip jau priimta aiškinti kitaip (Būga I 297; III 830; Fraenkel 305).

Būta dar ir kitokių rusų *xeoū*, *xeója* ‘spyglys; spygliuočio šaka; spygliuočių miškas’ (o kartu, vadinas, ir *xyū* ‘penis’) etimologiją. Sulig viena iš jų, jie sietini su rusų veiksmažodžiu *xeéjatъ* (ся) ‘siūbuoti, linguoti’ (Фасмер IV 233), kuris savo ruožtu siejamas, pavyzdžiu, su anglų *sway* ‘supti(s), svyruoti, lin-guoti’ ir lietuvių *siūbūoti*, *siūrūoti*, *svaigti* bei *svajoti* (Būga I 317–318; Fraenkel 787–788, 789, 947, 948; Фасмер IV 230). Tokią etimologiją tipologiškai paremtų sanskrito *linga*– reikšme ‘pe-nis’ ryšys su lietuvių *lingioti* (Топоров. Из ИЭ 132–136).

Kaip matome, kas dėl rusiškų keiksmažodžių, visas klausimas tad iš tikrujų yra ne pati žodžių kilmė, bet jų semantikos raida nuo lengvos, šmaikščios užuominos, dviprasmis ženklo, simbolio iki grubios ir atviros nešvankybės bei paniekos: plg. semantiškai lietuvių *blendis*, *bliūdė* – rusų *блудь*; lietuvių *eiboti* – rusų *ебать*; lietuvių *kürkė* (tipologiskai dar ir *pùtè*, prancūzų *coquette* ‘koketė’) – rusų *курва*; lietuvių *skūjas* (*juolab svajoti!*) – rusų *xyū*; gal tik lietuvių *pyzdà* ir rusų *пиздá* neša panašų krūvį. Patys žodžiai čia, žinoma, niekuo dėti – tokia semantinė raida vyksta žmonių sielose. Turint omeny dargi pačios rusų visuomenės ir kultūros itin gilų skilimą mato atžvilgiu į dvi tiesiog sunkiai sugretinamas dalis – kaip dangus ir žemė, tikrosios rusiškų keiksmažodžių kilmės reikia ieškoti ne vienoje ar kitoje kalboje (čia, kaip sakyta, néra klausimo – visi jie lygiai „lietuviški“), o ekstralingvistinėje, visų pirma – psichologinėje, psichinėje, dvasinėje plotmėje, kurioje kartu tegalima paaiškinti ir nūdieni rusiško mato paplitimą Lietuvoje, ir galbūt netgi nuoseklų baltų nykimą apskritai, nutaustant visų pirma būtent ta pačia „ekstralinguistinė“ prasme. Bet tai jau nebe šiam rašiniui.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI:

- BRMŠ – Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai / sudarė N. Vėlius. – Vilnius, 1996.
- Buck C. D. A dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. – Chicago, 1949.
- Būga K. Rinktiniai raštai. – T. I–III. – Vilnius, 1958–1961.
- Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, Göttingen, 1962–1965.
- Greimas A. J. Tautos atminties beieškant. – Vilnius, Chicago, 1990.
- Jucevičius L. A. Raštai. – Vilnius, 1959.
- Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. – T. I, II. – Rīga, 1992.
- Kirkoras A. H. Lietuvių mitologija // Lietuvių mitologija / parengė N. Vėlius. – T. I. – Vilnius, 1995.
- Kraševskis J. I. Tikėjimas // Lietuvių mitologija...
- Mayrhofer M. Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. A Concise Etymological Sanskrit Dictionary. – T. I–III. – Heidelberg, 1956–1976.
- Mažiulis V. Prūsų kalbos etimologinis žodynas. – T. – I–IV. – Vilnius, 1988–1997.
- ME – Mitologijos enciklopedija. – T. I. – Vilnius, 1997.
- Narbutas I. Prūsų dievas Kurka // Lietuvos kultūros tyrinėjimai 1. – Vilnius, 1995.
- Narbutas T. Lietuvių tautos istorija. – T. I. – Vilnius, 1996.
- Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – T. I. – Bern, München, 1959.
- Pupkis – Kalbos praktikos patarimai / sudarė A. Pupkis. – Vilnius, 1985.
- Sabalaiuskaus A. Lietuvių kalbos leksika. – Vilnius, 1990.
- Veličkienė A. Antikos mitologijos žinynas. – Vilnius, 1996.
- Vėlius N. Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis. – Vilnius, 1987.
- Vėlius N. Senovės baltų pasaulėžiūra. – Vilnius, 1983.
- Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. – T. I. – Vilnius, 1980.
- Орёл В. Э. О некоторых славянских и индоевропейских названиях деревьев // Этимология 1985. – Москва, 1988.
- Топоров В. Н. Балтийские данные о бобре в мифологической перспективе (опыт реконструкции) // Dangaus ir žemės simboliai. – Vilnius, 1995.
- Топоров В. Н. Из индоевропейской этимологии // Этимология 1982. – Москва, 1985.
- Топоров В. Н. Прусский язык. Словарь: К–Л. – Москва, 1984.
- Топоров В. Н. Растения // Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II. – Москва, 1982.
- Топоров В. Н. Река // Ten pat.
- Успенский Б. А. Мифологический аспект русской экспрессивной

фразеологии // Избранные труды. Т. II. Язык и культура. – Москва, 1994.

Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей. – Москва, 1982.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I–IV. – Москва, 1996.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков / под редакцией О. Н. Трубачёва. Т. II. – Москва, 1975; Т. VIII. – Москва, 1981; Т. XIII. – Москва, 1987.

NAUDOTI ŽODYNAI:

Angly–lietuvių kalbų žodynas / sudarė A. Laučka, B. Piesarskas, E. Stasiulevičiūtė. – T. I, II. – Vilnius, 1992.

DLKŽ – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas / redakcinė kolegija: J. Krupas ir kiti. – Vilnius, 1972.

Latvių–lietuvių kalbų žodynas / J. Balkevičius, J. Kabelka. – Vilnius, 1977.

Lietuvių–anglų kalbų žodynas / B. Piesarskas, B. Svecevičius. – Vilnius, 1991.

LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. – T. I – XVIII. – Vilnius, 1956–1997.

Lotynų–lietuvių kalbų žodynas / K. Kuzavinis. – Vilnius, 1996.

Prancūzų–lietuvių kalbų žodynas / sudarė A. Juškienė, M. Katilienė, K. Kaziūnienė. – Vilnius, 1992.

Rusų–lietuvių kalbų žodynas / sudarė Ch. Lemchenas. – T. I–IV. – Vilnius, 1982–1985.

Vokiečių–lietuvių kalbų žodynas / J. Križinauskas, S. Smagurauskas. – T. I, II. – Vilnius, 1989–1992.

Древнегреческо–русский словарь / составил И. Х. Дворецкий. – Москва, 1958.

Санскритско–русский словарь / В. А. Кочергина. – Москва, 1978.

Už atkreiptą mano dèmesį į kai kuriuos itin vertingus šiuo klausimu šaltinius, naudodamasis proga, dėkoju Vilniaus universiteto Slavų filologijos katedros vyr. asistentei, filologijos moksłų daktarei Jelenai Konickajai.

Russian curses

Dainius RAZAUSKAS

The etymology and origin of five main Russian obscene curses is being analyzed in the article. It turned out that each of them has an formal equivalent in the Lithuanian language. Russ. *блудь* – Lith. *blendis*, *blīndė* etc.; Russ. *ебать* – Lith. *eiboti*; Russ. *курва* – Lith. *kürkė*; Russ. *пиздá* – Lith. *pizdà* or *pyzdà*; Russ. *xyū* – Lith. *skūjas* etc. Some of them coincide ultimately or at least are very close to each other in their semantics too.

At first sight the relationship between the Russian *блудь* „whore“ and the Lithuanian *blendis*, *blīndė* „goat-willow“ is unusual. However, the deepest mythical and ritual sense of the words is revealed by it; for it turns out that it is possible to reconstruct the mythologemme of the Balto-Slavian goddess of fertility under the Lithuanian name of *Blendis* or *Blīndė* who was knocked down by Perkūnas (Thunder God) and, when the earth had opened and swallowed it up, it turned into a willow. This mythologemme as well as the ritual corresponding to it are testified by the survived sources of Lithuanian mythology. The situation of *kürkė* ‘hen’ and the fertility god *Curche* is similar.

„Liaudies kultūros“ redakcija,
Barboros Radvilaitės 8, 2600 Vilnius

Gauta 1998 09 18
Įteikta spaudai 1999 01 29

Vėjarodės Rytų Lietuvos architektūros paminkluose

Arūnas KYNAS

Tolstant nuo jūros vėjo reikšmė žmonėms pastebimai mažėja, jo mitologinis įvaizdis menkėja. Iš vėjo įvaizdžio, išlikusio dainuojamohoje tautosakoje: „marių vėjelis... nulaužęs ažuolo šakelę... užmušęs jauną bernelį“¹ matyti, jog vėjas žemdirbiams aukštaičiams – nepatraukli gamtos jėga. Geležinėse viršūnėse vėjarodžių randame nedaug, meniniu atžvilgiu jos mažiau išraiškingos nei Lietuvos pajūryje. Vėjarodžių tyrinėjimo arealas, apimantis Rokiškio, Kupiškio, Zarasų, Utenos, Ignalinos, Molėtų, Vilniaus, Trakų rajonus, išmėtytas salomis, nevientis.² Mažosios architektūros paminklų, bažnyčių, varpinų, bokštų, kapinių vartų viršūnėse buvusios vėjarodės dažniausiai stačiakampės, vos viena kita vaizduoja sparnuotą žmogų angelą ar paukštį. Vidurio Lietuvoje pastebėta tradicija medinių kryžių viršuje tvirtinti geležines viršunes su vėjarodėmis nebuvo tėsiama.

Vilniaus istoriografinės medžiagos studija leidžia spręsti apie įvairių religinių konfesijų naudotą vėjarodės meninį motyvą, jo atsiradimą renesanso architektūroje XVI a. viduryje ir tēstinumą kituose stiliuose, tačiau tai – jau atskiro straipsnio tema.

ROKIŠKIO rajonas

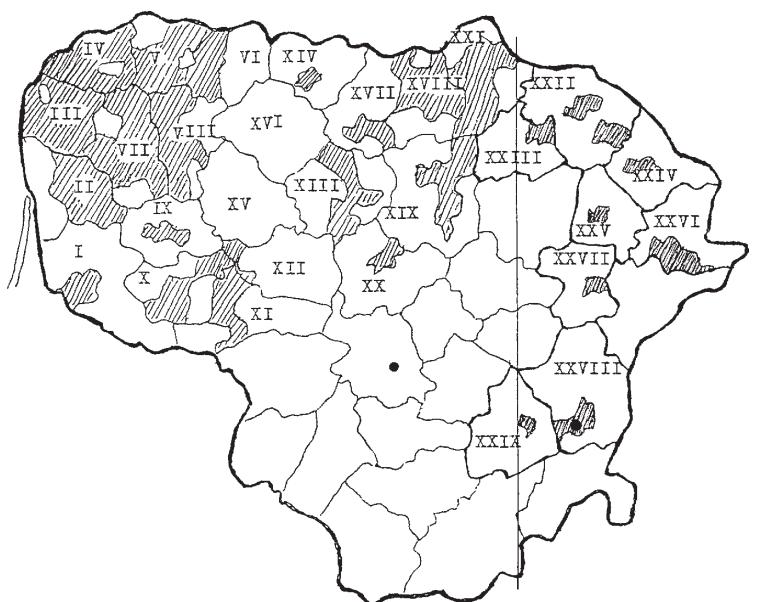
Krašto muziejaus fonduose sukaupta 78 vnt. geležinių viršunių, tačiau didesnė dalis – be radimviečių. Iš visų rajono apylinkėse rastų viršunių tik šešios yra turėjusios vėjarodes. Penkios komponuojamos apatinėje simbolio dalyje, viena – viršuje. Vėjarodžių siluetai neišraiškingi, stačiakampės formos. Seniausia viršunė (su 1741 metais datuota vėjarode) rasta Rokiškio apylinkėse (1 pav.). Lenktomis linijomis modeliuotas vėjarodės siluetas bei netaisyklingais trikampiais karpytas galas priminė vėjyje plazdančią skepetą. Ji pritvirtinta graikių lygiakryžmio kryžiaus apatinėje dalyje. Plokštumoje iškirsti skaičiai „1741“, virš jų raidės „IHS“ – Jézaus Kristaus monograma, naudota XVI–XVII a. jézuitų.

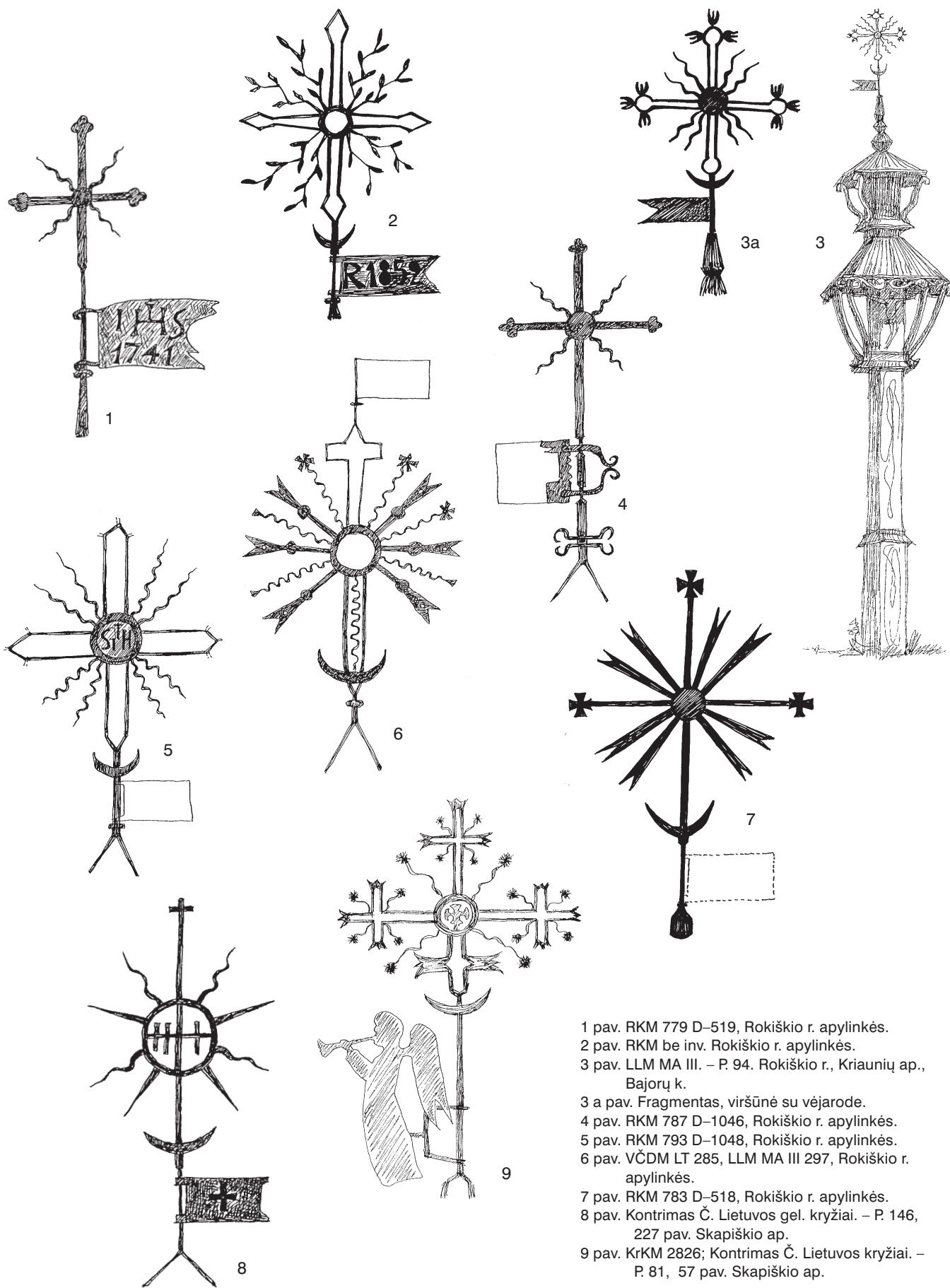
Kitoje tokio pat kryžiaus ir taip pat apatinėje dalyje pritvirtintoje vėjarodėje iškirsti ažūriniai skaičiai „1852“ ir raidė „R“ (lenk. *rok* – metai). Stačiakampės plokštumas išorinis kraštas iškirstas trikampiu (2 pav.).

Kriaunu ap. Bajorų kaime stovėjęs dviejų aukštų koplytstulpis tipiškas Aukštaitijos regionui (3 pav.). Viršūnėje – lygiakryžmis kryžius bumbuliniais galais, po juo – pritvirtintas pusmėnulis ir stačiakampė vėjarodė (3a pav.).

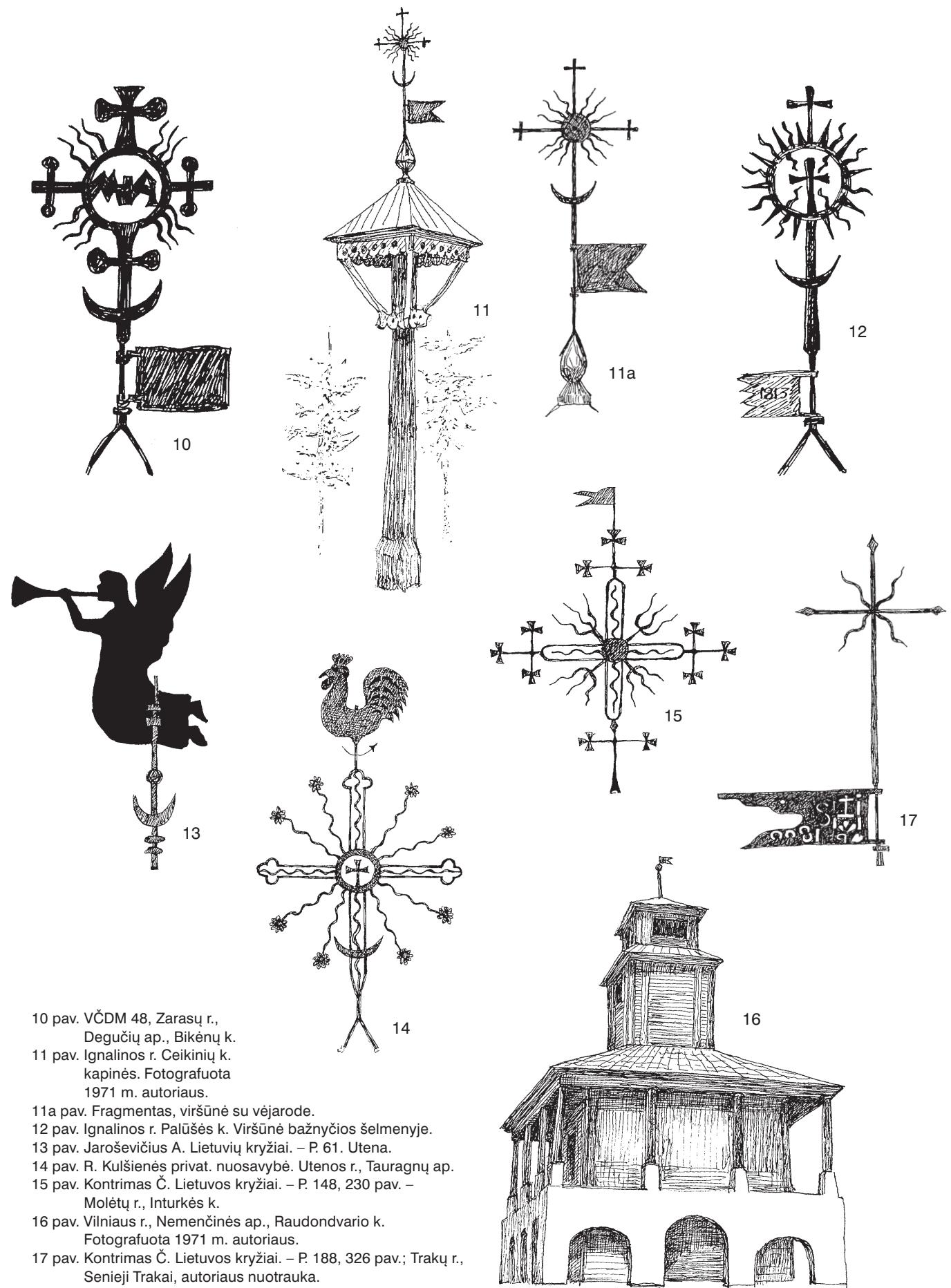
Krašto muziejuje saugoma viršūnė su netradicine simbolika. Lotynų kryžiaus kryžmų galai užbaigiami trilapiais, apačioje buvusi stačiakampė vėjarodė. Laikas sunaikino daugiau kaip pusę plokštumos, palikęs nuolaužą su neįskaitomas ženklais. Sprendžiant iš stilingai lenktų vėjarodė laikius ištrypelių, danteliais iškirstos trumposios stačiakampio kraštinės, kalvis bandės ją puošti. Po vėjarode, iprastinio pusmėnulio vietoje, pritvirtintos dvi lygiagretės galuose puslankiaiš išlenktos juostos. Galima spėti, jog šis ženklas galėjęs būti zoomorfine Ménulio – „jaučio raugų“ išraiška arba simbolizavęs laiko kitimą (tékム), išreikštą kosminio kūno – Ménulio – išvaizdos kaitą (4 pav.).

Kitos Rokiškio raj. apylinkėse rastos viršūnės neturi išlikusių vėjarodžių. Spėju jas buvus, iš nuapvalinto stiebelio apačioje ar viršuje bei vėjarodė laikius žiedelio (5, 6 pav.). Iš jų viena, į vainiką panaši viršunė, viršuje turėjo vėjarodė (neišlikusi). Komponavimo ir puošimo meninėmis priemonėmis viršūnė artima Žiemgalos ir Vidurio Lietuvos tokio pat tipo viršūnėms. Vainiką sudaro šeši tiesūs gale iškirsti trikampiu platėjantys spinduliai ir tiek pat vingiuotų „gyvatukų“ – augalo kotelių su ramunę primenančiais žiedais. Tiesių spindulių galuose iškirstos skylutės (gal reikalingos žvaigždučių ar gėlių žiedų tvirtinimui?). Centrinis apskritimas simbolizavo saulę, žvaigždės gélės apie jį buvo išdėstytos ratu (6 pav.).

1 pav. RKM 779 D-519, Rokiškio r. apylinkės.
 2 pav. RKM be inv. Rokiškio r. apylinkės.
 3 pav. LLM MA III. – P. 94. Rokiškio r., Kriaunių ap.,
 Bajorų k.
 3 a pav. Fragmentas, viršūnė su vėjarode.
 4 pav. RKM 787 D-1046, Rokiškio r. apylinkės.
 5 pav. RKM 793 D-1048, Rokiškio r. apylinkės.
 6 pav. VČDM LT 285, LLM MA III 297, Rokiškio r.
 apylinkės.
 7 pav. RKM 783 D-518, Rokiškio r. apylinkės.
 8 pav. Kontrimas Č. Lietuvos gel. kryžiai. – P. 146,
 227 pav. Skapiškio ap.
 9 pav. KrKM 2826; Kontrimas Č. Lietuvos kryžiai. –
 P. 81, 57 pav. Skapiškio ap.

KUPIŠKIO rajonas

Krašto muziejuje saugomos tik keturios viršūnės betikslį radimviečių. Kitų muziejų fonduose, fotoalbumuose, Č. Kontrimo piešiniuose aptikta dar 14 šiame rajone buvusių viršūnių. Iš jų dvi – iš Skapiškio apylinkių – turi gerai išsilaičiusias véjarodes. Pirmosios konstrukciją sudaro ilgas strypas su kryželiu gale. Prie jo pritvirtintas Saulės apskritimas, jo centre – išlikusios raidės (spėjus buvus „IHS“). Stiebo apačioje pritvirtintas pusménulis ir stačiakampė véjarodė su plokštumoje iškirstu lygiakryžmiu kryželiu. Kompozicija ir meninių detalių stilistika artima pajūriui. Žiemgaloje ar Vidurio Lietuvoje ilgo strypo gale dažniausiai tvirtinama véjarodė (8 pav.).

Antroji viršūnė (9 pav.) su véjarode saugoma Kretingos kraštotoyros muziejuje. (Kaip iš Kupiškio r. Skapiškio apylinkių ji pasiekė Kretingą?) Netaisyklingo graikų kryžiaus apatinė dalis gerokai sutrumpinta, pusménulis pritvirtintas prie laikančio stiebo. Véjarodė, vaizduojanti sparnuotą žmogų angelą, sukiojasi stiebo apačioje, ir susidaro įspūdis, jog kryžmos patrumpinimas susietas su angelo komponavimu. Jis pavaizduotas ilgais, pėdais dengiančiais marškiniais, viena ranka laiko trimitą, iš nugaros išaugantys sparnai nukarę žemyn. Juosmens išlinkimas gana įtikinamai perteikia trimitininko stovėseną. Šiaurės, Vidurio ir Rytų Lietuvos regionuose sparnuoto žmogaus figūra véjarodėje reta, nenuostabu, jog kryžiu piešėjas ir tyrinėtojas Č. Kontrimas klaidingai ją priskyrė pajūrio zonai.

ZARASŲ rajonas

Rajono teritorijoje rasta viena viršūnė su véjarode. Ji buvusi Degučių ap., Bikėnų kaime, stovėjusio memorialinio paminklo viršūnėje. Kompoziciją sudaro mišrus kryžiaus ir saulės simbolis. Apskritimo centre pritvirtintos siluetinės šv. Marijos inicialinės (nekanonizuotos) raidės „MIA“. Toks komponavimo būdas dažniau buvo naudojamas Šiaurės Vakarų Lietuvoje. Apačioje pritvirtinti pusménulis ir neišraiškingo stačiakampio silueto véjarodė, skirta tik vėjo krypciai rodyti (10 pav.).

IGNALINOS rajonas

Šiame rajone, Linkmenų ap. Ginučių kaime, ir buvo užrašyta 1880 m. gimusio K. Rūko daina¹ apie „marių vėjelį“, nulėmusį jauno bernelio likimą – mirtį. Viršūnių su véjarodėmis rasta Ceikinių ir Palūšės kaimuose. Ceikinių kaimo kapinėse stovėjęs koplystulpis būdingas Aukštaitijos regionui, viršūnėje ant ilgo stiebo – kryžius, pusménulis ir stačiakampė, trikampiu gale iškirsta véjarodė. Kompozicija gana paprasta, kaip ir visa koplystulpio stilistika. Véjarodės plokštumoje net nebuvo iškirsti skaičiai, bent kiek pateisinę jos reikalungumą. Kapinėse judanti ir girgždanti véjarodė atrodo pabrėžtinai beprasmė ir nereikalinga. Bet tik nesuvokiant jos kitokios paskirties. Lietuvių kalbos žodynės nurodo kitus véjarodės vardus – vélūkas, vélunga, vétrunga. Panašiai skamba, tik kitokią reikšmę turi žodžiai *velinas*, *vélénés* (velnias, vėlių diena), *veliuoka* (dvasia, vaiduoklis).³ Tikint, jog panašiai skambančių skir-

tingų žodžių reikšmės néra atsitiktinės, kyla mintis, jog véjarodė ar, kitaip tariant, vélūkas galėjo kažkaip padėti gyvujų ir mirusiuų ryšiui palaikyti (11, 11a pav.).

Palūšės kaime ant bažnyčios bokštelių buvusi viršūnė apačioje turėjo kelias trikampiai iškirstą stačiakampę véjarodę su plokštumoje iškirstais ažūriniais skaičiais „1813“ (12 pav.).

UTENOS rajonas

Utenos krašto muziejuje surinktos 44 rajono apylinkėse rastos viršūnės. Deja, iš jų nė viena néra turėjusi véjarodės. XX a. pradžioje sparnuoto žmogaus angelo figūrą véjarodę, buvusią paminklo Utenos mieste viršūnėje, nupiešė dailininkas A. Jaroševičius. Ant ašies pritvirtintas priklaupės (gal skrendantis) dvisparnis trimituojantis angelas sukurtas nuovokaus meistro. Siluetas išraiškingas, sulenkto kojos perteikia skrydžio dinamiką, per alkūnę sulenkta ranka laiko plačiagalį trimitą. Ekspresiją mažina į viršų pakelti sparnai (13 pav.). Prie ašies tvirtinamos sparnuotų žmonių angelų figūros véjarodės buvo popularios Kretingos, Darbėnų, Salantų apylinkėse, Skuodo, Plungės, Tauragės rajonuose. Radviliškio miestelyje A. Jaroševičiaus nupiešta sparnuoto žmogaus angelo figūra véjarodė nuo uteniškės skiriasi, kaip ir žemaitiškos angelų figūrelės, didesniu statiskumu.

Originali viršūnė su paukščio figūra véjarodėje, šiuo metu esanti privačioje kolekcijoje, rasta Tauragnų mst. apylinkėse. Meistras labai išraiškingai perteikė kryžiaus viršutinėje dalyje ant ašies „tupinčio“ gaidžio siluetą. Uodegos plokštuma dekoruota lenktais galuose karpytais ažūriniais trikampėliais. Gaidžio galvą lyg karūna puošia skiauterė. Ji ir apačioje esanti „barzda“ padaryta iš žalvario skardelių, pritvirtintų kniedėmis (14 pav.). Labai panaši viršūnė su viršuje buvusia véjarode paukščiu rasta Šilalės raj. Gubrių kaime.⁴ Lyginant pastarąją viršūnę su tauragniške, pastebima panaši kryžminių spindulių puošyba daugiakampėmis žvaigždėmis (žiedais). Paukščių uodegos taip pat dekoruotos panašiais ažūriniais iškirtimais. Tačiau Šilalės paukščio tik puošni uodega primena gaidį, maža skiauterė, bebarzdė galva daro jį panašesnį į vištą. (Nenaujagi meistras nebūtų įžiūrėjęs vištą ir gaidžio išvaizdos skirtumą?) Tauragnų viršūnės gaidžio spindinti skiauterė ir barzda nekelia dvejonių. Šis gaidys – aušros, pergalės pries chtoniškias jėgas, iš ankstyvosios krikščionybės laikų atkeliatavęs simbolis. Abiejose viršūnėse yra dar ir kitų ženklų. Aukštaitiškos viršūnės kryžiaus apačioje pritvirtintas kosminis simbolis – pusménulis, o žemaitiškoje – tamsus skritulys, reiškës žemę. Gal su šia akivaizdžia priklausomybe dangaus ir žemės galioms sietinas skirtinges gaidžio ir vištgaidžio (juodos vištos) vaizdavimas?..

MOLĘTŲ rajonas

Iš 12-os rajono teritorijoje rastų viršūnių tik viena turėjo véjarodę. Dailininkas Č. Kontrimas nupiešė šią gana sudėtingą viršūnę Inturkės kaime, nenurodės memorialinio paminklo tipo. Viršūnė galėjo būti bažnyčios viršuje. Viršūnė gausiai dekoruota šeptėlio formos trilapiais. Ši

konstrukcija krikščioniškoje ikonografijoje vadinama kryželiais, vokiečių ar šventu kryžiumi. Kryžiaus tarpkryžmoje pritvirtinti tridanciai primena nuogas medžio šakas, gal žaibus. Stačiakampės formos véjarodė, gale įkirsta trikampiu, yra viršūnės viršutinėje dalyje (15 pav.).

VILNIAUS rajonas

Vienas didžiausių Lietuvos rajonų – skurdžiausias išliukinių memorialinių mažosios architektūros paminklų. Ne menčinės ap. Raudondvario kaime stačiakampės véjarodės būta virš trijų aukštų ūkinio pastato (16 pav.). Panaušus į varpinę svirnas septyniaskesimtujų metų pradžioje atrodė dar gana gerai, nors jam nedaug truko iki šimto metų – tai liudijo ant smaigo su bumbulu iškelta stačiakampė trikampiu įkirsta véjarodė, jos plokštumoje iškirsti ažūriniai skaičiai „1880“. P. Galaunė knygoje „Lietuvių liaudies menas“, cituodamas lenkų mokslininką Maciejowskį, pastebi, jog véjarodės vėliavėlės „buvusios virš žemaitiškų kaminų“,⁵ bet plačiau tokiai kaminų raiksmės nenagrinėja ir medinei véjarodei priskiria tik dekoratyviajų paskirtį. Gretinant P. Galaunės (Maciejowskio) piešinį su Raudondvario svirno bokšteliu, galima nesunkiai rasti panaušumą. Keturšlaitis stogelis, véjarodė laikantis smaigas (su bumbulu) primena kelių aukštų koplytstulpiai konstrukcijas. Tai nestebina, nes buitinės ir sakralinės paskirties pastatų konstrukcinių schemas dažnai turėdavo panaušumą. Véjarodė šį kartą tarnavo laikmečio madai.

TRAKŲ rajonas

Senujų Trakų miestelio vieną iš bažnyčios kuorų vainikuoja lotynų kryžius su apačioje pritvirtinta stačiakampės formos véjarode. Autoriaus ji buvo nufotograuota 1970 m., o dailininkas Č. Kontrimas nupiešė 1974 metais. Ižvalgesnis buvo objektyvas, „ižiūrėjęs“ véjarodės plokštumoje iškirstus ažūrinius skaičius „1888“, iniciales raides „IHS“, tris sékučių formos skylutes ir širdelę. Kompozicija perkrauta, ir nenuostabu, jog iš didesnio atstumo prastai ižiūrima. Véjarodės gale išpjauta banguota linija ir virš jos iškirsta maža skylutė daro banguotą išpjovą panašią į zoomorfinę mitologinę būtybę (17 pav.).

* * *

Straipsniu apie Rytų Lietuvos véjarodes užbaigiamas Pajūrio, Žiemgalos ir Vidurio Lietuvos viršūnių su véjarodėmis nagrinėjimo ciklas.

Atskiru straipsniu⁷ susipažinta su Estijos sostinės Talino véjarodžių atsiradimo istorija, epochų meninių bruožais, jų perimamumu. Prieškaryje pieštos estiškos kaimo vietovių medinės véjarodės patvirtintų keliamą hipotezę, jog ir Lietuvos kaimo vietovėse sakralinių paminklų viršūnės, taip pat véjarodės galėjo būti gaminamos iš medžio. Gal todėl dauguma jų neišliko? Seniausia geležinė véjarodė datuojama XVII a. pabaiga.

Véjarodės buvo naudojamos utilitariems ir sakraliniams tikslams, randamos ūkinį pastatų, rotušių, bažnyčių, varpinų viršūnėse, ypač jų daug – mažosios architektūros paminkluose – koplytstulpiuose, stogastulpiuose, kryžiuo-

se. Menkas savamoksliu meistrių meninis išsprusimas išsaugojo archaiškiausias menines tradicijas ir pasaulėjautą. Reikia pripažinti, o atskiri straipsnyje paminėti faktai tai patvirtina, jog kaimo gyventojų pasaulėjauta buvo kitoka negu įvairių madų veikiamų miestiečių, ilgiau išsilakié iki krikščioniškų tikėjimų reliktai (nors su tuo nesutinka lietuvių liaudies meno tyrinėtojai J. Grinius⁸ ir A. Rūkštėlė⁹). Šioms tendencijoms atsigauti labai padėjo reformacijos ir kontrreformacijos priešprieša, kai kiekviena konfesija priešinko argumentams kritikuoti faktų ieškojo iki krikščioniškuose tikėjimuose, mitologijoje.

Geležinės viršūnės mažosios architektūros statiniuose paplito, o tai patvirtina datuotos véjarodės, XVIII a. Medinės viršūnės turejo specifinę gamybos technologiją, kurią lémė medžio gręžimas, pjovimas ir skaldymas. Gaminant viršūnes iš geležies, neretai aklai kartota medinių detalių gamybos principai, apdailos kompozicinės schemas. Bet metalo skardos plokštuma, geležinio virbo plastišumas padėjo atsiskleisti medžiagos pasipriešinimo užgniaužtai kūrybai bei fantazijai.

NUORODOS

1. Daina užrašyta Ignalinos r., Linkmenų ap., Ginučių k. Dainavo K. Rūkas, g. 1880 m. LTR 3715 (12), LTRF 427(15).
2. Žr. žemėlapij: XXII – Rokiškio r., XXIII – Kupiškio r., XXIV – Zarasų r., XXV – Utenos r., XXVI – Ignalinos r., XXVII – Molėtų r., XXVIII – Vilniaus r., XXIX – Trakų r.
3. Lietuviškai rusiškas žodynas. – Kaunas, 1933. – P. 1050–1052.
4. Kinas A. Véjarodės pajūrio koplytstulpių ir stogastulpių viršūnėse // Liaudies kultūra. – 1995, Nr. 5, p. 28.
5. Galaunė P. Lietuvių liaudies menas. – Kaunas, 1930. – P. 71.
6. Kinas A. Véjarodės pajūrio, šiaurės ir vidurio Lietuvos koplytstulpių ir stogastulpių, architektūros paminklų viršūnėse // Liaudies kultūra. – 1995, Nr. 4, p. 19–31; 1995, Nr. 5, p. 22–29; 1997, Nr. 1, p. 36–44.
7. Kinas A. Talino véjarodės // Liaudies kultūra. – 1997. – Nr. 4. – P. 52–55.
8. Grinius J. Lietuvių kryžiai ir koplytėlės. – Roma, 1970.
9. Rūkštėlė A. Liaudies menas // Lietuvių enciklopedija. – T. XV. – V., 1990.

SANTRUMPOS

RKM – Rokiškio krašto muziejus.

LLM MA – Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra.

KrKM – Kretingos krašto muziejus.

VČDM – Valstybinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus.

Weather-vanes of architectural monuments in Eastern Lithuania

Arūnas KYNAS

This is the last article of the series on the spread of weather-vanes in architectural monuments all over Lithuania.

A small amount of weather-vanes in the museums of Eastern Lithuania can be found. From an artistic view-point they are more simple than those in the region of Middle Lithuania and on the coast of the Baltic Sea. Weather-vanes of rectangular shape are dominant; there is only one or other weather-vane representing a bird or an angel with wings. The tradition of fixing weather-vanes on the iron heads of wooden crosses frequent in Middle Lithuania was not continued in Eastern Lithuania.

Troškūnų bažnyčios vargonininkai ir giesmininkai

Raimondas GUOBIS

*Dar senais laikais, kalbant apie mūsų krašto miestelius, būdavo sakoma:
„Kurklių pievos, Kavarsko vyžos,
Anykščių mergos, Debeikių kumeliai,
Troškūnų vargonai...“*

Nežinia, koks instrumentas buvo pirmoje, 1698 m. bernardinų pastatytoje Troškūnų bažnyčioje, koks antroje, tačiau trečioje, 1787 m. baigtoje mūryti baroko stiliaus Švč. Trejybės šventovėje, meistras iš Vilniaus, Mikalojus Jansonas, sumontavo 23-ų balsų vargonus. Už tai jam sumokėta 500 talerių. Puošnų prospektą spindinčiomis dūdomis, papuoštą ornamentais, arfa grojančio Dovydo ir trimituojančių angelų figūromis, padarė M. Račkauskas. Galime tik įsivaizduoti, ką išgyveno į atlaidus Troškūnuose suplūstantys aplinkinių parapijų žmonės, pripratę prie ankštų medinių bažnytelių ir gailaus fisharmonijų gaudesio. Pasakojama, neva pro bažnyčią važiuojant vienam dideliam ponui, užgrojo vargonai. Pasibaidę žirgai apvertė karietą, sunkiai iš dulkių pasikėlės ponas įsakė vargonus sumažinti. Nežinia, ar taip buvę ar ne, bet 1902 m. Troškūnų dvaro pono Stanislovo Montvilo lėšomis buvo įtaisyti nauji, o gal tie patys sumažinti, vos 16-os balsų vargonai. Senųjų vargonų dūdos, klaviatūra ir daug kitų detailių apie 1920 m. buvo perleistos 1915 m. sudegusiai ir jau atstatytai Šimonių bažnyčiai.

Troškūnų apylinkėje dabar yra keletas vėliau statytų galingesnių, modernesnių vargonų: Viešintose – 27-ių balsų, Kavarske – 25-ių, tačiau prospektu puošnumu Troškūnų vargonams plačioje apylinkėje né vienas instrumentas neprilygsta.

1996 m. vargonus remontavęs ir derinęs meistras Jonas

Pupius mano, kad instrumentą galbūt pagamino garsus Lietuvos vargonų meistras Juozas Radavičius (1857–1911). Yra išlikę jo darbo vargonai Subačiaus, Vabalninko, Panevėžio šv. apaštalų Petro ir Povilo bei kitose bažnyčiose, taip pat didžiausi Lietuvoje – net 63-ių balsų 3-ų manualų – Kauno arkikatedroje bazilikoje. Troškūnų vargonai mechaniniai, šiek tiek didesni nei klasikinio tipo, dviejų manualų su pedalų, skamba sodriai, labai minkštai. Vargonininkė Jūratė Landsbergytė po koncerto Troškūnuose sakė, kad instrumentas skamba minkštai, paslaptingai, miglotai, su romantiniu atspalviu. Dūdos pagamintos iš sakingo spygliuočio, matyt, eglės, ir švino, cinko bei alavo lydmetalio, yra 4, 8 ir 16 pėdų (pėda – 30, 48 cm) ilgio.

Pirmasis Troškūnų vargonininkas – 1855 metų bažnyčios inventoriuje minimas Konstantas Nesterovičius. Šventovėje giedodavo, matyt, tuo metu prie vienuolyno veikusių bajorų mokyklos studentai.

Enciklopedijoje „Lietuvos bažnyčios“ rašoma, jog

Troškūnų bažnyčios vargonai.

1902 m. vargonininkas Jonas Balčiūnas subūrė vyrų ir vaikų chorą ir išmokė jį giedoti keturiais balsais. Šio amžiaus pradžioje apylinkėje gyveno nemažai sulenkėjusių bajorelių, šlėktų, todėl pamaldos vykdavo lenkų kalba, tik kun. A. Stapulionui atvykus, buvo įvestos lietuviškos. Tačiau išliko paprotys sekmandieniais lenkiškai giedoti Valandas, vadintamas „gadzinkomis“, todėl miestelyje gyvenęs krautuvininkas Petkūnas įkalbino vargonininko Balčiūno mokinį, vėliau pagarsėjusį muziką Mykolą Karaką (1892–1982) pradėti giedoti lietuviškai. Vargonininkas J. Balčiūnas – atrodo, Rokiškio m. Rudolfo Limano vargonininkų mokyklos auklėtinis – buvo gabus chorvedys, linksmo būdo, mégėjas stikliuką išlenkti.

Apie 1921 m. į Troškūnus klebonauti atvyko nuo Subačiaus kilęs kun. Antanas Pauliukas, o kartu ir jo brolis Matušas Pauliukas – vargonininkas. Grojės prastokai, gal tik prie brolio klebono ir galėjo būti. Choras buvęs menkas.

1927 m. parapijoje įsikūrus šv. Pranciškaus ordino mažesniesiems broliams, kultūrinis gyvenimas atgijo ir suklestėjo. Naujasis vargonininkas Jonas Benediktavičius subūrė gausų maždaug 40-ies balsingu jaunuolių chorą. Išmokė giedoti keturias lotyniškas mišias: J. G. Zanglo „Sct. Ludwig's messe“, J. Mittero „Missa in honorum S. Joseph“, „Missa Nominis Jesti“, „Set. Jones messe“, daug giesmių bei pasaulietiškų dainų. Įvairių bažnytinų iškilmių, tautos švenčių proga choras surengdavo koncertus, puikiai pasirodė pavasarinių kongresuose Anykščiuose ir Kaune, Eucharistiniame kongrese Panevėžyje, tačiau nė vienoje tautinėje dainų šventėje nedalyvavo. Vargonininkas taip pat vadovavo 1935 m. susibūrusiam dūdų orkestrui bei dramos mėgėjų būreliai, vaidinusiam bažnyčios požemyje, vėliau – naujai pastatytoje salėje. Pirmasis vaidinimas buvo S. Kymantaitės–Čiurlioniénės „Kuprotas oželis“, vėliau vaidino „Tauriąjį Genovaitę“, „Pavasariui auštant“, „Lietuva“ ir kt. Bronius Žemaitis (1910–1993) prisimindavo, kad jis parapijos teatre nuo 1930 iki 1940 m. suvaidino keturiaskesimt vaidmenų. Tai buvo džiugaus kultūrinio pakilimo metai.

Išvykus iš Troškūnų vienuoliams, naujasis klebonas Antanas Juška norėjo kito vargonininko, todėl apie 1939 m.

Troškūnų bažnytinis chorus (1996 04 09). Iš kairės į dešinę:
I eilėje – Nastė Ribokienė, Terėzė Čerkauskienė, Emilia Kaplerienė,
Laima Bukelienė, Marytė Gelbūdienė, vargonininkė Laima Tiknytė;
II eilėje – Anelė Lensbergienė, Julė Aldusevičienė, Leonora Gašputienė,
Stasė Banienė; III eilėje: Zita Vingiliénė, Daiva Gašputytė, Jonas Bernadišius;
IV eilėje – Stasys Bružas, Vytautas Petronis, Raimondas Guobis.

Mažosios giesmininkės (iš kairės į dešinę): Vidmantė Paliulionytė, Indré Navikaitė, vargonininkė Laima Tiknytė, Inga Navikaitė, Giedrė Kaplerytė.
Algimanto Čielio nuotraukos.

J. Benediktavičius išvyko į Pasvalį, o Troškūnuose ēmė vargonininkauti nuo Labanoro kilęs jaunas vargonininkas Juozas Rudėnas. Jis buvo nedidelio ūgio, dailus, smagus (sako, jis buvo įsimylėjusios visos Troškūnų panelės), suprantantis savo dalyką, reiklus, neleidžiantis né kiek nukrypti nuo gaidos. Choras papilnėjo, drąsiai rodydavosi iškilmėse (buvo ir moksleivių chorelis), tačiau vargonininkas netrukus išvyko mokytis konservatorijoje.

Vėliau čia vargoninkavo Neverdauskas, Antanas Liberis, Anicetas Einoris, Misiūnas, Matas Milaknis. Pastaras – pagarsėjęs muzikas, Rokiškio R. Limano mokyklos auklėtinis. 1953–1957 m. dirbo dabartinis Kupiškio vargonininkas Jonas Gimžauskas, atnaujinęs, papildęs chorą iki 30-ies asmenų, išmokęs naujų giesmių, kitų kūrinių – Cherubinio „Veno Jesu“, Dambrausko „Malda už Tėvynę“. Išvykės dėl nesutarimų su klebonu A. Baltrukėnu, jis dabar prisimena: „Geriausias prisiminimas iš Troškūnų, – tai draugiškas sutarimas su choristais, kurie mane labai mylėjo ir padėdavo visuose reikalauose“.

Trumpai vargoninkavo Vytautas Šileikis, 1959–1961 darbavosi Jonas Janušis, o vėliau iš Kamajų atvyko Petras Seibutis (1888–1991) – nepriklausomybės kovų savañoris, J. Naujalio mokinys. Jis buvo nedidelio ūgio, žilais plonais plaukais, rausvais veidukais malonus žmogelis. Darbavosi stropiai, kartais uoliai jį pavaduodavo žmona Veronika.

1989–1990 m. kunigavusio jézuito Stasio Kazéno rūpesčiu susibūré beveik dešimties moksleivių choras, kuris giedodamas skaitydavo skaitinius per rytmétines pamaldas. Bet mokinukams baigiant Troškūnų vidurinę mokyklą, choras tirpo, kol, 1994 m. išvykus paskutinioms giedotojoms – Jurgitai Kumelytei ir Rasai Ribokaitei, visai sunyko.

1991–1996 m. vėl vargoninkavo inteligenčiškasis Jonas Janušis, atvažiuodamas šventadieniais iš Anykščių.

1995 m. rugpjūtį į Troškūnus atvyko Rokiškio kolegijos vargonininko specialybę su pagyrimu baigusi šiauliaitė Laima Tiknytė. Iš pradžių grodavusi tik vakarinėse ir šventadieninėse rytmecio pamaldose, 1996 m. ji émė vadovauti chorui ir per Sumą. Déstydamo mokykloje tikslybą, subūré pradinių klasių mokinukų choreli, kuris vis drąsiau skardena rytmecio pamaldose.

Sumos chorą 1997 m. sudaré 16 žmonių, iš kurių tik 6 dar ne pensininkai – du mokytojai, trys medicinos darbuotojos ir vienas tarnautojas. Amžiaus vidurkis – 53,8 metų. Trys gyvena toléliai nuo bažnyčios – Milaikiškių, Gudelių ir Gurskų kaimuose, o visi kitai – Troškūnų ir Vaidilonių gyvenvietėse. Mégstamiausios choristų giesmés: „Marija Marija“, „Dieve, arčiau Tavęs“, „Didis džiaugsmas“. Kol kas dviej balsais choras gieda apie 70 giesmių. Repetuoojama porą kartų per savaitę, prieš šventes dažniau. Per darbymečius ar orui pabjurus choro gretos išretėja, o kai laidotuvés – giedantys choristai pirmiausia skuba į šermenis. Klebonas Saulius Filipavičius laikosi demokratiškai – nei padeda, nei trukdo. Choras yra pati gyviausia katalikiška bendruomenė, nes kitos organizacijos egzistuoja dažniausiai tik popieriuose. Dabar chore gieda: soprana Nasté Ribokienė, Teresé Čerkauskienė, Emilia Kaplerienė, Laima Bukelienė, Anelė Lensbergienė, Julė Aldusevičienė, Daiva Gašputytė; tenorai Stasys Bružas, Vytautas Petronis, Raimondas Guobis; altai Marytė Gelbūdienė, Leonora Gašpuitienė, Zita Vingelienė, Angelė Čekanauskienė, Janina Tamašauskienė; bosas – Jonas Bernadišius.

* * *

Vienakojis elgeta, buvęs knygnešys Mataušas Imbrasas (1855–1931) šventadienių pamaldose pats vienas atsistojęs prie Dievo stalo giedodavo „Pulkim ant kelių“, o po pamaldų, prašydamas reikalingiausių malonių, prie bažnyčios durų užtraukdavo: „Viešpatie Karaliau, Dieve Abraomo, / Duok mums lietu, / Idant pažintų žmonės Tavi, Jog Tu esi Ponas Dievas mūs...“ Mataušui žmonės gausiai aukodavo, tikėdavo jo maldu galia. Vienu metu jis kartu su kunigais važiuodavo kalėdoti, buvo nepamainomas laidotuvų giesmininkas.

Per pertraukas tarp rytių pamaldų ir Sumos bažnyčia neištūstėdavo – kelios balsingos moterélés, suséduios suoluose, giedodavo rožančių ir kitas giesmes. Iš šio jaukaus pulkelio, kuriame giedojo Elena Binkienė, Tručinskienė, Ribokienė ir kitos, išsiskirdavo iš Uménų kaimo Kilusios Uršulės Vanagienės balsas. Troškūniečiai sakydavo, kad jos balsas geresnis net už Bečernikuose (Troškūnų parapija) gimusios operos solistės Veronikos Dogelytės–Valatkienės (1911–1956) sopraną. (Pastaroji atvažiuodavo į téviškę ir kartais pagiedodavo Troškūnų bažnyčioje.) U. Vanagienei apie 1968 m. mirus, per pertrauką tarp rytių pamaldų ir Sumos giedoti nustota. Reiktų ši paprotį atgaivinti.

*Labai prašyčiau, kad atsilieptų
vargonininkų Jono Balčiūno,
Mataušo Pauliuko, Jono Benediktavičiaus,
Juozo Rudėno, Neverdausko, Antano Liberio,
Aniceto Einorio, Misiūno, Mato Milaknos,
Vytauto Šileikos artimieji ar pažystami,
nes sttinga žinių iš jų biografijų.*

Dékoju.

The organists and chant singers of the Troškūnai church

Raimondas GUOBIS

To Raimondas Guobis narrative the organ was set in the Troškūnai church in 1787. It was big and in a state of good preservation. Later, in 1902, the church was equipped with a new or, perhaps, the restored old organ but a smaller one. After the organ was installed in the church the musical life acquired a new lively sense among the inhabitants of the town of Troškūnai. The change of organists as well as their personalities; the kind of chairs conducted by them and the chants sung by the singers are described by the narrator. Troškūnai was famous for its organ, organists and chant singers throughout the whole of the parish. Due to the organ the church became not only the religious centre but the centre of culture as well.

„Čiučiuruks“ žemaitiškai reiškia žirnį

Antanas KAKANAUSKAS

„Tievs gysla, muotina plompa, vakaas čiučiurukaa“, – šią mūslę Ritos Macijauskienės vadovaujamo vaikų folklorinio ansamblio nariai pirmą kartą išgirdo 1990 metų rudenį. Ją į ansamblį „atsinešė“ sesutė Niujolė ir broliukas Donatas Meškauskai. Šią žemaitišką gudrybę iš savo senelių girdėjo.

Patiko tas „čiučiuruks“ ansamblio vaikams, nes ir patys tada buvo mažukai, judrūs, tikri žirniukai. Taip vaikų folklorinis ansamblis atrado savo vardą.

O pradžia? Rita Macijauskienė, 1988 metais baigusi Klaipėdos konservatoriją, įsidarbino Telšių kultūros rūmuose. Gavo etatą, o ansamblį, kaimo kapelą ar ką nors panašaus reikėjo suburti pačiai. Pirmasis bandymas nelabai pavyko. 16–17 metų mergaitės mėgino mokyti žemaitiškų dainų, šokių, tačiau greitai įsitikino, kad jos turi ir „svarbesnių“ reikalų. Žemaitiškas folkloras merginoms pasirodė pernelyg sunkus ir sudėtingas. Beje, neseniai buvusi studentė nuo savo auklėtinėi nelabai skyrési, tad klausyti niekas jos nenorėjo...

Tada kilo mintis pabandyti prišnekinti pačius mažiausius – 6–8 metų vaikus.

1989 metų rudenį juos Rita ir pakvietė. Rugsėjo mėnesį įvyko priėmimas į ansamblį, o spalio 2 dieną – pirmoji repeticija. Taip gimė „Čiučiuruks“. Mažukai pamilo savo vadovę, noriai mokési dainuoti žemaitiškai, šokti žemaitiškus šokius, žaisti žaidimus. Ir štai jau devyneri metai, kai Žemaitijoje gana dažnai koncertuoja „Čiučiuruks“.

Pirmieji „žirniukai“ jau į nemažus „žirnius“ išaugo, tačiau vadovės klausyti įprato, pamėgo žemaitišką folklorą, nebegali be jo gyventi. Neatrūksta ansamblieje „žirniukų“ ir dabar. Kiekvieną rudenį skelbiamas naujų na-

rių priėmimas, į kurį téveliai atveda šešiamečius, septynmečius.

Pirma kartą ansamblis koncertavo 1989 metų gruodžio 2-ąją Šiauliouose, Žemaitijos regiono folkloro dieną. Toliau koncertai pasipylė kaip iš gausybės rago.

1990 metais „Čiučiuruks“ paruošė programą „Dainioukit vakaale“. Koncertavo vaikų darželiuose, mokyklose, pasirodė Telšių rajono Viešnalių kaime. Programą sudarė žemaitiškos dainos, žaidimai.

Pasak R. Macijauskienės, iš pat pradžios „Čiučiuruks“ nebuvo grynai žemaitiškas. Vadovė žemaitiško folkloro, tinkamo vaikams, žinojo ne itin daug, tad mokėsi ir kitų regionų dainų, šokių, žaidimų. Pirmiausia „čiučiuruks“ tik dainavo ir šoko. Vėliau, paūgėjė, daugelis jvairiaisiais liaudies muzikos instrumentais groti išmoko. Dabar ansambluje savų muzikantų pakanka.

Nuo 1990 metų susiformavo tradicija rengti kasmetinių kalėdinų koncertą. I jį pakviečiami ansambliečių tėtės ir mamos, sesutės ir broliukai, šiaip geri draugai. Visi

linksminasi iki vėlumos didžiulėje kultūros rūmų salėje, koncertas beveik visada tampa gražia ir įdomia švente.

Ansamblyje vaikai būna kol baigia dyvilką klasę. Kai kas šoka ir vėliau suaugusiuoją ansambliuose. Žinoma, kai kas nutolsta nuo meno saviveiklos, bet viena yra tikra: per tuos metus žemaičių kalba, daina, šokis, žaidimai,

Rita Macijauskienė su auklėtinė

melodijos, šmaikštūs žemaitiški pasakojimai visiems augte įaugą į kraują.

Pasak R. Macijauskienės, žemaitiškai orientacijai nemažos įtakos turėjo Žemaičių etnoso bendrijos folkloro ansamblis „Insula“. Jis su „Čiučiuruku“ susijęs tiesiogiai. R. Macijauskienė yra „Insulos“ narė. Beje, Rita irgi žemaitė, tad būti savimi jai nėra sunku. Jos tėvas Stanislovas Videika ne tik groti įvairiais liaudies muzikos instrumentais moka, bet, reikalui esant, juos ir gamina. Dalis ansamblio mergaičių groja jo pagamintomis kanklémis. Brolis

Arvydas baigė Klaipėdos konservatoriją, groja klarinetu, mama Adelė dirba rajono Kultūros centre.

Nuo 1995 metų Ritai padeda tautodailininkė Sigita Daciene. Ji moko „Čiučiuruko“ vaikus karpymo meno.

Vaikai groja savitais muzikos instrumentais: ožragiu, dūdmaišiu, ragais, sekminių rageliais, lumzdeliais, skuduciais. Neapsleinama ir be kanklių, armonikos, būgno.

Pasak vadovės, pagrindinis šio darbo tikslas – išsaugoti žemaitišką folklorą, pajusti jo grožį ir mokėti malonai praleisti laisvalaikį.

1990 metais vaikai surengė velykinę popietę, kuri vėliau peraugo į tradicinę „Mažųjų velykinių šventę“, vykstančią praėjus savaitei po „didžiųjų“ Velykų.

Nuo 1995 metų į šį renginį „Čiučiuruko“ nariai kviečia ir kitų rajonų vaikų kolektyvus. Nuolat svečiuojasi Klaipėdos, Palangos, Šiaulių vaikų folkloriniai ansambliai. Bene didžiausias ir svarbiausias renginys, kurį parvyo vaikams ir vadovei „jaskasti“ – vaikų folkloro festivalis „Aš pasieju veina popa!“ Pirmąjį kartą jis įvyko 1996 metų birželio 21–22 dienomis. Antrasis festivalis po metų, pernai birželio 18–21 dienomis. I ji telškiai pasikvietė svečių iš užsienio šalių, su kuriais susipažino išvykų metu. Žemaitijos sostinėje apsilankė baskų, čekų ir latvių vaikų folkloriniai ansambliai. 1992 metų rugsėjo 3–14 dienomis „Čiučiuruks“ lankėsi pasaulio vaikų folkloro festivalyje Slovakijos mieste Bratislavoje, 1993 metais gegužės 14–19 dienomis – tarptautiniame vaikų folkloro festivalyje Prancūzijoje, Saint Etjeno mieste, 1994 metų birželio 3–10 dienomis – Turkijoje, Stambule, 1996 metais gruodžio 3–8 dienomis – Ispanijoje, Castelo de la Plana mieste.

1996 metais ansamblis išleido savo kasetę. Apie „Čiučiuruks“ yra ir TV dokumentinis filmas, kurį matėme 1990 metais prieš šv. Kalėdas. Koncertuojant apvažinėta

beveik visa Lietuva – „Čiučiuruks“ lankėsi Plungėje, Kelmėje, Šiauliouose, Klaipėdoje, Palangoje, Panevėžyje, Vilkiijoje, Kaune, Rumšiškėse, Vilniuje, Panevėžio rajono Smilgių kaime, Viešnaliuose, Janapolėje, Tryškiuose, Nevarėnuose, Vembutų kaime...

Pasak vadovės, labiausiai įsiminė koncertas Vilniuje, Operos ir baletų teatre, įvykęs 1997 metų gegužės 9-ają. Jis buvo skirtas Lietuvos mokyklos 600 metų sukaktai. Labai gražus ir vaikams patikęs koncertas įvyko Klaipėdos universitete, 1993 metų gegužės 2-ają, skirtas Motinos dienai, įspūdinga buvo išvyka į Baltijos šalių folkloro festivalį „Baltica“ 1996 metais liepos mėnesį. Koncertų dešimtys, ir visus, net pačius įdomiausius vadovei išvardinti jau nelengva.

„Čiučiuruks“ susirašinėja su Ispanijos vaikų folkloro ansambliu „Group Castelo“, Austrijos „Klagenfurt“. Ansamblyje šiuo metu daugiau kaip 50 vaikų. Skaičius nėra pastovus – nuolat kas nors išeina, ateina naujų. Nuo 1997 metų vaikai suskirstyti į tris grupes: mažiausių, vidutinių ir vyriausių. Jauniausieji 6–7 metų amžiaus, vyriausieji – prie aštuoniolikos arteja. Grupės atskirai koncertuoja, lanko repeticijas, užsiémimus. Beje, repeticijų būna dvi per savaitę. Be to, dar karpymo pamoka ir užsiémimas, kurio metu mokomasi groti pasirinktu muzikos instrumentu.

Nuo pirmosios repeticijos ansamblį lanko Telšių šeštiosios vidurinės mokyklos mokinė Nerija Bagdonaitė. Atėjo pirmaklasė būdama, dabar jau devintokė. Patiko jai „Čiučiuruks“, priprato. Ketina lankytis ir likusius trejus metus. Eglė Valickytė atėjo į „Čiučiuruką“ dar nė penketių metukų neturėdama. Ne viena – ja atsivedė brolis Mindaugas, seserys Jolanta ir Kristina.

Kristina Valickytė R. Macijauskienei tapo jos „dešiniaja ranka“, padeda dirbtį, gali vadovę pakeisti ir repeticijose, nuolat talkina kitokius darbus dirbant. Ilgą laiką vadovei padėjo Eglė Čėjauskaitė, tačiau ji nesenai baigė mokyklą.

Galima būtų išvardinti ir dar keliolika aktyviausių, geriausių, o po jų – ir visus reikėtų paminėti... Abejingų, nuobodžiaujančių „Čiučiuruke“ néra.

Ansamblis netrukus švęs pirmajį jubiliejų – dešimtmetį. Vadovė prisipažista nepajutusi, kaip tie metai prabėgo... Ansamblis subrendo, tvirtai stovi „ant kojų“, jau visiškai susiformavo, tad keisti nieko neketina. Žemaičių dorybė – žemaitiškas pastovumas. Dabar, atradus save, reikėtų tvirtai žengti į antrą dešimtmetį, po to trečią ir ketvirtą, nugyventi gražų, prasmingą gyvenimą vardan Žemaitijos dainos, šokio, kalbos amžinumo...

1996 metais Rita Macijauskienė artimiau susipažino su Telšių keliautojų klubo nariais, ir kartu su jais „Čiučiuruko“ vaikai dalyvavo žemaitiško folkloro rinkimo ekspedicijose. Po dviejų paskutinių ekspedicijų Žemaitijos rajonų laikraščiuose buvo išspausdinti straipsniai „Iš po Girgždutės kalno išteka šaltinis“ ir „Gyvo senolių žodžio spindesys“, kuriuose pasakota ir apie „Čiučiuruką“. Šią vasarą „Čiučiuruko“ vaikai irgi žada keliauti. Kokį gyvą ir gražų senolių širdies spindesį jie vėl atras? Tai, beje, ir yra esmė. Atrasti ji, perimti į savo širdį, neštis per gyvenimą, atėjus laikui išspinduliuoti, atiduoti kitam esmę to, kas esame, kas yra Žemaitija...

A pea is meant by „čiučiuruks“ in the Žemaičiai dialect

Antanas KAKANAUSKAS

Children's folklore company „Čiučiuruks“ and its activities are described by Antanas Kakanauskas. The company was founded by Rita Macijauskienė in the town of Telšiai in 1989. At present the company contains several groups (those from six and seven year old boys and girls to the eighteen-year olds) of children who have their rehearsals and give concerts separately, according to their age. The Žemaičiai folklore is dominant in their repertoire. The children are taught not only to sing and dance but also to play different folk instruments as well as they are encouraged to do pattern cutting. The members of the company take part in folklore festivals of various kind and give concerts in Telšiai as well as in other localities of Lithuania.

Tradicinė kultūra ir turizmas politinių konfliktų fone

Tarptautinė liaudies meno organizacija (International Organisation of Folk Art, IOV–IOFA) 1998 m. rugsėjo 22–27 d. Nikosijoje surengė VII Europos konferenciją „Liaudies kultūra ir turizmas“. Minėtai organizacijai, kurioje Lietuvos atstovai dalyvauja nuo 1991 metų, priklauso per 2 tūkstančius kolektyvinių ir individualių narių iš 150 pasaulio šalių. IOV–IOFA yra viena iš nedaugelio visuomeninių organizacijų, turinčių asocijuoto su UNESCO nario statusą, kuris nesenai buvo dar kartą patvirtintas asmeniniu UNESCO generalinio direktoriaus Federico Mayoro laišku. Tuo patvirtinti IOV–IOFA nuopelnai formuojant ir įgyvendinant UNESCO tikslus ir nuostatas tradicinės kultūros srityje. Aukštą konferencijos statusą liudijo tai, kad jos dalyvius sveikino Kipro švietimo ir kultūros ministras Stelios Hadjistyllis, Kipro turizmo organizacijos prezidentas Andreas Erotokritou, Nikosijos meras Andreas Petrou bei Kipro parlamento pirmininkas, buvęs Kipro prezidentas Spyros Kyprianou.

43 delegatai iš 23 Europos šalių daugiausia dėmesio skyrė dviejems tradicinės kultūros ir meno aktualijoms – sėsajoms su turizmo industriją ir apsaugai politinių konfliktų fone. Sparčiai besirutuliojantis turizmas, besiplečianti jo infrastruktūra daugeliui jaunų demokratijos šalių tapo ekonominės raidos panacėja. Delegatai, tarp kurių buvo garsių mokslininkų, menininkų, tarptautinių festivalių rengėjų, muziejuų vadovų, kultūros ministerijų atsakingų darbuotojų, municipalitetų ir parlamentų deputatų, nurodė daug teigiamų ekonominės turizmo įtakos liaudies kultūrai pavyzdžių, atskleidė pažintinius, edukologinius, rekreacinius, estetinius aspektus, kurie bendri ir turizmui, ir tradicinei kultūrai.

Natūralus kiekvieno šiandieninio žmogaus noras pažinti saviąjį ar kitas šalis, skirtinges kultūras. Tai moko tolerancijos ir pagarbos kitai kultūrai, lavina estetinius pojūčius ir „gydo“. Buvo išsakyta ir alternatyvių minčių dėl pariršutiniškų, atraktyvių liaudies kultūros formų eksploravimo, taip pat dėl tradicinės kultūros reiškinių adaptacijos prie turistų poreikių, keičiant jos formas ir turinį. Pastebėta, kad amatai neretai sunyksta ir virsta tik suvenyrų turistams gamyba, o komercializacija paveikia net ritualus. „Mes pardavėme savo papročius, mūsų paplūdimiai nuniokoti, eikite velniop, štai ko mes jums linkime“, – paateikia vietinių Balio salos gyventojų nuomonę vokietis J. Rappas savo pranešime. UNESCO yra parengusi keletą projektų, kurių tikslas – saugoti, o ne niokoti. Tokia programa yra „Senasis šilko kelias“. Tačiau dar labai dažnai

Straipsnio autorius su IOV–IOFA generaliniu sekretoriumi Alexanderiu Veigliu (dešinėje) prie Kipro pirmojo prezidento arkivyskupo Makarijaus III rezidencijos greta Bizantijos muziejaus.

turistai negerbia kitos kultūros ir padaro ekologinių nusikaltimų. Tai žinome ir mes iš savo karčios patirties.

Didelę perspektyvą turi agroturizmas, kurio nedrašūs daigai matyti ir Lietuvoje. Dr. M. Michalidou iš Graikijos pastebėjo, kad jų šalyje agroturizmas – tai pusė viso turizmo, ir jis duoda ypač didelę naudą kaimo žmonėms. Didžiausia bėda – stinga ne lėšų, bet institucijų, galinčių paremti. Belgas M. Van Den Bergas nurodė įdomų agroturizmo traukos pavyzdį iš Flandrijos. Ten viena gatvė atkurta taip, kad žiūrovai galėtų susipažinti su senaisiais amatais, pamatyti jvairius naminius gyvulius ir paukščius. Vieta labai išpopuliarėjo, kai televizija parodė čia besilankančią karališkąją šeimą. Dabar tai megstama susitikimų ir jvairių švenčių vieta. Kaimo vietovėse esantys muziejai taip pat gali tapti turistų traukos centrais, jeigu jie néra

statiški, jeigu siūlo aktyvią kultūrinę programą, rengia susitikimus, jeigu čia galima paragauti tradicinių patiekalų. 1992 m. kipriečiai pradėjo įgyvendinti didelį agroturizmo plėtros projektą: prikelta naujam gyvenimui dešimtys apieštų kaimų, restauruota ir išsaugota būsimoms kartoms šimtai unikalios tradicinės architektūros pastatų, kuriuose įrengta viešbučių, parduotuvų, tradicinių valgių restoranų, kavinų.

Kipro turizmas gali būti pavyzdys daugeliui. Kiekvienais metais čia atvykstančių turistų skaičius tris kartus viršija vietinių gyventojų skaičių. Ne vien klimatas ir gamta, bet taip pat 9 tūkstančius metų turinti civilizacijos istorija, unikalūs kultūros paminklai ir savita gyvoji tradicinė kultūra traukia lankytojus. Puikūs keliai, modernūs viešbučiai, geras transportas, malonūs žmonės – žodžiu, geros sąlygos turizmui klestėti. Liaudies kultūra – neat siejama tautos kultūros dalis, jos pagrindas – taip pat įtraukta į turizmo plėtros verpetą. Tradicinės muzikos įrašai parduotuvuose vitrinose ir tavernose, muzikos instrumentai kaip suvenyrai, tradiciniai amatai ir ištobulinta suvenyrų gamyba – visa tai suteikia krašto kultūrai nepakartojamą spalvą. Deja, maža šalis Europos, Afrikos ir Azijos žemynų sankirtoje negali džiaugtis ramiu gyvenimu. Šiaurinė salos dalis ir pusė sostinės Nikosijos yra 1974 m. Turkijos armijos okupuota, ir jokios Jungtinių Tautų rezoliucijos negali priversti okupanto išvesti savo kariuomenę. 200 tūkstančių pabėgelių, 6 tūkstančiai žuvusių, 1619 iki šiol dingusių be žinios – tokia skaudi realybė. Sékmingai įgyvendinta speciali Jungtinių Tautų programa pabėgėliams – pastatytas liaudies meno ir amatų centras, kur įdarbinta šimtai žmonių. Pabėgėliai dalyvauja Kipro kultūriname gyvenime. Konferencijos dalyviams folkloro ansamblis „I Adouloti Shakalli“, kurio dalyviai yra daugiausia išeiviai iš užgrobtosios Kipro dalies, parodė spektaklį „Tradicinės Kipro vestuvės“. Gérēdamasis gyvu tradicijos alsavimu, nejučiom susimąstydavau, koks trapus yra kiekvienos tautos ir jos kultūros gyvenimas ir kaip lengva ji suvis prarasti, sugriauti, sunaikinti.

Daugelio Europos tautų tradicinei kultūrai, stovinčiai ant trečiojo tūkstantmečio slenksčio, kaip niekada daug kas gresia. Prof. dr. M. Marcukas iš Liublino visas grėsmes pagal pobūdį suskirstė į politines, ekonomines, civilizacijos ir kultūrines. Kadangi politinės ir ekonominės mums gerai žinomas, paminėsiu tik pastarąsias. Civilizacinius pokyčius sukelia pagreitėjės industrializacijos ir urbanizacijos procesas, sparti elektronikos, transporto, ryšio priemonių raida. Negatyvi civilizacijos raidos įtaka pasireiškia pablogėjusia ekologine aplinka, moralinių normų devalvacija, šeimos vaidmens auklėjant jaunają kartą silpnėjimu, alkoholizmo, narkomanijos ir kitų socialinių negerovių plitimui. Kiekvienos tautos tradicinė kultūra yra dvasinės ir materialiosios patirties vienovė. Ji neatsiejama nuo tikėjimų ir religijos. Desakralizacija kultūrą ardo, mažina jos poveikį, nes kultūra yra pašaukta atliki ir dvasinę misiją. Neatlikdama savo tiesioginės pa-

skirties, ji tampa pavojinga griaunačia jėga. Televizija, kinas ir kitos audiovizualinės priemonės populiarina masinę kultūrą, intensyviai braunasi į kiekvieno žmogaus gyvenimą, diegia brutalaus gyvenimo stiliums normas. Kultūra vis labiau tampa uniformuota, standartizuota ir komercinė. Postmodernistinės tendencijos filosofijoje taip pat atspindi pokyčius šiandieninėje visuomenėje: atsiranda vis daugiau skepsio ir kognityvinio reliatyvizmo, nyksta klasikinių vertybų – Gério, Tiesos, Teisingumo ir Grožio – supratimas. Šias vertbes nuo seno diegė ir formavo tradicinės kultūros. Tad ne veltui vis labiau pasireiškia kraštinis reliatyvistinis požiūris į kultūros paveldą ir folklorą – esminę jo dalį.

Konferencijos dalyviai ragino visais lygiais – vietiniu, regionu ir pasauliniu – plėsti visuomenės švietimą, panaudojant pažintines, etines ir estetines liaudies kultūros savybes. „Jeigu mokydami neperduosime šios kultūros, nebūs ko ginti ir ką saugoti,“ – sakė IOV–IOFA Kipro nacionalinio komiteto prezentas N. Russos, vienas aktyviausių Kipre tradicinės muzikos instrumentų propaguotojų. Siūloma pasitelkti žiniasklaidą ir moderniausias technologijas kultūros palikimui skleisti, dokumentuoti ir išsaugoti būsimoms kartoms. Kai kurie konferencijos dalyviai pripažino, kad prieš dešimtmetį paskelbta UNESCO „Kultūros dekada“ savo tikslu nepasiekė. Tarptautinės organizacijos, valstybių vyriausybės, nevalstybinės organizacijos ir rėmėjai, vietinės valdžios institucijos skatinamos ne deklaratyviai, o realiai visokeriopai palaikyti ir skatinti folklorą, remti tradicinę kultūrą puoselėjančią kolektyvų ir pavienių asmenų veiklą, taip pat tradicinės kultūros tyriejimą ir skleidimą. Dr. J. Marti iš Ispanijos ragino permastyti kultūros supratimą, skatinti toleranciją ir humaniškumą kasdieniame skirtingu tautų, religijų, lyčių ir rasių žmonių gyvenime.

Tradicinės kultūros apsaugai politinių konfliktų fone buvo skirta atskira konferencijos tema „Taikos kultūra prieš karo kultūrą“. Taip pat pavadintą programą UNESCO numato įgyvendinti pradedant 2000 metais.

Svarbiausias minties gaires nurodė konferenciją pradėjės Kipro parlamento pirmmininkas S. Kiprianou: „Ši konferencija ypač svarbi mažoms šalims. Kai prarandamos tradicinės kultūros šaknys, prarandamas tautos identiškumas. Kultūros komercializacijos kontekste atrodo, kad liaudies kultūros visiškai nebeliko, tačiau būtent ji palaiko mažų tautų identiškumą ir yra didžiausias jų egzistencijos kapitalas. Daug paminklų pasaulyje UNESCO dėka yra išsaugoti, tačiau dar daugeliui gresia išnykimas. Labai dažnai turkų kriminaliniai elementai vagia Kipro kultūros vertbes, šimtai bažnyčių paverstos mečetėmis, sunaikintos, išniekintos, armėnų vienuolynas paverstas viešbučiu. Tai metodiskas mūsų žmonių ir kultūros naikinimas. Daugelis žmonių pasaulyje nežino, kas įvyko mūsų šalyje. Nemanau, jog viskas padaryta, kad tai liautusi.“

Patys galėjome įsitikinti, kad štie garsaus politiko žodžiai lietė atvirą žaizdą daugelio kipriečių, negalinčiu

XII m. e. amžiaus bizantiškoji bažnyčia netoli Limasolio miesto, pastatyta ant senosios graikiškos šventyklos, kurioje, pagal legendą, šv. Petras m. e. pradžioje apkrikštijo pirmajį valdovą.

pamiršti artimujų žūties, žinančių, kad okupuotoje šalies dalyje sistemingai tebenaikinamas unikalus jų kultūros palikimas. Bizantijos meno galerijoje eksponuojamos Turkių nuniokotų bažnyčių nuotraukos. Vokietijos policija sulaikė ir grąžino Kiprui nuo sienų su tinku iškapotus senovinių freskų fragmentus, kuriuos turkų „verslininkai“ norėjo parduoti kolekcionieriams.

IOV–IOFA generalinis sekretorius A. Veiglis iš Austrijos buvo ypač susirūpinęs, kad politiniai konfliktai Serbijoje, Albanijoje, Bosnijoje daro neatitaisomą žalą ne vien atskiro tautos ar šalies, bet visos Europos ir pasaulio kultūrai.

Savo pranešime „Turizmo įtaka tradicinei muzikai ir šios muzikos įtaka turizmui“ pabandžiau kalbėti apie tradicines mūsų šventes ir festivalius, pasitelkdamas turizmo statistikos duomenis. Mūsų šalyje kol kas vyrauja ekonominis turizmas, tačiau pastebėjau ir kultūros turizmo daigus, kurie gali ženkliau paveikti ir atgaivinti kai kurias šiandieną prigesusias tradicinės kultūros formas, gali būti ryški kultūrinė atrakcija ar net vienas svarbiausių vietinių ir užsienio turistų kelionės stimulų. Bandžiau atkreipti konferencijos dalyvių dėmesį į egzistuojančias kliūtis, kurios truko intensyvinti kultūros mainus tarp Europos valstybių, pasisakiau už tradicinės kultūros vertybų apsaugos užtikrinimą įvairiomis ekonominėmis ir juridinėmis priemonėmis. Konferencijos dalyviai domėjos unikalia mūsų liaudies muzika ir šokiai, tradicinėmis šventėmis ir folkloro festivaliais. Gauta įdomių pasiūlymų bendradarbiauti, daryti bendrus tarptautinius projektus, rengti konferencijas. Kadangi išsakytoys mintys ir pasiūlymai sutapo su daugelio pranešėjų idėjomis, buvau paprašytas drauge su prof.

dr. T. Pantaziu iš Kipro, prof. M. Van Den Bergu ir dr. J. Marti apibendrinti konferencijos mintis ir parengti rezoliuciją, kurią vėliau kaip oficialų kreipimasi į UNESCO ir kitas tarptautines organizacijas bei vyriausybes patvirtino visi konferencijos dalyviai. Konferencijos dokumente, be minėtų nuostatų, taip pat pabrėžta būtinybė visapusiškai panaudoti skirtingų tradicinių kultūrų potencialą visuomenės pažintinėms, pedagoginėms, rekreaciems ir meninėms reikmėms tenkinti, lygiaverčiam dialogui tarp tautų, kūrybiniam jų bendradarbiavimui skatinti.

Konferencijos rengėjai, kiek leido laikas, pasirūpino svečių kultūrine programa, supažindino su šalies kultūros palikimu ir gyvuoju kultūros gyvenimu. Kipras – iš tiesų unikalus Europos kampelis.

Ne vien įspūdingu gamtos grožiu

ir švelniu klimatu – ne veltui senovės graikai jį laikė grožio ir meilės deivės Afroditės gimimo vieta. Tai prarastasis žmonijos rojus. Nepaprastai įvairi ir turtinga kultūra. Jos meninės formos tarsi pasakoja 9 tūkstančių metų Europos civilizacijos raidos istoriją. Vertingiausieji archeologijos paminklai nuo 7000 metų p. m. e. iki Romos imperijos žlugimo laikų eksponuojami Nikosijoje Kipro muzejuje. Tai tikras lobis archeologams, kultūros istorikams ir menotyrininkams. Kipras gali teisėtai pretenduoti esąs vienas seniausių Europos kultūros lopšių. Nuo 6800 metų p. m. e. čia gyvuoja neolitinė kultūra, kurią atskleidė ir ištyrė mūsų garsioji tautietė Marija Gimbutienė. Vaisin-gumą globojančios Deivės iškeltomis rankomis statulėlės, primityvi keramika, savo formomis atkartojanti mūsų platumą Narvos ir Nemuno kultūrų puodų formas – būdingi šios epochos civilizacijos atributai. Išlikę originalūs moliniai aukojimo apeigų maketai nelauktai prime-na mūsų baltiškosios kultūros reliktus. Rato formos šventykloje matome ratu sustojusius apeigų dalyvius – žynius, prie kurių vedami, matyt, aukojimui skirti gyvuliai – ožys ir avinas. Kitame molio makete regime moterų prie vandens šaltinio. Prieš ją aukšta siena, virš kurios regime tris aukštas raguotas dievybes. Meniška ir dievo ar deivės su įšonus ištestomis rankomis skulptūrėlė iš kiek vėlesnio laikotarpio. Jos forma primena kryžių.

Kalbininkai nustatė, kad šiandieninis Kipro pavadinimas yra kilęs iš lotynų kalbos žodžio *cuprum*, reiškiančio varį. Kalnuotose salos vietose gausu vario rūdos, iš kurios vietiniai gyventojai, manoma, vieni pirmųjų Europoje išmoko išgauti varį ir žalvarį. Viena rastų žalvario skulptūrių vaizduoja deivę ar žynę su žalčiais rankose. Lietuviai

mitologijoje (tai rodo ritualų, apeigų istoriniai aprašai bei mūsų simboliai) žaltys yra dažnas atributas. O Žemaitijoje jis buvo garbinamas ilgiausiai, gerbiamas ir šiandien. Graikų – roménų laikus mena Afrodítės ir Apolono šventykłų (XII a. p. m. e. – IV m. e. a.) liekanos, Kuriono amfiteatras ir didikų vilų pastatų (II m. e. a.) liekanos, išpūdinė keramikos, skulptūrų ir mozaikų kolekcija.

Kaip sakyta, Kipras susijęs su Afrodítės – vienos labiausiai garbintų senovés graikų deivių – vardu, o Afrodítės kultas neabejotinai sietinas su neolito laikų Deivés Motinos kultu. Ir mūsų tradicinėje kultūroje, jos giliajame sluoksnyje išlikę didžios pagarbos Deivei Motinai (Tacitas mini baltų gentis garbinus Dievų Motiną), deivei Žemynai, vėliau Mergelei Marijai bei apskritai Motinai – gyvybės nešėjai.

Galėtume ižvelgti ir daugiau nelauktų, netikėtų kultūros paralelių, ypač ornamentikoje. Graikų – roménų paminkluose dažnai pasitaiko besiukančio kryžiaus motyvai, kurie dažni ir pas mus. Labai nustebau senojoje Kipro sostinėje Pafajo išlikusioje III–V m. e. a. laikotarpio rūmų grindų mozaikoje pamatės mūsų šešialapės „saulutės“ ornamentą kitų ornamentų draugėje. Sunku pasakyti, kas tai – tiesiog geometrinis atsitiktinumas ar mūsų protėvių kultūrių ryšių liudijimas. O tų ryšių realumą rodo Romos monetos mūsų didikų įkapėse, Gintaro kelias iš Juodosios jūros į Baltiją, baltų genčių paminėjimai senovės graikų istoriko Herodoto, roménų Kornelijaus Tacito ir Pomponijaus Melos darbuose.

Bizantijos epochos menui atstovauja Bizantijos muziejaus vertingiausių ikonų galerija, unikalios senosios Bizantijos stiliaus ir laikų bažnyčios bei vienuolynai, kai kurie menantys apaštalu laikus. Legenda pasakoja, kad vienoje tokiu bažnyčių apaštala Povilas apkrikštijo pirmajį valdovą. Daliai bizantiškų bažnyčių turkai „pridėjo“ minaretus. Kryžiaus karus mena ankstyvųjų viduramžių epochos pilys – tvirtovės. Renesanso metais italai statė čia fortifikacijas. Anglijos kolonijinius laikus primena kai kurie angliskojo architektūros stiliaus statiniai miestuose ir likusios britų karinės bazės.

Galime ižvelgti sąsajų su Lietuva ir šiandieniniame tradiciiniame mene, amatuose, papročiuose, nors jie iš pirmo žvilgsnio mums labai tolimi. Čia, kaip ir pas mus, ypač vertinamas audimas bei kruopštumo reikalaujantis nérinių ir siuvinių menas. Kai kurie ornamentai taip pat bendri – kryželiai, vadinamasis laumės kryžius. Kipre vertinama kraičio skrynių drožyba ir puošyba, nors ir ne taip smarkiai išplėtota kaip pas mus. Skrynių puošia augaliniai ornamentai, simbolizuojantys amžinai žaliuojančią gyvybės medį.

Patirtų išpūdžių ir minčių lavina užgriūva. Norom nenorom susimąstai, kokia nelengva mažos tautos dalia dižiuju kaimynių pašonėje, kas yra kultūra, kas yra žmogaus gyvenimo esmė, kuri link mes einame ir kiek pažengėme, kas bus po mūsų, kokia mūsų kultūros ateitis. Išvados nelinksmos, tačiau viltis taip pat dar neužgesusi.

Atrodo, jog vienintelė perspektyva mūsų, o ir apskritai vienos Europos kultūrai šiandieninio pasailio plėtros kontekste – intensyvus ir tolerantiškas skirtingų kultūrų dialogas, unikaliųjų bruožų ir vertybų saugojimo, tėsimo, plėtros ir kūrybinio pritaikymo sintezė. Turime saugoti ir vertinti savo kūrybinį palikimą, negalime jo taip lengvai pamiršti ir atsisakyti kaip tariamo balasto sparčiai žengiant į Europą. Be savo veido, be savos kultūros – kaip be savigargbos – mes Europai nereikalingi. Tačiau tik tuomet galėsime plačiai pasauliui atsiverti, kai būsime tikri, kad mūsų kultūrai mūsų žemėje jokie pavojai negresia. Šiandieną dar nesame dėl to tikri, nes mūsų akyse žūsta neįkainojami tautos dvasios paminklai, todėl būtinės visokeriopoulos pastangos ir nuolatinis visuomenės, tai yra visų mūsų, dėmesys kultūrai.

Rimantas ASTRAUSKAS

Traditional Culture, Tourism and Political Conflicts

Rimantas ASTRAUSKAS

This paper presents the main issues and results of the 7th European Conference of International Organization of Folk Art (IOV–IOFA) „Folk Culture and Tourism“ held on September 22–27 in Nicosia, Cyprus. The conference brought to the awareness of the risks for the cultural identity, the traditions and the heritage of people's from increased contact with tourism. Some kinds of tourism (cultural, agritourism) were considered as stimulating for the preservation and further development of traditional forms of culture. They are most beneficial for bringing visitors into direct contact with the authentic elements of folk (traditional) cultures and local modes of living. 43 members from 23 European countries underlined the threats to traditional culture from political and ideological transformations, social and economical changes, micro-electronic revolution and development of mass culture, processes of globalisation and postmodernistic tendencies. They stressed the need to emphasize folk culture in different manifestations and to use it for cognitive, educational, recreational, aesthetical and economical purposes. The participants discussed an unacceptable situation in Serbia, Bosnia and Cyprus where traditional culture is still in danger because of the occupation, wars as well as of various political misunderstandings, and they asked UNESCO, as well as all other competent organizations and political authorities to do all they can to improve the situation. The UNESCO project „A Culture of Peace Against a Culture of War“ designed for the beginning of Third Millennium was supported by all nations called for an tolerance of all cultures.

The author of the article had turned attention to the striking parallels between the oldest Cyprian and traditional Baltic cultures and the Lithuanian culture, particularly.

Lietuvos folkloro ansambliai ir Dainų šventė

1998 m. spalio 28 d. Vilniuje, Ryšininkų kultūros rūmuose, įvyko Folkloro dienos 1998 m. pasaulio lietuvių dainų šventėje aptarimas, tuo pačiu apkabrant kai kuriuos kitus nūdienos etnokultūrinio vyksmo reikalus Lietuvoje. Dalyvavo 87 etninės kultūros specialistai, folkloro ansambliai vadovai bei šiaip – neabejingieji etninei kultūrai. Pirmoje aptarimo dalyje Lietuvos liaudies kultūros centro specialistai, kiekvienas iš savo „kuruojamos“ srities išsakė pastabas, vadovaudamiesi daug mėnesių prieš Dainų šventę vykusia folkloro ansambliai apžiūra.

Keletas pastabų apie folkloro ansambliai būklę

Jau ketvirtą dešimtmetį esame aktyvaus (aktyvesnio negu kaimynų kraštuose) folkloro ansambliai judėjimo liudininkai ir dalyviai. Buvo laikas, kai folkloro banga akivaizdžiai kilo (1986 m. turėjome 782, 1987 m. - 901 folkloro ansamblį), išgyvenome pakilimą, šį judėjimą ne be pagrindo siejome su nepriklausomybės iškovoju. Šiandien pakilimo ne tiek, net yra žmonių, žinomų folkloristų, kurie dabartinę padėti vertina kaip krizinę.

Palyginę prieš dešimtį metų vykias apžiūras, rengiantis folkloro šventei „Ant marių krantelio“ Rumšiškėse, su pasutinėmis, vykusiomis prieš 1998 metų pasaulio lietuvių dainų šventę, matome, kad padėtis ganėtinai panaši. Galima būtų išvardinti daug teigiamų poslinkių tradicinės etninės kultūros srity, bet neramu, kad nemažai išliko tų pačių blogybių, kurių, atrodytų, jau neturėtų būti. Anksčiau svarbiausiu objektyviu veiksniu, trukdančiu formuotis kompetentinių folkloro sampratai, laikėme buvusios ideologijos pasėtą nepasitikėjimą šia kultūros sritimi, išmanančią vadovų stysių, informacijos šaltinių (tyrinėjimų, leidinių, garso įrašų, TV ir radio programų...) stoką ir pan. Ne mažiau lémė ir subjektyvūs dalykai – paviršutiniškas, lėkštasis požiūris į folklorą, žanro specifikos nesuvokimas, įsitikinimas, kad folklorui tiks bet koks, paskubomis sulasiotas repertuaras (šia prasme „meškos paslaugą“ folklorui tuomet padarė šiaip jau reikalingi populiarūs dainynėliai „Augo liepelė“, „Dainuok, sesula“ ir kt.), atsitikitiniai rūbai, keletas repeticijų prieš apžiūrą. Žemo lygio pasiromymų pakako ir dabartiniuose renginiuose. Šiandien, kai etninė kultūra valstybės kultūros politikos nuostatose gana reikšminga (nebent mes patys, eiliuiai žmonės, lygiuodamiesi į Europą, skubėtume išsižadėti savo ištakų), kai rajonuose ir miestuose aktyviai veikia etni-

nės kultūros centrai, šią sritį kuruojantys specialistai, kai aukštosios ir aukštesniosios mokyklos rengia folkloro ansambliai vadovus (beje, jų indėlio beveik nematyti!) bei kitus folkloristikos specialistus, kai turime nepalyginti daugiau leidinių, įrašų ir pan., norėtusi tikėtis geresnių poslinkių.

Krizės požymių esama ir tarp „gerujų“, „klasikinės“ sampratos folkloro kolektyvų (beje, tai vis tie patys ansambliai ir vos vienas kitas naujas). Palyginę su laikotarpiu, kai jų veikloje, pasiromyse atsispindėjo gilinimas iš folkloro žanrus, stilių, simbolų prasmę, matome seklėjimą, suvienodėjom. Daugelis folkloro ansambliai (ypač – naujesnių) siekia „turistinių“, pragmatinių, pramoginių tikslų. Nuslūgo ekspedicijų entuziazmas. Kaime vis mažiau lieka senųjų atlikėjų, tuo tarpu jaunimas savos lokalinių tradicijos perimti nesugeba: visa mūsų švietimo sistema ir kiti veiksniai nulémė dabartinę padėtį, kurioje etnokultūra tapo neigardima, nesuvokiamą, lyg svetima kalba.

Pastaruoju metu vis daugiau atsiranda ieškančių naujų krypčių, „postfolkloro“, stilių sintezés kelii einančių grupių. Tai liudija tam tikrą nepasitikėjimą tradicinėmis folkloro formomis, bet ir – atsinaujinimą, kūrybinį procesą.

Vida ŠATKAUSKIENĖ

Folkloro ansambliai apžiūros apžvalga

Dainuojamasis folkloras

Rengiantis Dainų šventei, atrenkant kolektyvus, pasinaudota proga apžvelgti Lietuvos folkloro ansambliai padėtį. Todėl apžiūrų organizatorių prašyta sukvesti kiek įmanoma daugiau ansambliai – net ir nesiekiančių dalyvauti Dainų šventėje. Apžiūrose dalyvavo nuo nulio (Šalčininkų raj.) iki dvidešimt aštuonių (Anykščių raj.) ansambliai.

Kai kurie duomenys: apžiūrose dalyvavo 498 ansambliai. Daugiausia ansambliai Dzūkijoje bei didžiuosiuose miestuose, šiek tiek mažiau – Aukštaitijoje bei Žemaitijoje, o dar mažiau – Suvalkijoje.

Atsižvelgiant į folkloro repertuarą, ansamblius galima apytikriai suskirstyti į tokias grupes: vietinės tradicijos tėsėjai („pirminis folkloras“), vietinės tradicijos perėmėjai („antrinis folkloras“), ansambliai, perteikiantys platesnio regiono, kitų regionų ar bendralietuvišką repertuarą, bei tie, kurių repertuaras nepriskirtinas prie folkloro. Antroje grupeje išsiskiria pavadintini „reprezentaciniai“ ansambliai, kurių stengiasi atkurti ne vieną kurį folkloro sluoksnį, o visą

įmanomą jo įvairovę. Manyčiau, ypač skatintini pirmųjų dviejų tipų kolektyvai. Nefolklorinio repertuaro ansambliai dažniausiai yra prasto meninio lygio, jų vadovai tiesiog neturi būtinų žinių ir profanuoja folklorą. Būna – net gretimų rajonų ansamblių lygis labai skiriasi. Sunykusios gyvosios tradicijos kraštuose kartais sugebama pasiekti nemenko įtaigumo, o iš esmės turtingos tradicijos kraštai folkloro dabartinės raiškos prasme kartais – „tušti“. Tai priklauso nuo etninė kultūrų krašte kuruojančio žmogaus (žmonių) išmanymo ir veiklumo, vietinės valdžios nuostatų.

Atrankos į Dainų šventę vertinimo kriterijai buvo tokie: meninis lygis, repertuaras (ar atitinka vietinę tradiciją), sceninė apranga (ar atitinka vietinę tradiciją). I šventę atrinkti 177 ansambliai. Vertinant dainuojamajį folklorą ansambliuose, pagrindiniai dalykai, į kuriuos atkreiptas démesys, – repertuaro pasirinkimas ir repertuaro atlirkimas.

Svarbiausias repertuaro vertinimo kriterijus: lokaliskumas (vieno kaimo, vienos apylinkės, vieno rajono). Repertuaro lokalinis neapibrėžtumas toleruotinas tik vaikų (jų tautosakos užrašyta žymiai mažiau) ansambliuose. Atsižvelgiant į repertuaro šaltinius, labiausiai vertinama gyvoji lokalinė tradicija, po to archyvai ir leidiniai.

Atlikimo vertinimo kriterijai – bendras meninis lygis, laikymasis bendrų atlikimo technikos dėsningumų, išlaikant ypatingus lokalinius atlikimo technikos bruožus. Pagrindinės problemos: vedančiojo vaidmuo bei balansas tarp balsų (dažnai veda keletas balsų, jų tembrai necharakteringi, stinga stiprių tariančiųjų; jeigu tariantieji vyru balsai silpni, susidaro „trūkstamo pagrindo“ įspūdis), tembrų išlyginimas, vedančiojo balso grupės susidarymas atitinką chorą, ne folkloro ansamblio reikalavimus.

Vengtinės meninės išraiškos, atlikimo technikos priemonės, tinkančios ne folkloro, o kitokiai muzikai atlikti. Keletas pavyzdžių: netinkama dinamika (kai kurių posmų išryškinimas ar dinaminis susilpninimas, kulminacijos), „dialogai“ tarp dainuojančių grupių, ritardando, vienalaikis įstojimas, mimika ir gestikuliacija, akademinis balso formavimas.

Labai paplitę akompanavimas kanklémis. Tai dažnai ne tik netradiciška, bet griauna specifinę dainavimo ritmiką, faktūrą, dermę.

Rytis AMBRAZEVIČIUS

Liaudies instrumentai folkloro ansambliuose

Ansambliai vadovai, muzikantai perdaug žavisi įvairiomis naujovėmis, kurios nesiderina su tradicijomis. Armonika, akordeonu šiandien labai dažnai grojama einant ratelius, o tai néra tradiciška. Atsiranda ansambliai, pasinaudojančių net fonogramomis. Netinkamai sudaromos instrumentų grupės (armonika, akordeonas, kanklés). Kanklés naujodamos neatsižvelgiant į jų repertuarą, instrumento specifiką. Vaikų folkloro ansambliai instrumentinės grupės tampa „eksperimentiniai cechais“, kuriuose galima išgirsti ir visiškai nebūtų dalykų: nebūdingos instrumentų sudėtys, instrumentai naudojami ten, kur nereikia, jų perdaug. O tie, kurie

tinka vaikų repertuarui – nepopuliarinami. Ne visi ansambliai išlaiko tradicinę kapelos sudėtį. Daug vadovų orientuojasi į stilizuotas kaimo kapelas: suburia didelį atlikėjų skaičių (kas nebūdinga tradicinėms senosioms kapeloms), be saiko naudoja saviskambius instrumentus, kurie dažniausiai užgožia melodiją. Dažnai neatsižvelgiama į turimą gerą, tradicinė maniera grojantį pagyvenusį kaimo muzikantą: jis užgožiamas triukšmais arba daugybe atlikėjų. Kiti ansambliai nevengia ir režisūros, kuri juos priartina prie stilizuotų dainų ir šokių ansambliai žanro... Kaip šių ir daugelio kitų negerovių išvengti? Galima būtų pasiūlyti bent tokį receptą: vadovautis žiniomis, geru skoniu ir saiko jausmu.

Arūnas LUNYS

Apie folkloro ansambliai apžiūras ir tradicinius šokius

Anksčiausiai (dar 1997 m. lapkričio mėnesį) apžiūros buvo pradėtos Suvalkijoje ir Dzūkijoje. Norėtusi padėkoti Marijampolės apskrities kultūros „šehei“ Danguolei Micutienei už gerai organizuotą, nepriekaištingai surengtą visos apskrities ansambliai apžiūrą. Norėtusi atkrepti démesį į tai, kokia dalimi apžiūros sékmė priklauso nuo organizatorių. Kupiškyje kultūros skyriaus vedėjo, kultūros namų direktorės ir „Kupkiemio“ folkloro ansamblio vadovės dėka renginys buvo ne tik įdomus žiūrovams, bet ir pavykės kaip apžiūra, parodyta savitų ir įdomių dalykų. O Prienuose, organizuojant taip pat „žiūrovinį“ renginį „Oi būdavo būdavo“, nueita pačiu pigiausiu keliu: kviečiant ansamblius, neatkreptas démesys, kad tai svarbi apžiūra, nepadėta pasirinkti tinkamo repertuaro ir jį pristatyti. Taip iš rajono, turinčio neblogas folkloro tradicijas, į folkloro dieną nelabai buvo ką kvieсти...

Turint omeny šokių repertuara, galima būtų pasidžiaugti tik nedideliu skaičiumi ansambliai (skuodiškiais, zarasiškiais, sudūviais), kurie šoka savo užrašytus, iš vietinių pateikėjų išmoktus šokius bei ratelius. O kitiems – vėl ir vėl tenka priekaištanti, kad „nekeltų“ į sceną vakaroneise išmoktų šokiu (tokie visiškai praranda savo pirmaivazdi), atidžiau mokytusi šokti iš aprašymų.

Šokantys ansambliai dalyviai turėtų vengti pretenzinguo, reikia pagaliau skirti du skirtinges žanrus – sceninį šokį ir tradicinį.

Konkrečius dalykus aptarsime specializuotų seminarių „Choreografinis folkloras nūdienos regionuose“ metu.

Eugenija VENSKAUSKAITĖ

Pastabos dėl folkloro ansambliai kostiumo

Folkloro ansambliai kostiumo šiuolaikinis modelis – kuo tikslėsnė XIX a. pab. – XX a. pr. liaudies kostiumo kopija. Stiliuoti drabužiai nepriimtini. Kostiumas turi atitiki realų, o ne „išfantazuotą“ modelį. Jį turi sudaryti visi komponentai:

moterų – sijonas, marškiniai, prijuostė, liemenė, galvos apdangalas, papuošalai; vyru – surdutas, marškiniai, skrybėlė, auliniai batai, juostos.

Viena iš bédų – tautinio kostiumo vilkėjimas, neturint supratimo, koks jis turėtų būti. Gerai apsirengusiu ansambliu labai mažai.

To priežastys: **pinigų ir žinių stygius**. Pastaroji priežastis bene pavojingiausia. Net ir labai geros audėjos, neturėdamos žinių, išaudžia blogai. Siuvantis patiemis, išmanymas ne mažiau reikalingas. Nes gali atsitikti, kad jidėjus daug darbo, rezultatas vis tiek bus prastas (Suvalkija).

Drabužiai. Moterų ir merginų galvos danga – skiriasi. Moteris, kuriai per 30 metų, turėtų pamiršti karūnėlę, vairai bei merginos – kepurėles. Atsisakyti palaidų plaukų! Ištekėjusiai moteriai (ar kai per 30) galvos apdangalas (kepurėlė, nuometas, skara) – būtinas. Skaros – didelės, plačios (jos kilusios iš nuometo), o ne tarytum „nosinė“ ant viršugalvio. Merginai galvos apdangalas nebūtinas. Be reikal vengiama gyvų gėlių (ne tik rūtų).

Papuošalai. Žemaitijoje – gintaras (šliuotas), Suvalkijoje ir Dzūkijoje – tinkamiau koralias, Aukštaitijoje – sidabras. Nešiojami ir stiklo papuošalai (raudoni, tamsiai mėlyni). Reikėtų atsisakyti neapdoroto gintaro.

Juosta. Ji buvo skirta prilaikyti sijoną, prispausti marškinius. Nešiojama po liemene, nelabai plati.

Prijuostė. Nemokama užsirišti, dažnai ji per siaura (kaip rankšluostis), ne to rašto.

Vyro kostiumo pagrindinė dalis – sermėga (vėliau – surdutas); liemenė (po surdutu, trumpa, nešiota kaip darbar po kostiumu); vyriško kostiumo puošmena – galvos apdangalas – skrybėlė: veltinė (ne šiaudinė), papuošta plunksnomis (gaidžio, povo). Po kaklu – ne tautinė juostelė ar kaklaraištis, o **kaklaskarė**.

Laisvė AŠMONAITIENĖ

Tradiciinių atlikėjų programa

Pasaulio lietuvių dainų šventės Folkloro dieną Gedimino kalno papédėje įvyko keturių valandas trukės koncertas, kuriame dalyvavo 92 pavieniai dainininkai, muzikantai ir pasakoriai iš 27 rajonų. Tai savo krašto dainavimo ir muzikavimo tradicijų tėsėjai, dar prisimenantys seniasias apeigines rugiapjūtės dainas, unikalias vienbalses ir daugiabalses aukštaičių dainas, sodrų žemaičių daugiabalsumą. Galima buvo išgirsti tradicinio kapelų grojimo pavyzdžių, puikių muzikantų cimbolininkų, bandonininkų, armonikininkų. Ypatingu išradinguo pasižymėjo Šilalės rajono griežkai gramofoniniai smuikai. Koncerte pasirodė 19 pasakorių, kurių kiekvienas savo tarme kaip įmanydamai įtaigiai pasakojo šmaikščius pasakojimus, tik gaila – vis rečiau sekamos sakmės, pasakos, legendos. Šiuo koncertu norėta paliudyti, kad baigiantis antrajam tūkstantmečiui Lietuvoje dar gyvuoja tradicinis dainavimas, muzikavimas, neužmiršti pasakojimai.

Jūratė ŠEMETAITĖ

Antroje aptarimo dalyje kiekvienas iš dalyvavusių turėjo galimybę išsakyti savo nuomonę apie šių dienų folkloro judėjimo būklę Lietuvoje ir konkrečiai – apie Folkloro dieną Pasaulio lietuvių dainų šventėje.

Vidos ŠATKAUSKIENĖS, LLKC direktoriaus pavaduotojos, nuomone (kurią šiek tiek lémé ir įkvėpē tik ką peržiūrėtas pakilus videofilmas apie minėtą Folkloro dieną – L. G.), esą mums, turintiems tokią gražią šventę, kurioje tiek daug noriai dalyvaujančių žmonių, palaikančių mūsų šalies tradicijų įvairovę, „kas labai gerai ir labai prasminga“, suvokiantiems, kad visa tai turime XX amžiaus pabaigoje, – „apie križę kalbėti nevertėtų“. Tai esą teikia vilčių, kad peržengę antrojo tūkstantmečio slenkstį, 2002 metais vėl „susitikime panašiame renginyje, ir tai bus dar prasmingiau, dar gražiau“. LLKC Etninės kultūros skyriaus žmonės, Folkloro dienos „sukėjai“ nepretenduoja į šventės autorystę, nes tai visų bendro darbo vaisius, nes tai **Lietuvos** šventė. „Svarbiausias tikslas, principas – atspindėti mūsų tradicijų gyvybingumą, margumą, gražumą, daugiasluoksnįskumą, turint omeny ne tik dainas, šokius, muzikavimą, bet ir amatus, valgius, gérimus, žaidimus, bitininkų, žolininkų ir pan. patirtį, – mums įgyvendinti, drįsčiau sakyti, pavyko. Nenorėčiau teigti, kad viskas būta tik gražu, bet Folkloro diena visojo Dainų šventėje tikrai yra demokratiskiausia, be didelio atotrūkio tarp atlikėjų ir klausytojų. Tad daug ir šiltų atsiliepimų apie ją girdėjome, net spaudoje buvo užsiminta, kad Folkloro diena galėtų būti paskutinė, vainikuojanti visą šventę“. Būta, žinoma, ir nesklandumų, pirmiausia – organizacinių: liko ne visai įgyvendinta amatų kiemu idėja, nepavyko „sustyguoti tautodailininkų“, tad svarbi kiekvieno aptarime dalyvaujančiojo nuomonė, mintys, galésiančios padėti „kristalizuoti ateities šventės viziją“.

Gražina KADŽYTĖ, Lietuvos tautosakos ir literatūros instituto doktorantė. Kol ruoši ką, kol rūpesčiais užimta galva, sunku viską numatyti, ir tik kai ateina tavo triūso įgyvendinimo diena, – šen bei ten išlenda trūkumai, imi nerimauti, net pykti, bet praeina mėnuo, kitas – ogi, pasirodo, viskas būta gražu ir gera... Šią pasikalbėjimą ir norėčiau pradėti, savaip atstovaudama nuolatiniams optimistams.

Pirma mintis, kuri atgijo pasižiūrėjus filmuotą medžiagą apie Folkloro dieną: juk mes tikrai dar šitiek daug turim žmonių, išsaugojusių tradicijas, bet Sereikiškių parke jiems buvo anksta. Štai šalia pagrindinio tako vienoj pusėj – uteniškai, čia pat per taką – anykštėnai: išėjo toks susišūkavimas – kurie kuriuos perdainuo...

Prieš šventę buvo sunki ir sudėtinga ansamblių atranka į Folkloro dieną. Visi nori į tą šventę, ne tik atrinktieji. Nes tai yra **visų lietuvių** šventė. Tikimės, kad naujame šimtmetyje turėsim ir naujų finansinių galimybių, tad gal, kaip tie amerikonai, nelauksime valstybės paramos, visi norintys, neatrinktieji patys susitaupę atvažiuosime į Vilnių. Ir tas vyksmas Sereikiškių parke galėtų trukti ne vieną, o per visas Dainų šventės dienas. Čia galėtų būti savotiškas, svetimu

terminu tariant, – haidparkas – su amatininkais, ansambliais prie jų ir pan. Nes Dainų šventės dienomis Vilnius pilnas atvažiavusių žmonių – šokėjų, dainininkų, tad ir jie pertraukų tarp savo repeticijų metu galėtų aplankytį parką. O pačią Folkloro dieną, dievaži, reikėtų pasirodyti plačiau. Šia prasme Gedimino prospektas, atrodo, labai reikalingas. Pagrindinė miesto gatvė didelių renginių metu labai svarbi. Liepos pabaigoje Klaipėdos šventėje „Parbėg laivelis“ įsitikinau, kad laimėjo ansambliai, koncertavę palei pagrindinę, Manto gatvę, ir kaip pralaimėjo likę senamiesčio kiemeliuose. Mums patiems parkas, žaluma, jaukumas – labai puikus dalykas, čia viskas labai natūraliai siejasi, bet kartais pravartu paprasciausiai parodyti mūsų stipriausius ansamblius tiems, praeinantiems pro šalį, kurie gal nė neįtaria, kad tokie yra... Galvodama apie ateitį, Klaipėdos miesto merui mestelėjau mintį: ka, sakau, jeigu Folkloro dieną bent jau senamiesčio kavinėms, restaurunikams pasiūlius liaudies muzikos įrašus. Kad jau tokia diena, tai tebūna visur taip... Taigi, manau, turime potencialių galimybių plėstis ir erdvėje, ir laike...

Apie folkloro ansamblų atranką Dainų šventei bei kasdienybę... Prieš Dainų šventę atvažiuoja į rajonus specialistai, kad viešai pasakyti savo nuomonę, kuri kartais sukelia net ir „stresinę situaciją“. Kodėl? Ogi todėl, kad keletą metų tarp Dainų švenčių ansambliai ramiai gyvena savo gyvenimą, kiti niekur neišvažiuodami, neturintys galimybės iš ko pasimokyti, tad mano esą šiuo tuo. O štai atvažiuoja žmonės iš Vilniaus: pasako – jūsų jégos per menkos, jūs netinkat Didžiajai šventei... Kaipgi nebus sunku? Matyt, turim galvot apie nuolatinį ryšį su žmonėmis, su ansambliais. Iki būsimos Dainų šventės dar treji metai. Jei jie bus tylūs, ramūs, – vėl kartosis tie „smūgiai“ folkloro ansambliams, vėl bus bėdos. Tad šie treji metai turi būti nuolatinio dėmesio vieni kitims metai... Nerealu, kad keli LLKC folkloro specialistai įstengtų nuolat šuoliuot per Lietuvą, apžiūrinėti, patarinėti, tad su nostalgija prisimenu kadaise buvusias kasmetines apžiūras „Ant marių krantelio“, kuriuos dabar gal galėtų atstoti rajonų folkloro ansamblų festivaliai. Į juos atvažiuotų ir Kultūros centro specialistų, atvažiuotų vienas kitas stiprus jų rekomenduotas kolektivas, kaip sektinas pavyzdys... Šie treji metai turėtų būti mokykla, geranoriškų patarimų, pamokymų, o ne „individualizmo kerojimo“ metai...

Manyčiau, kad ne visi, ypač seni žmonės, patyrė tą didelių džiaugsmą, kurio tikėjosi važiuodami į didelę šventę. Kodėl? Jie neturėjo kur pabendrauti tarpusavy. Jei būtų buvus kokia „Mažoji karčiamėlė“ ar „Blaivybės arbatinė“, kaip ją bepavadintum, kur tie žmonės galėtų susirinkti, gal būtų kitaip... Nes dažnai kolektyve tarp daugelio jaunesnių žmonių – po vieną kitą vyresnį. Iš jų mes semiamės lobius, bet jie dėl amžiaus skirtumo net tarp savų svetimi, jiems dėmesio truputį stinga... Taigi turim dar trejus metus iki būsimos dainų šventės, turim visas galimybes, turim rankas, akis, ausis, o jos duotos – matyt, klausyt ir – padėt.

Antanas BERNATONIS, LŽŪA docentas, folkloro an-

samblio „Kupolė“ vadovas, V. Šatkauskienės apibūdinimu, „nepaprastai jautriai, giliai suvokiantis folkloro ansamblų reikalus“, prisipažino megstas apie savo renginius išgirsti nuomonę artimiausių žmonių, kurie gali ne tik girti, bet pasakyti, kas būta negerai, kas taisytina. „Mano paties, dalyvio, akimis, ansambliams tikrai buvo ankšta Sereikiškių parke... Ansamblų atranka galėtų būti dar griežtesnė. Nes folkloro ansambliais save pradeda vadinti ir tie, kuriuos mes įvardinam dainų ir šokių ansambliais... Kaune viename renginy pranešėjas skelbia: „O dabar pasirodys geriausias folkloro ansamblis Kaune – „Nemunas“! Ir spaudoj: „Koncertavo geriausias folkloro ansamblis Kaune „Nemunas“. Sereikiškių parke Folkloro dieną taip pat vos ne nemunų buvo. Prieš mūsų „Kupolės“ dainavimą toj pačioj vietoj trenkė tipiška kaimo kapela, su visais pažanginimais. Kaipgi po tokio pasirodyti folkloro ansambliu... Ir dar – karčiama. Pirmiausia – jos įgarsinimas, gožės visus gretimus ansamblius. Kaip vieta, kurioje būtų dainuojamos užstalės dainos, karčiama labai gerai, bet kai geriama pernelyg, kai žmonės, kurie ten tvarkosi, iš tiesų girti, kai pradeda ma šokti nesuvokiamus Pietų Amerikos šokius ar baletus – tai jau mūsų visų gėda. Tokių dalykų turėtų nebūti. Mūsų Folkloro diena turėtų būti tauriausia Dainų šventėje... Ar ji turėtų tėstis keturias dienas? Gal tai ir nebūtina. Galbūt tegu keturis vakarus. Galbūt – po repeticijų, kad ateitį ir kiti dalyviai. Galbūt – tebūna atskirų regionų vakarai. Visa tai verta gilesnio pasvarstymo, pamąstymo...

Apie krizés požymius: nesistenkim jų nematyti, geriau pamatykim anksčiau. Sakoma, pagerėjo valdžios požiūris į mus. Bet aš suabejočiau tuo. Jeigu kultūros skyriaus vedėjas mesteli, kad jam vis tiek, ar mieste dešimt folkloro ansamblų, ar vienas – tai kam tada turėtų būti ne vis tiek!? Ar tas folkloras entuziazmu ir tebus! Argi tai ne krizés požymis! Kokią gi finansinę paramą iš Kauno valdžios gavom? Absoliučiai jokios! Absoliučiai jokios! Nors kokio vandeniuo per dieną kartą atsigerti. Nupirkो bilietus į traukinį. Pačius pigiausius. Iš Vilniaus tas traukinys išvažiuoja pusę aštuonių, mūsų ansamblio pasiodymas – devintą, o dar – vakaronė... Aiškinam... „Ne mūsų reikalas, – sako, – nepatinka, nevažiuokit...“ Taigi nesakykim, kad nėra bėdu. Jų va šitiek. (Ir brūkšt delnu kaklo aukšty – L. G.)

V. ŠATKAUSKIENĖ: ne pirmas kartas, kai folkloro ansambliai atvažiuoja nepamatintinami, neremiami. Tokio niekinančio valdžios požiūrio į folkloro ansamblius tradicija tėsiasi nuo senų laikų, bet Lietuvoje yra visko: yra ir tokų rajonų, kur valdžios požiūris tikrai palankus. Blogybes, aišku, reikia pamatyti ir laiku įvardinti...

Algirdas MATIJOŠKA, Vilniaus folkloro ansamblio „Ūla“ vadovas. Nemanyčiau, kad Folkloro dienos erdvė reikėtų išplėsti į Gedimino prospektą. Užtektų – bent jau aplink Katedrą... Prieš tai iš tiesų galėtų būti atskirų regionų vakarai. Amatininkai, be abejo, galėtų suktis ir visas keturias dienas... Folkloro diena, vakaronė – gal ir tikrai galėtų būti užbaigiamoji, kai visi Dainų šventės dalyviai jau laisvi. Tai būtų ir simbolika, ir lietuviška.

V. ŠATKAUSKIENĖS pastebėjimu, tas simboliškumas – dvipusis, nes ir pradėti Dainų šventę garbinga: liudijant, kad etninė kultūra – pradžią pradžia... Bet ateity gal tikrai vertėtu išbandyti ir atvirkštinį variantą.

Laima PURLIENĖ, Vilniaus folkloro ansamblio „Vilnelė“ vadovė. Esu pavažinėjus po pasaulį, buvus ne vienam festivalyje, kuriuos rengia garsios folkloro organizacijos CIOFF, IOV, ir kai pasižiūri, iki ko tas pasaulis nusirito: dainuoja bet ką, groja bet ką, voliojasи dulkėtuose šiauduose, o čia pat – klaikių spalvų plastmasės, plastmasiniai indai, metalinė scena... Ir visa tai vadinama rugiapijute. Kalbu apie šių metų išvyką į Belgiją. Mes ten buvom – tiesiog net ypatingi... Lietuviai dar išlaikę daug gražių dalykų, kurių pasaulis jau nebeturi, o labai norėtų turėti... Vienas belgų folkloristas apibūdino, esą tų festivalių rengėjai galvoja tik apie tai, kaip susirinkti kuo daugiau pinigų, folkloras jiems nelabai rūpi. Mes neturim tiek lėšų, bet mūsų žmonės ir su tuo skurdžiu turimu sugeba nuveikti daug, nes, kaip Arūnas sakė, – yra skonis, yra saiko pajutimas, yra žinios. Turim dar Dievo dovaną, tik ją reikia išsaugoti.

Kas gerai, tai gerai, bet aš nuolat prisimenu 1994 metų Folkloro dienos Dainų šventėje aptarimą, kuriamo kalbėjau apie karališką sakralumą latvių folkloro šventėse, apie tai, kad latviai daug geriau sugeba parodyti savo kilmungumą – tą gerą kraują, gerą skonį... Prisimenu, ir N. Vėlius man tada pritarė. Mūsų folkloristų renginiuose – Dainų šventėje, „Skamba, skamba kankliai“, „Baltico“ tų aukštųjų simbolijų, tos aukštostos karališkosios šventės dalies, kur būtų parodomi patys aukščiausi dalykai, išsakomi patys gražiausiai jausmai – labai trūksta. Norėtusi, kad bent 35 proc. šventės užimtų tokie dalykai, o paskui šventė jau galėtų įprastai gyvenimiškai ristis iki pasismaginimų...

Ir dar, anot šnekėtojos, turim gana prastas šokimo sąlygas: po šokančiuju keliamas dulkes Sereikiškių parke. Jai tekė girdėt ir jaunimo nusiskundimų, kad šokių laiko esą mažoka...

„Matyt, esama nepasotinamų šokėjų, – V. ŠATKAUSKIENĖS replika, – nes šokti visi kviečiami buvo nuo pat antros valandos...“

Valdas RUTKŪNAS, keturių ansamblų Kelmėje vadovas. „Pretenduoju į Gineso rekordų knygą!“ (Turimi omeny keturi vadovaujami ansambliai – L. G.) Taip, Sereikiškių parke Folkloro dieną buvo ankšta, ir šokimo sąlygos ten, „minkant neaiškią masę“ po kojom, prastos. Kai pabaigos koncertai vykė Katedros aikštėje, šokti buvę žymiai geriau. Pabaigos koncerte „vieno rajono ansambliai galėtų turėti kokį vieną bendrą projektą. Ir tai būtų žymiai natūraliau, nei visiems žemaičiams sudainuoti vieną dainą“, kuri negalinti būti, bent jau tarmės požiūriu, visiems bendra. Bendros dainos esą „nelabai pasiteisino. Nežinau, kaip kiti galvoja...“ Turėtume pagalvoti, kaip padaryti, kad ansambliai daug geriau galėtų realizuoti save, ne vien „sustatyti į koncertinės programėlės rémus: dvidešimt minučių – ir viskas... Reikėtų eisenų, žaismo“. Labai sveikintinas vaikų žaidimų sumanymas... Ar esama mūsų judėjimo krizės požy-

mių? Taip. Nes „brėstančioj kartoj akivaizdžiai mažėja folkloro ansambliai.“ Labai reikia atkreipti visuomenės ir atitinkamų instancijų dėmesį į šią problemą. Reikia aktyviau kažką daryt. „Gal esą – festivalius, stovyklas, laboratorijas jaunimui. Kelmėje ieškoma būdų: rengiamos „Ramuvos“ stovyklos, kuriose ne tik dainuojama, koncertuojama, bet ir ieškoma kelių, „kaip tą folklorą sugražinti į gyvenimą“. Visur ansambliai „turėtų galvoti ne tik apie folkloro sceninį gyvenimą, nes folkloras ant scenos néra pats natūraliausias dalykas. Visiems linkiu sėkmés“.

V. ŠATKAUSKIENĖS pastaba: studentų ansambliai esama visose aukštosiose mokyklose, kitur net ne po vieną, bet jie, matyt, ne itin nori šlietis prie Dainų šventės, matyt, turi kitų savęs realizavimo būdų... Dainų šventėje dalyvavo gal tik du aukštųjų mokyklų folkloro ansambliai. O vyrėnisių klasių moksleivių folkloro ansambliai – tikrai labai maža...

„Noriu priminti“, kad rengiantis Dainų šventei, pirmojo susitikimo su folkloro ansambliai vadovais metu „prašėm ne tik atlikti tą dvidešimties minučių programą, bet būti šventėj natūraliai – kaip jūs tik išmanot: ar su turgaus tradicijom, ar su žaidimais, ar užkalbėjimais – įvairiai, kaip tik jūs sugalvot. Bet mažai kas atsiliepė į tai“. Todėl taip esą ir išėjo: „dvidešimt minučių – ir viskas“. Kol kas tam vadovauti nesiémėm, bet gal ateity galima būtų ir pagalvoti apie tai...

Algimantas SVIDINSKAS, Kauno rajono etninės kultūros specialistas. Viena smulkmena: folkloro vadovui už du vadovaujamus kolektyvus – vienas darbo etatas, už kurį – menkas, kaip ir visiems kultūros darbuotojams, atlyginimas. Jį vieną gaunant, išgyvent negalima. Todėl folkloro vadovas turi ieškoti papildomo uždarbio ar vadovauti didesniams skaiciui kolektyvų. Taip jis išsisemia. Skaudi problema. Gal Vilnius galėtų apibrėžti folkloro ansamblio vadovo specifiškumą, turint omeny, kad tai sintetinis žanras, tad vieną etatą turėtų atitikti vadovavimas vienam folkloro kolektyvui.

Ir dar viena smulkmena: esu girdėjęs, kad po jūsų apsilankymo (po apžiūrą – L. G.) vienas kolektyvas subyrėjo, vienas neteko vietinės valdžios paramos ir pan. Tad, atrodo, yra būtinybė valdininkams girdint griežtai nekritikuoti, gal reikėtų pirmiausia išsiaiškinti kultūros skyriuje, asmeniškai stengiantis padėti, o ne „kirsti galvas“ viešai.

V. ŠATKAUSKIENĖ: gal ir galimi tam tikri „taktiniai manevrai“, bet gal nežaiskim „kačių ir pelių“ ir aiškiai sakykim, kas blogai, kas gerai...

Jūratė ŠEMETAITĖ, LLKC Muzikinio folkloro sektorius vadovė. Valdžios požiūris į mus priklausas nuo mūsų pačių. Iki šiol mes, folkloristai, nebuvom linkę ko nors prašyti iš valdžios: amžini bėduliai, varguoliai, mums nieko esą nereikia, mes jau bet kaip: išvažiuosim, grišim... Bet apžiūrų kelias apvažiavus beveik pusę Lietuvos, kartais kyla dar ir tokia mintis: kas po tuo folkloro ansamblio pavadinimu slypi: ogi dažnai itin nepilnavertiški mūsų pačių požiūriai į jį. Kai kurie galvoja šitaip: choras gal neišeis, dainų ir šokių ansamblis – taip pat gal ne, tad pabandykim

– folkloro ansamblį. Ir bandom, ir nesvarbu, ar turim tam žinių, ar ne. O tu, žmogau, nuvažiavės į rajoną, kaip tas Damoklo kardas, turi „nukirsti galvą“... Ir baisiausias dalykas – kai tokio ansamblio vadovas tau ima aiškinti, esą iširs mūsų kolektyvas, subyrés viskas, jei mes nepateksim į Dainų šventę... Reikia spręsti, galvoti, kaip įvardinti tą trečią grupę vadinančią folkloro ansamblį, kuriu tikrai negalima taip vadinti. Jie palenda po mūsų pavadinimo stogu, daro mums meškos paslaugą. Jeigu siektume žanro išgryninimo, gal ir į mus požiūris pasikeistų. Neišgryningus folkloro žanro, tebelieka ta trečioji grupė ansamblį, kuriems né tikro įvardinimo dar néra.

Juozas MIKUTAVIČIUS, LLKC direktorius. Siūlyčiau neilaikyti šios šventės panacėja nuo visų ligų: svarbiausia – ar vyksta šalyje procesas... Apie krizę. Linkęs būti „centro“ šalininkas. Jeigu mūsų pašaukimas, tikslas – kad kiekviena šeima, kiekvienas vaikeliis dainuotų, pažintų tradicinę kultūrą, aišku, yra krizė ir – didžiulė. Bet jeigu manome, kad rajonui užtenka turėti bent vieną neblogą folkloro ansamblį – o jei dar du ar tris – tai krizės néra. Bet žiūrint iš esmės – aišku, krizė yra. Ir kuo toliau – ji gilės: dėl poveikio iš Vakarų, masinės kultūros įtakos. Todėl esu žanro išgryninimo šalininkas. Ši siekiamybė, profesinis požiūris į etninę kultūrą – man labai svarbu.

Ką šiandien kalbėjom – ne nauji dalykai: pavartykit būvusi žurnalą „Meno saviveikla“ ir įsitikinsit. Bet mūmyse daug nerūpestingumo, pigaus požiūrio. Žmogus, kuris savo veiklą grindžia žiniomis, ieško žinių, randa jų šaltinius – tinkamai susitvarko...

Šiandien modernėjančioj Lietuvoj néra tokio žmogaus, kuris pasakyta, ką reikia daryt, kad būtu išlaikyta etninė kultūra. Néra tokio. Niekas iš Vilniaus jūsų nei apgins, nei nudirbs darbus. Patys išsirenkat merą, turit savivaldybę – kultūros žmonės – patys ginkit savo interesus – burkitės, piketuokit, jei jūsų nesupranta. Néra vienalytės Lietuvos, kurioje visi klaupčiai ant kelių ir melstūsi tai Dainų šventei. Daugybė yra žmonių, manančiuju, kad ji – kvailių darbas, pinigų švaistymas. Turim patys ginti savo cechą, darati įtaką, niekas už mus to nepadarys.

Vyriausybės nutarimas dėl Dainų šventės finansavimo iš savivaldybių lėšų buvo priimtas prieš metus, bet Kauно, Klaipėdos savivaldybės, motyvuodamos, kad neturi lėšų, nors Finansų ministerijoje įrodė, kad jos turi atitinkamai 2,5 ir 1,5 milijono litų pajamų, viršijančių išlaidas, – prievertavo vyriausybę, gašdino rengėjus, kad neatvažiuos į šventę... Viskas priklauso nuo to, kokie žmonės dirba savivaldybėj. Aišku, gėda ir apmaudu, kad taip atsitinka. O būna – net folkloro ansamblio vadovo neleidžia į komandiruotę, į Kultūros centro seminarą. Buvo – skambina vedėjas iš Raseinių – tartum sugrius jų rajonas dėl vie nos komandiruotės Vilniu...

Manyčiau, kad šiandien dar neverta laužyti galvos, kuo prasidės, kuo baigsis būsimoji Dainų šventė. Galvokim apie turinį: ką turėsim po ketverių metų, kuo praturtinsim, užpildysim tuos metus. – Ar tik pasyviai „modernėsime“

Vakarų kryptimi, prarasdami savitumą, ar – eisime į savos kultūros gelmes, atidengdami naujus kladus. Jei išlaikysime, turtinsime turinį – apie jo pateikimą visada galėsim pasvarstyti. Bet pirmas principas – reikia eiti prie žmonių. Linkiu jums stiprybės ir sveikatos. Labai ačiū visiems.

Irena SELIUKAITĖ, Kultūros ministerijos etninės kultūros specialistė. Daktaras Jonas Basanavičius šimtmečių sandūroje mušė pavojaus varpą esą viskas prarasta ir jei dar suspėsim trupinėlius sulesiot, ši tą turėsim, o jei ne, tai ne. Dabar mums tie laikai visai kitaip atrodo. Manau, kad ir tie, kas gyvens XXI amžiuje, kitaip vertins mūsų veiklą, idealizuos ją, sakys – kiek daug jie padarė. Praradimas yra natūralus, bet mūsų tikslas – kuo daugiau išsaugoti ir perduoti ateinančiai kartai.

Per šiuos metus nacionalinėje televizijoje dingo beveik visos laidos, kurios skleidė, padėjo puoselėti etninę kultūrą: „Po savo stogu“, viktorina „Kraičio skrynia“, o mes nieko nedarėme, kad ateitume joms į pagalbą. Televizija iš pavienių žmonių negavo né vieno jas ginančio laisko ir tai išsiaiškino savaip: tų laidų niekam nereikia...

Dėl valdžios pozicijų. Ne tik merams, bet ir kultūros skyrių vadovams tenka įrodinėti, kas yra kultūra... Pildydami anketas, kultūros skyrių vadovai net neužsimena apie etninės kultūros specialistą. Mokytojai už etninės kultūros dėstymą (tokia disciplina atsirado nuo 1990 metų) jau gali gauti metodininko vardą, o etninės kultūros specialistams kvalifikacijos kėlimo sistemos iki šiol néra: nefinansuojama. Bet, manau, ateis laikas, atsiras ta finansinė parama, tad mums reikia ruoštis tam, kaupti žinias, kaip tokios sistemos organizuojamos. Reikia rengtis sudaryti ir nematerialaus paveldo šedevrų registrą, kurį iniciuoja UNESCO, numatyti kriterijus, siūlyti objektus, kad būtų priimtas nematerialaus paveldo išsaugojimo įstatymas...

Aptartaja Folkloro diena Dainų šventėje – tik džiaugiuosi. Ji buvo tikrai puiki. Negaliu ką sakyti apie dainavimo, grojimo subtilybes, nesu to specialistė, bet aš ējau nuo ryto iki vakaro – klausiau, stebėjau, kaip jaučiasi toj šventėj žmonės, ir galiu pasakyti: renginys buvo tikrai puikus, visų atsiliepimai kuo geriausi. Daug kas čia buvo pasakytą, bet, manyčiau, kiekvienos šventės vertę lemia išgyventi jausmai. O jie buvo tikrai aukščiausiai. Ačiū jums už tai.

Perteikė Liudvikas GIEDRAITIS

Folklore companies and National Song Festivals in Lithuania

The short review of the conference held after the Song Festival (1998) and intended for the discussion on the Folklore Day is presented. The Folklore Day was marked by the positive evaluation.

In the discussion there was a proposal to give a more strict evaluation of the repertoire as well as of the skill of the performance of Lithuanian folklore companies in order to make this genre purer.

Kiek daug Žemaitijoje šventviečių!

Vykintas Vaitkevičius.

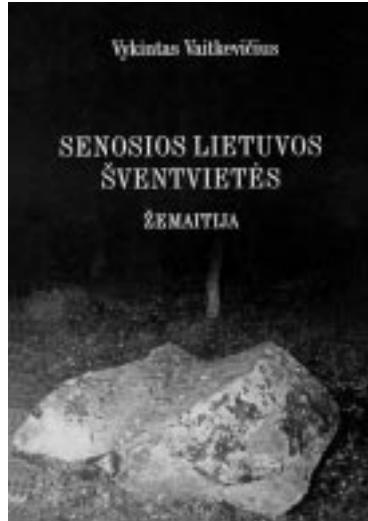
Senosios Lietuvos šventvietės:
Žemaitija. – Vilnius, 1998.

Vykintas Vaitkevičius, kalbėdamas apie savo knygą „Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija“, sako siekės, kad knygoje pateikta informacija besidomintiems Lietuvos istorija praplėstų senovės Lietuvos įvaizdį. Šventvietės – sakralus objektas, susijęs su dvasiniu tautos klodu. Autorius pabrėžia, kad mitologinis sakralinis objeketas gali būti ne tik kalnas ar akmuo, bet ir šaltiniai, ežerai, kūdros, akivarai, daubos, pelkės ir t.t.

Knygos autorius – paminklosaugininkas entuzias tas, siekiantis, kad kuo daugiau mitologinių sakralinių objektų būtų įtraukta į saugomų paminklų sąrašą. Tad natūralu, kad savo darbui jis kėlė ir paminklosauginę užduotį. Dabar, kai vyksta privatizacija, daug archeologinių, mitologinių sakralinių paminklų gali išnykti: viskas sulyginama, suariama, akmenys įmūrijami į pamatus...

Reikia manyti, kad knyga paskatins ir suaktyvins šventviečių tyrinėjimus. Tai knyga – katalogas. Į senųjų Žemaitijos šventviečių katalogą autorius įtraukė ne tik objektus, susijusius su istoriniais ar prieistoriniais paminklais. Čia aprašomas ir vietovės, apie kurias žinoma, kad čia „vaidendavęsi“. Minimos taip pat vietas, siejamos su krikščioniškais stebuklais, įžadais, šventųjų garbinimu.

Autorius kelia ir mitologinių sakralinių objekto gyvavimo laiko problemą: kada su objektu, vietove buvo susieti tam tikri mitiniai įvaizdžiai, kada čia rinktasi apeigoms. Autoriaus nuomone, netgi šventvietę apleidus ar sugriovus, tam tikra prasme ji tebegyvavo, jeigu tik dvasiniame žmonių gyvenime ji neprarado reikšmės, jei išliko su ja sieti tikėjimai ir draudimai. V. Vaitkevičius šioje knygoje kelia klausimą, koks likimas ištiko senąsias šventvietes po oficialaus krikščionybės įvedimo: ar jos buvo užmirštos, sugriautas, ar jomis vis dar nau dotasi senosioms apeigoms atlikti.

Rašydamas apie mitinį šventviečių įprasminimą, autorius remiasi tautosakine medžiaga: joje atsispindi gyvavę ir su šventviete sieti mitiniai vaizdiniai. V. Vaitkevičius pastebi, kad daugelio šventviečių mitinis įprasminimas išlikęs iki mūsų dienų.

Mitologinius sakralinius objektus autorius grupuoja geografiniu principu. Apžvelgiami 12 Žemaitijos rajonų. Kiekvienam – naujas skyrius. Pateikiamas rajono mitologinių sakralinių objekto žemėlapis, abécéline tvarka išvardijami kaimai, kuriuose autorui pavyko rasti, užfiksuoti šventvietę. Kiekviename objekto tiksliai lokalizuojamas. Tai

labai praverti informacija ruošiantiems žygius po Lietuvą. Į savo kelionių maršrutą bus galima įtraukti ir mažiau žinomus istorijos, archeologijos paminklus. Aprašymuose stengtasi, remiantis turimais duomenimis, pirmiausia nurodyti objekto paminklosauginį statusą iki 1995 metų. Aprašydamas šventvietę, autorius pateikia informaciją, kas jau yra spaudsinta. Čia rasime ir paties V. Vaitkevičiaus per kraštotyrines ekspedicijas užrašytos medžiagos: padavimų, legendų, pasakojimų.

Knygoje gausu iliustracijų. Įdomu, kad nuotraukas padarė pats autorius.

V. Vaitkevičiaus knygoje tarsi susitinka skirtingos mokslo sritys – archeologija ir folkloristika. Tokia sandūra gimdo naujas mokslines idėjas, įgalina kelti įvairias hipotezes.

Irena ŽILIENĖ

**What a great number
of sacred places in Žemaitija**

Irena ŽILIENĖ

Vykintas Vaitkevičius' book „The old Lithuanian sacred places in Žemaitija“ is being presented. The publication is intended to everybody who has an interest in Lithuanian history as well as to those who like traveling around the country. Mythological – ecclesiastical objects of the twelve districts of Žemaitija are reviewed and detailed maps of them are presented.

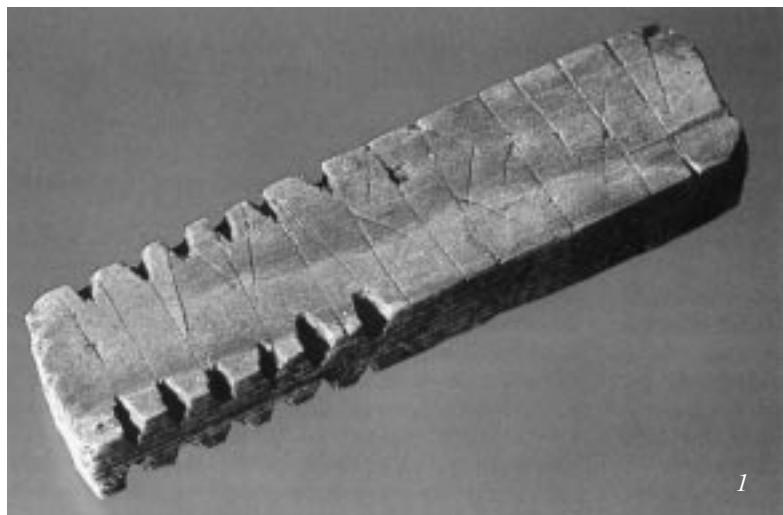
Vikingų runos bei runų akmenys

Raymond Ian PAGE

Neretai tvirtinama, esą vikingų būta beraščių, o tai netiesa. Tikrai, jie neturėjo rašytinės literatūros šiuolaike šio žodžio prasme, kadangi neturėjo knygų, tačiau fonetinis raštas jiems buvo žinomas. Tai vadinamasis runų raštas, o šios grafinės sistemos raidės savo ruožtu va-dintos runomis. Runų raštu naudotasi įvairiems tikslams, tačiau kokiu mastu jis iš tikrujų buvo naudojamas praktiniaisiais tikslais – pavyzdžiui, užrašyti žiniai, pasakojimui arba pažymeti nuosavybei, – tebéra klausimas. Šiaip ar taip, runų vartojimo prekyboje įrodymų, bent jau vikingų

laikais, reta. Jie kur kas gausesni bei įtikinamesni, kasi-néjant velyvųjų viduramžių gyvenvietes, tokias kaip Tron-heimas (*Trondheim*) ar Bergenas (1, 2 pav.).

Vikingų laikais runų ženklai paprastai raižyti medyje, kaule, metaluose bei kalti akmenyje. Tačiau patys šie raš-menys – ne vikingų išradimas: Šiaurės Europoje jie var-toti jau daugelį šimtmečių prieš vikingus, o seniausi išlikę runų įrašai yra maždaug iš II m. e. amžiaus. Néra runos nė būtent skandinavų nuosavybė. Daugelis kitų germanų tautų vartojo jas kur kas anksčiau, ypač tai pasakytina

1

2

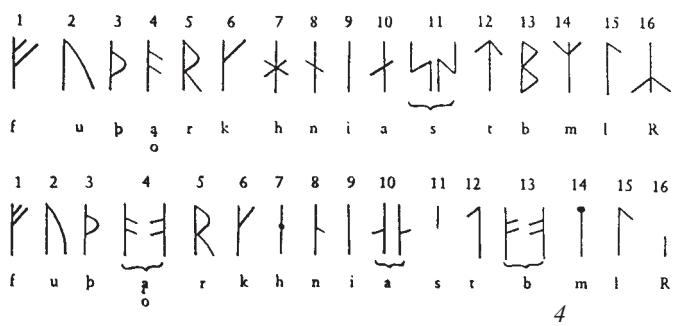

3

1 pav. Lazdelės pavidalo runų eti-ketė su runų įrašais. Turi keturias grupes įrantų, po šešias kiekvieno-je, žymincią atsiskaitymus. Runų įrašas kiek vėlesnis nei įrantos. Priešakinėje pusėje parašyta *sik-muntarasæk*, kitoje – *þena* („Sig-mundo sokas“, t.y. maišas). XII a. pradžia, Skandinavija. Medis; ilgis 7,1 cm, plotis 1,8 cm, storis 1 cm. Tronheimo municipalinė bibliote-ka N 91694 / FU408, Norvegija.

2 pav. Runų lazdelė. Runomis už-rašyta: „Šiuos pinigus tau siunčia Thorkiellas už pipirus“. Joks doku-mentas neleidžia nustatyti, kokius būtent pinigus. Tai pats seniausias Norvegijoje pipirų paminėjimas. Apie 1200 m., Norvegija. Medis; il-gis 10,7 cm, plotis 0,9 cm, storis 0,4 cm. Bergeno istorijos muziejus BRM 29622, Norvegija.

3 pav. Kaulas, iš abiejų pusų išrai-žytas runomis, sudarančiomis *fut-harkq*. Pilna vikingų laikų runų abécélė (*futhark : hnias : tbmR*), nors keletas runų, nulūžus kaului, apgadintos (prapuolusios runų *l, m* ir *R* viršutinės dalys), o runos *n* ir *i* sukeistos vietomis. Kitoje pusėje po antrąsyk pažymėtos runos *b* ir *a*. XII a., Sigtuna, Švedija. Šonkau-lis; ilgis 14,5 cm, plotis 3,6 cm. Sig-tunos muziejus 5429, Švedija.

6 pav. Pailga vario lydinio diržo sagtis truputį išlenktais kraštais. Vienas iš galų nusklembtas, su trimis kniedėmis prie diržo pritvirtinti. Išorinė pusė papuošta taisyklingomis nikeliuotomis pynėmis iš specialios sidabrinės vielos. Vidinėje puseje runomis parašyta: „Domnallo Ruonio Galvos kardas“. Irašas kartu liudija diržą buvus kardo reikmeniu, matyt, kardasaičiu. Savininko vardas leidžia spėti jo skandinavišką arba airišką kilmę. Sagties forma unikali, nors ir primena senesnes, IX–X a. keltų, skyrium britų bei airių, kraštuose gamintas sagtis. Apie 1100 m., Airija. Vario lydinys, sidabras, nikelis; ilgis 9,8 cm. Airijos nacionalinis muziejus Dubline X2893.

7 pav. Vienas iš Dubline rastų runų užrašų. Nugladinto rago paviršiaus ($10,7 \times 1,5$ cm) pradžioje parašyta: *hurn : hiartaR...* („elnio ragai...“). XI a., kilmė skandinaviška. Elnio ragas; ilgis 59,5 cm, plotis 9 cm, storis 3,5 cm. Airijos nacionalinis muziejus Dubline E172:9630.

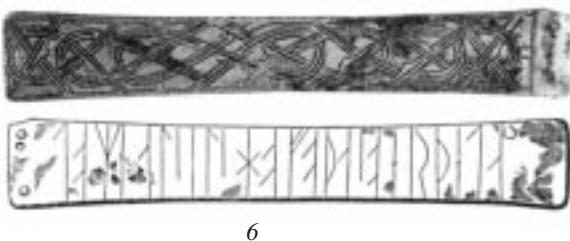
8 pav. Šukų makštis, dalis didesnio ansamblio, buvusi pritvirtinta geležinėmis kniedėmis. Antroje puseje – runų išrašas senaja islandų kalba: *kamb : kopan : kiari :porfastr* („Thorfastas padarė gražias šukas“). Rasta 1851 m. X a., kilmė anglo-skandinaviška. Elnio ragas; ilgis 12 cm. Britų muziejus M&LA 1867,3-20,1; Anglija.

4 pav. Dvi pagrindinės vikingų laikų runų atmainos. Viršuje „ilgašakės“ runos, apačioje – „trumpašakės“.

5 pav. Stelos su kryžiumi fragmentai, aptikti Andreaso bažnyčios (*Kirk Andreas*) šventoriuje apie 100 m nuo kapinių. Pirmoji pusė (dešinėje) interpretuojama kaip „Dievų saulėleidis“, skandinavų mitologijos Paskutinis mūšis: vilkas Fenris bepraryjės vienaakį dievą su varnu ant peties – Odiną. Antroji – kaip „Pergalingoji krikščionija“, įasmeninta kunigo su kryžiumi ir knyga (galimas daiktas, kilnojamu altoriumi) rankose, parbloškusio pagonybės gyvatę; iš krašto – žuvis, krikščionybės simbolis. Išlikęs pakraštyje runų išrašas byloja: „Ši kryžiu pastatė Thorwaldas“. X a., Meno sala. Aukštis 35 cm, plotis 19 cm, storis 6 cm. Menkso (Manx) muziejus IOMMM cross 128.

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

9 pav. Kapo akmuo iš Sent Polio (*Saint Paul*). Akmeninės skrynos, arba sarkofago, galinė plokštė su iškaltu skulptūriniu bareljefu bei išlikusiomis dažų žymėmis. Runų įrašas byloja, jog „ši akmenį pastatė Ginna ir Tokis“. XI a. pradžia, Sent Polio kapinės, Londris, Anglija. Klintonis akmuo; aukštis 47 cm, plotis (maks.) 57 cm, storis 10 cm. Londono muziejus 4075.

10 pav. Runų lazdėlė. Aptikta laive netoli Volino uosto Lenkijoje tarp kitų skandinaviškos kilmės daiktų. Fragmentas, tekstas nepilnas ir sunkiai interpretuojamas. XI a., kilmė skandinaviška. Kukmedis; ilgis 14,7 cm, plotis 1 cm, storis 0,3 cm. Volinas 695/79 IHKMPAN.

11 pav. Kaulas su runomis, iš kurių tegalima įskaityti *tu...* Raidės išraižytois peiliu. Kaulas rastas VIII–IX a. kulto vietas pakraštyje, prie pastatų 1–3. Vikingų epocha, Riūgenas, kilmė skandinaviška. Gyvulio kaulas; ilgis 8,1 cm. Štralzundo Kultūros istorijos muziejus Hd.648, Vokietija.

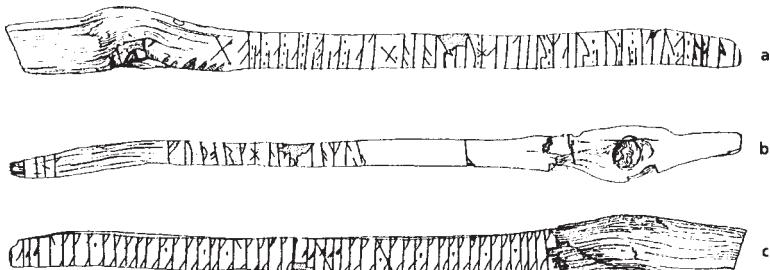
12 pav. Runų lazdėlė. Viename šone išraižytas runų įrašas iš 52 ženklų, kitame – dar trys ženklai. Tai naujesniojo 16 raidžių futharko runos, t.y. vadinamios trumpašakės, arba švedonorvegiškos, IX–X amžiais paplitusios Švedijoje bei Norvegijoje. Irašo interpretacija ginčytina. Sulig Kiiliu, tai užkeikimas geram laimikiui, o pati lazdėlė – strėlės nuolaužą, naujota už spąstų viržį. Sulig Høstu, tekstas gali sietis su ant skydo pavaizduotais trimis skandinavų mitologiniai motyvais bei pirmosiomis skaldų poemomis. Krausės nuomone, čia turime žuvusiam kariui atminti skirtą eilutę. IX a., Staraja Ladoga (sluoksnis E2), Sankt Peterburgo sritis, Rusija, kilmė skandinaviška. Medis; 42 x 1,5 – 2,6 cm. St. Peterburgo Valstybinis Ermitažas LS – 1969.

13 pav. Amuletas su runomis, vienas iš dviejų identiškų amuletų iš Gorodiščės. Pailga bronzos plokštėlė su kilpele pakabinimui iš bronzinės vielos, įverta skylutėn pačiame užapvalinto galo pakrašty. Plokštėlės paviršiuje išrežtos maginės runos, interpretuotinos maždaug taip: „Tenepristainga tau narros ir vyriškumo“. Apie 1000 m., Gorodišče, Rusija, kilmė skandinaviška. Bronza; ilgis 5,8 cm. St. Peterburgo Materialinės kultūros istorijos institutas NOE – 83/RG–355, Rusija.

14 pav. Runų akmuo iš Berezanės. Apatinė stelos dalis nuskelta. Viršutinį užapvalintą kraštą juosia runų užrašas: „Ši antkapė (*hvalf*) patatė Granė savo bendražygio Karlo atminimui“. Šiaip *jauhvalf* reiškia skliautą, tačiau XII–XIII a. Švedijoje šiuo žodžiu vadinti plokštį arba karsto pavidalo antkapiniai akmenys. Berezanė buvo svarbi stotis pakeliui „iš variagų į graikus“. Nenuostabu tad, jog vienintelis (vikingų – D. R.) runų akmuo Rytų Europoje yra būtent čia. XI a., Berezanė, Dnepro žiotys, Ukraina. Kilmė skandinaviška. Klintonis akmuo; aukštis 47 cm, plotis 48 cm, storis 12 cm. Odesos archeologijos muziejus A – 50378, Ukraina.

15

16

15 pav. Pirėjo liūtas. Ant šio antikinio marmurinio liūto, andai stovėjusio Aténų uoste, šonų vikingai XI amžiuje iškalė ilgą švediško stilium „runų gyvatę“. Užrašas praktiškai neįskaitomas, „gyvatė“ su runomis šiandien jau bemaž visai išdilusi. Dabar liūtas saugomas Venecijos arsenale, kur jį kaip trofėjų 1687 m. atsigabeno dožas Morosinis. 1854 m. nuotrauka.

16 pav. Runų lazdelė. Rasta 1953 m., ši lazdelė turi tris runų užrašus visuose keturiuose savo šonuose. Runos priklauso „trumpašakių“ rūšiai, labiausiai paplitusiai Šiaurės Atlanto normanų šalyse Grenlandijos kolonizavimo laikais. Reikšmė didele dalimi lieka neįminta, nors panašu, kad užrašai padaryti maginiais tikslais, juolab kad juose akivaizdžios mitologinės užuominos. Viena iš pasiūlytų interpretacijų tokia: „Jūroje, jūroje, jūroje Asų prieglobstis. Bibrų yra vardas padangių mergelės“. Apie 1000 m., Narsako (*Narsaq*) griuvėsių ansamblis, Grenlandija, kilmė skandinaviška. Pušis; ilgis 43 cm. Danijos nacionalinis muziejus Kopenhagoje, be inventoriacijos numerio.

apie žemyno germanus (saksus, frankus, burgundus, alamanus bei kt.), gotus, frizus ir anglosaksus.

Be to, runų raštas ne visur vienodas: priklausomai nuo vietas ir laiko, runos įvairoja. Vikingų epochos Skandinavijoje vartotus runų rašmenis sudarė šešiolika tam tikra tvarka išrikiutų raidžių. Pagal pirmųjų šešių runų fonetinę reikšmę ši „abécèle“ vadinta *futhark* (3 pav.) Tačiau net ir šios vienos epochos runų raštas nebuvo vienalytis. Būta dviejų pagrindinių jo atmainų (4 pav.): tai „trumpašakės runos“ (taip pat dar vadintos „švedų–norvegų runomis“, nors vartotos ne tik Švedijoje ir Norvegijoje) ir „ilgašakės runos“ (taip pat dar vadintos „danų runomis“). Negana to, būta dar vietinių ir tiesiog individualių variantų, o ir minėtos dvi pagrindinės vikingų epochos runų rašmenų atmainos ne visuomet griežtai skyrėsi – priesingai, jos buvo maišomos, kaip tai liudija Meno saloje įsikūrusių skandinavų runų įrašai.

Jau iš pirmo žvilgsnio į vikingų epochos runų rašto pagrindines atmainas matyti, kad ši grafinė sistema buvo nepajėgi žymeti visų senovės skandinavų kalbos garsų. Nepilna yra runų balsių eilė: balsiamsi, *a* bei *u* runos yra, o štai tokiam įprastam balsiui kaip *e* – nėra; didžiąją dalį vikingų epochos neturėjo runų rašmenys ir atskiro ženklo balsiui *o*. Dėl priebalsių, tai dusliesiemsk bei *t* žymeti runų būta, o jų skardiesiems atitikmenims *g* bei *d* – ne; ir atvirkščiai, skardžiajam *b* runa buvo, o jo dusliajam atitikmeniu *p* – ne. Užtat rašant kai kuriuos skandinavų kalbos žodžius runų raižytojams iškildavo tam tikrų keblumų. Pavyzdžiui, žmogui, kuris iškalė runomis du didžiuosius Elingo (*Jelling*) akmenis paminklus Jutlandijoje, teko paminėti Danijos karalių, žinomą Gormo vardu. Pati artimiausia lytis, kokią tik raižytojas galėjo rasti, buvo *kurmR*, kadangi jo rašmenyse nebuvo raidžių garsams *g* ir *o*. Karalius Haraldas Mėlynadantis čia vadinas *haraltr*; nes neturėta runos garsui *d*. Be to, runų raižytojai dargi pasižymėjo savo ortografinėmis keistenybėmis: prieš kai kuriuos priebalsius jiems dažnai pasitakydavo nepažymėtin arba *m*. Todėl minėtuose Elingo akmenyse žodis „karalius“ (klasikinėje senojoje skandinavų kalboje *konungr*) ortografiškai išėjęs *kunukR*, o žodis *kumbl* („paminklas“) užrašytas *kubl*. Turint galvoje dargi tai, kad kai kuriuos žodžius gana įprasta buvo savavaliskai trumpinti, o skiriant juos vieną nuo kito bei dedant skyrybos ženklus irgi nebuvo griežtai laikomasi taisyklių, tampa aišku, kodėl runų įrašų interpretacija pasiliaeka

17

18

17 pav. Alkūnramstis (?). Keturkampis medžio gabalas užapvalintais kampais galuose suplonėja, o viename baigiasi išdrožta zoomorfine galva su didelėmis iltimis praviruose nasruose. Kitame, kairiajame žandikaulyje išrėžtos runos *halki* (matyt, vyriškas vardas Helgi). Funkcija neaiški, iš skirtinę prielaidų paminėtinos dvi: tai alkūnramstis arba vairo rankena. XI a. (?), Amerolas griuvėsių ansamblis, Grenlandija, kilmė skandinaviška. Medis; ilgis 39 cm, plotis 5,1 cm, storis 3,8 cm. Danijos nacionalinis muziejus Kopenhagoje D12016.

18 pav. Raštuota stela. Viršutinės dalies kairėje pusėje – dvi vertikalios runų eilės, tik iš dalies teisakaitomos: *...fuþr...et...fuporkh...* Pastarasis antrosios eilės užrašas – tai runų „abccélés“ futharko pradžia. Apatinės dalies dešinėje, vertikaliuoje juostoje – kitas, ilgesnis, irgi tik iš dalies iškaitomas runų užrašas: „... pastatė ši akmenį Hiorulfui, savo broliui, atminti...“ Apatinė stelos dalį užima tuošnus laivas. Viršutinės dalies atvaizdai interpretuojami kaip scenos iš Valhalos: ietis šalia vieno palūžusio, o kito jau gulinčio žmogaus viršuje dešinėje ir kairiau skrendantis paukštis – tai, žinoma, mūšio scena. Apačioje ant aštuoniakojo žirgo (Odino žirgo Sleipniro?) raitas didvyris joja Valhalon, dešinėje rankoje laikydamas taurę. Jo pasitiki išeina valkirija, ant apdaros su šleifu apsigobusi peleriną, o galvą pasipuošusi ilga kasa. Dar ji ištiesusi neša kažkokį sunkiai atpažįstamą daiktą (kitose stelose tai geriamasis ragas). Už jos šuo, o kiek arčiau kita valkirija tiesia ragą vyrui su kirviu rankoje. Tai, be abejo, žuvę karai Valhaloje (čion patekti galėjo tik mūšio laukė kritusieji). Viršuje išsiskiria pati Valhala, kilniųjų buveinė su keletu durų, kurion po mūšio kitą rytą įžengę, didvyriai be paliovos puotauja. VIII–IX a., Gotlandas, Švedija. Klintonis akmuo (raudonas dažas šiuolaikinis); aukštis 175 cm. Stokholmo valstybinis istorijos muziejus 4171.

uždaro specialistų (runologų) rato reikalas, ir patys specialistai dėl kuriems žodžiams ar posakiams teikiamos prasmės toli gražu ne visada sutaria.

Vikingų epochos runų įrašų geografinis pasiskirstymas gana keistas: jų aptinkama Danijoje, Norvegijoje bei Švedijoje (be to, kur kas įvairesniu, nes Švedijoje jų kur kas gausiau nei kitose šalyse, ypač po 1000 metų), o štai Islandijoje būtent iš vikingų laikų nerasta nė vieno runų teksto, nors vykdami ištvirtinti iš šią savo naują koloniją skandinavai tikrai pasiėmė su savimi ir runų raštą, mat runų įrašų randama pakeliui Orknio, Šetlando, Hebridų salose bei Škotijoje. Palyginti reta jų ir Anglijoje bei Airijoje, tačiau stulbinančiai gausu Meno saloje (5–9 pav.). O štai Normandijoje vėlgi nė žinoma nė vieno. Vikingai raižė runas ir pietinio Baltijos kranto prekybinėse kolonijose (10, 11 pav.), taip pat rytų šalyse: rasta įrašų Rusijoje (12–14 pav.), Konstantinopolyje bei [netoli Atėnų esančiame Graikijos

uoste – D. R.] Piréjuje (15 pav.). Runų aptinkama ir toli Atlanto vandenynė, normanų buvusių kolonijų Grenlandijoje vietose (16, 17 pav.). Neretai tvirtina net Šiaurės Amerikoje esant runų tekstu pėdsakų, tačiau dar nė vienas rimtas tyrinėtojas nėra pripažinės jų autentiškais viduramžių vikingų įrašais.

Toks netolygus runų tekstu pasiskirstymas gali būti tiesiog skirtingo gyventojų tankio pasekmė, tačiau atrodo labiau įtikėtina, kad čia savo vaidmenį suvaidino socialinės struktūros skirtumai, kadangi skirtinę visuomenės grupių ir prie skirtinę politinių bei teisinių sistemų, vyrausią skirtinės srityse, runos buvo vartoamos nevienodai noriai.

Geriausiai iki mūsų dienų išlikę runų rašto paminėliai, kartu teikiantys daugiausia žinių apie vikingų būdą, – tai tekstai, iškalti akmenyse, tiek tamtyč pastatytuose ir nutašytuose, tiek savo vietoje tebegulinčiuose netaisyklinguose luituose vos aplygintais šonais (18–23 pav.).

19a

20

19b

19 a, b pav. Elingo akmuo, išlikęs *in situ* tarp dviejų imposantiškų kalvų. Jį pastatydino karalius Haraldas (m. apie 987 m.), įvedės Danijoje krikščionybę. Akmuo trišonis, vienas šonas visas iškaltas horizontaliomis runų eilutėmis, kituose dviejuose virš vienos ištisinės runų juostos iškalti bareljefai. Užraše skaitome: „Savo tėvui Gormui ir motinai Thyrei atminti ši paminklą įsakė pastatyti karalius Haraldas – Haraldas, kuris laimėjo sau visą Daniją ir Norvegiją ir kuris danus atvertė į krikščionybę“. Pirmajame iš dviejų šonų pavaizduotas Kristus, antrajame – gyvatės apvytas „didysis žvėris“. Granitas; aukštis 243 cm. Elingas, Jutlandija, Danija. 19 b – liejinys Danijos nacionaliniame muziejuje Kopenhagoje 965.

20 pav. Akmuo, Gormo Vyresniojo pastatydintas savo žmonai karalinei Thyrei atminti.

21 pav. Puoštų akmenų kapas. Karsto plokštės surastos po bažnyčios grindimis, ant jų – sūnaus iškaldintas užrašas motinai atminti. XI a., Ardrės bažnyčia, Gotlandas, Švedija. Smiltainis su raudonų dažų žymėmis apačioje ir runomis; plokštės aukštis 48–50 cm, ilgis 82–83 cm. Stokholmo valstybinis istorijos muziejus 11118:I-II, V-VI.

21

22

24

23

25

26

22 pav. Runų akmuo. Tekstą galima perskaityti maždaug taip: „Gullauga liepė išgristi šį kelią už savo dukros Gillaugos, Ulvo žmonos, sielą. Raižė Öpiras“. Savo stiliumi akmuo yra būdingas XI a. Uplando runų paminklų pavyzdys. Išskiria jis nebebtuo, kad yra vienos moters pastatydintas kitai moteriai atmintis (apie 40 proc. Uplando runų įrašų užsakyti moterų). Motina, grësdinanti kelią už savo dukros sielą, – krikščioniška tema: kelių tiesimas ir tiltų statymas buvo laikomi Dievui patinkančiais darbais, ir Bažnyčia juos labai greitai įtraukė į savo indulgencijų sistemą. Öpiro būta itin produktyvaus raižytojo: jo vardu pasirašyta apie penkiasdešimt runų tekstu. XI a., Laga, Uplandas, Švedija. Granitas; aukštis 145 cm, ilgis 84 cm, plotis 34 cm. Upsalos universiteto muziejus U489.

23 pav. Runų akmuo. Seniausios žinios apie šį akmenį siekia XVII a., kai jis buvo paguldytas priešais pagrindinį altorių Šv. Petro bažnyčios griuvėsiuose. Jau tada akmens būta aprupėjusio. Nors ir apgadintas, jo užrašas pritraukia dėmesį: „Ši akmenį pastatė... Svenas... kuris atsivedė (savo giminę) į Sigtuną...“ Visų įtikimiausia, jog Svenas bus parsivedęs „savo giminę“ (žmoną?) į Sigtuną tam, kad užsitikrintų krikščioniškas laidotuves, o akmuo buvo pastatytas būtent Šv. Petro bažnyčios kapinėse. XI a. pabaiga, Sigtuna, Uplandas, Švedija. Smiltainis; aukštis 92 cm, ilgis 75 cm, plotis 8 cm. Sigtunos muziejus U 395.

24 pav. Vienas iš keturių runų akmenų, žymintių „Jarlbankés kelią“ į Tebij. Užraše sakoma: „Ši akmenį sau pastatė ir ši kelią už savo sielą nutiesė tebebūdamas gyvas Jarlabankė, kuriam vienam priklauso visas Tebis. Tepadeda jam Dievas“. XI a., Uplandas, Švedija. Aukštis 2,2 m.

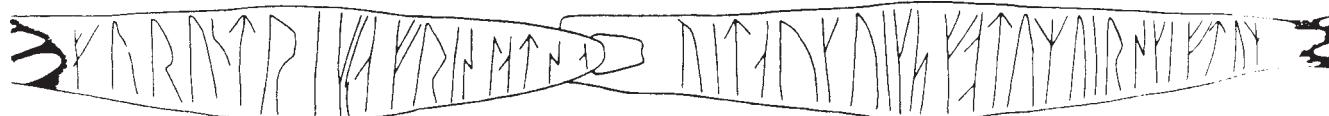
25 pav. Didysis Elingo runų akmuo, karaliaus Haraldo Melynadano apie 965 metus pastatydintas Danijos krikšto progra. Po Nukryžiuotojo atvaizdu parašyta: „... ir danus paverté krikšcionimis“.

26 pav. Gripsholmo runų akmuo, pastatytas vikingų didvyriui Haraldui, Ingvaro Didžiojo Keliautojo broliui, atminti. Abu sutiko savo mirtį garsiajame žygije į rytus. Užrašas baigiasi gražia strofa, šlovinančia šio žygio dalyvių narsą. Apie 1050 m. Siödermanlandas, Švedija.

27 pav. Lazda su pabaisos galva, kurios karčius vaizduoja augalinio ornamento pynę. Runomis išraižytas savininko vardas *Ulfkil*. Apie 1050 m., Lundas, Švedija. Medis (klevas); ilgis 98,5 cm. Lundo kultūros muziejus KM 59.126:795.

28 pav. Pakabukas su runų įrašu. Išviršinėje pusėje – augalinis ornamentas, vidinėje – smeigtukas su runų įrašu: *lukislina*. Įrašas interpretuojamas bent keturių skirtingais būdais, tačiau galimas daiktas, jog tai tiesiog papuošalo savininko vardas. X a. pradžia, Viborgas, Jutlandija, Danija. Paauko suota bronza; ilgis 8,3 cm, plotis 3,8 cm. Danijos nacionalinis muziejus Kopenhagoje C7429.

29 pav. Iš penkių dvigubų vielų pinta antkaklė su runų įrašu antroje pusėje: *furu : trikia : frislats : a : uit : auk : uiks : fotum : uir : skiftum* („Mes išėjome prieš frizus ir laimėjome didelį karo grobį“). XI a., Lenvikas, Tromsas, Norvegija. Sidabras; ilgis 19 cm. Tromso muziejus Ts 1649.

Gausiausia tokių akmenų Švedijoje, ypač tokiose jos srityse kaip Uplandas (*Uppland*), Siödermanlandas (*Södermanland*), Esterjotlandas (*Östergötland*), Vesterjotlandas (*Västergötland*) bei Smolandas (*Småland*), nors aptinkama jų ir Elando bei Gotlando salose. Taip pat nemažai jų Danijoje, išskaitant ir dabartinės Švedijos pakrančių sritis, tuomet priklausiusias Danijos karalystei. Pagaliau keletas dar žinoma Norvegijoje. Dažniausiai tokie akmenys – tai vieši pareiškimai, todėl jie paprastai statyti iškilumose, kad visų ir kiekvieno būtų gerai matomi;

jų pasitaiko ir palei keliaus, prie tiltų ar brastų, taip pat vietose, kur vykdavo politiniai teisiniai suėjimai. Kartais jie yra dalis ištiso išpudingo ansamblio, kaip antai Glavendrupas Fiūno saloje (*Fyn*, Danija). Kartais akmuo su runomis pastatomas iš eilės akmenų sudėto laivo kontūro pirmgalyje. Gali runų akmenys būti sustatyti ir šalia kito, kaip kad siekdamas įamžinti savo šlovę, Tebyje (*Täby*, Uplandas) abiejuose grindinio galuose padarė vietinis valdovas vardu Jarlabanke, didžiuodamas, kad jam priklauso visas Tebis su aplinkėmis ir kad jis išgrindė

27

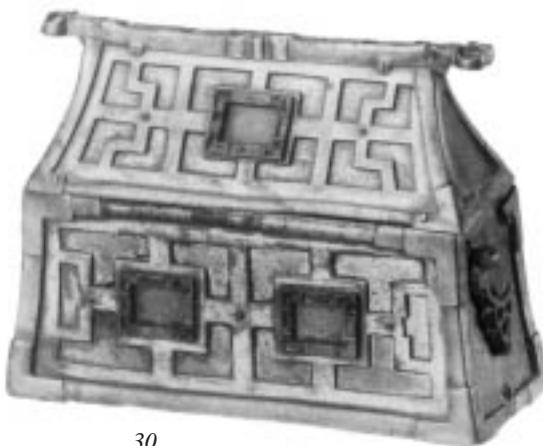

28

29

30 pav. Rannveigo namelio pavidalo skrynutė relikvijoms. Apačioje – apie 1000 metus padarytas runų įrašas: *Ranvaik : a : kistu : thasa :* („Ši skrynutė priklauso Rannveigui“). Įrašas rodo, kad apie 1000 m. ji pateko pas skandinavus. Relikvijos rodo dėžutę buvus naudojamą jau po krikšto. VIII a. pabaiga su vėlesniais priedais, radimvietė nežinoma, minimas Norvegijos Karališkojo rinkinio sąraše 1737 m., kilmė airiška arba škotiška. Vario spalvos lydinus, alavas, emaliuotas medis (kukmedis); aukštis 10 cm, ilgis 13,5 cm, plotis 5,3 cm. Danijos nacionalinis muziejus Kopenhagoje 9084.

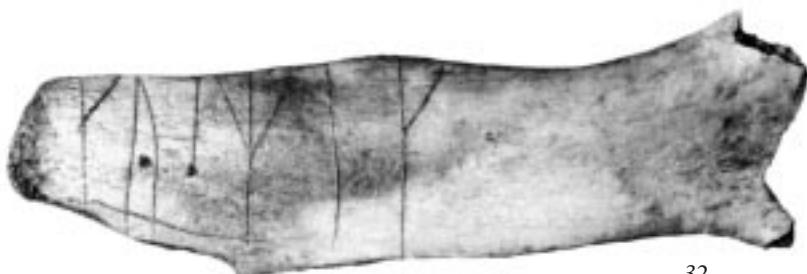

30

31 pav. Bažnyčios pavidalo antkapinis akmuo, stogo kraigas kiek užapvalintas. Ilguosis šonus puošia šventujų figūros, viduryje – Kristus, rodantis savo stigmas. Abiejose stogo plokštumose kiek nusitrynė runų įrašai: „Šj akmenj Karlas padirbdino savo giminaičiu Björnui, Sveno ir Bänkfridos sūnui iš Hamerbiaus, atminti, savo... Po šiuo akmeniu ilsisi ramybėje Bänkfridos... sūnus“. Apie 1130 m., Bütširkos bažnyčia (*Botkyrka*), Siödermanlandas, Švedija. Smiltainis; ilgis 172 cm, plotis 50 cm, aukštis 55 cm. Stokholmo valstybinis istorijos muziejus 3841.

31

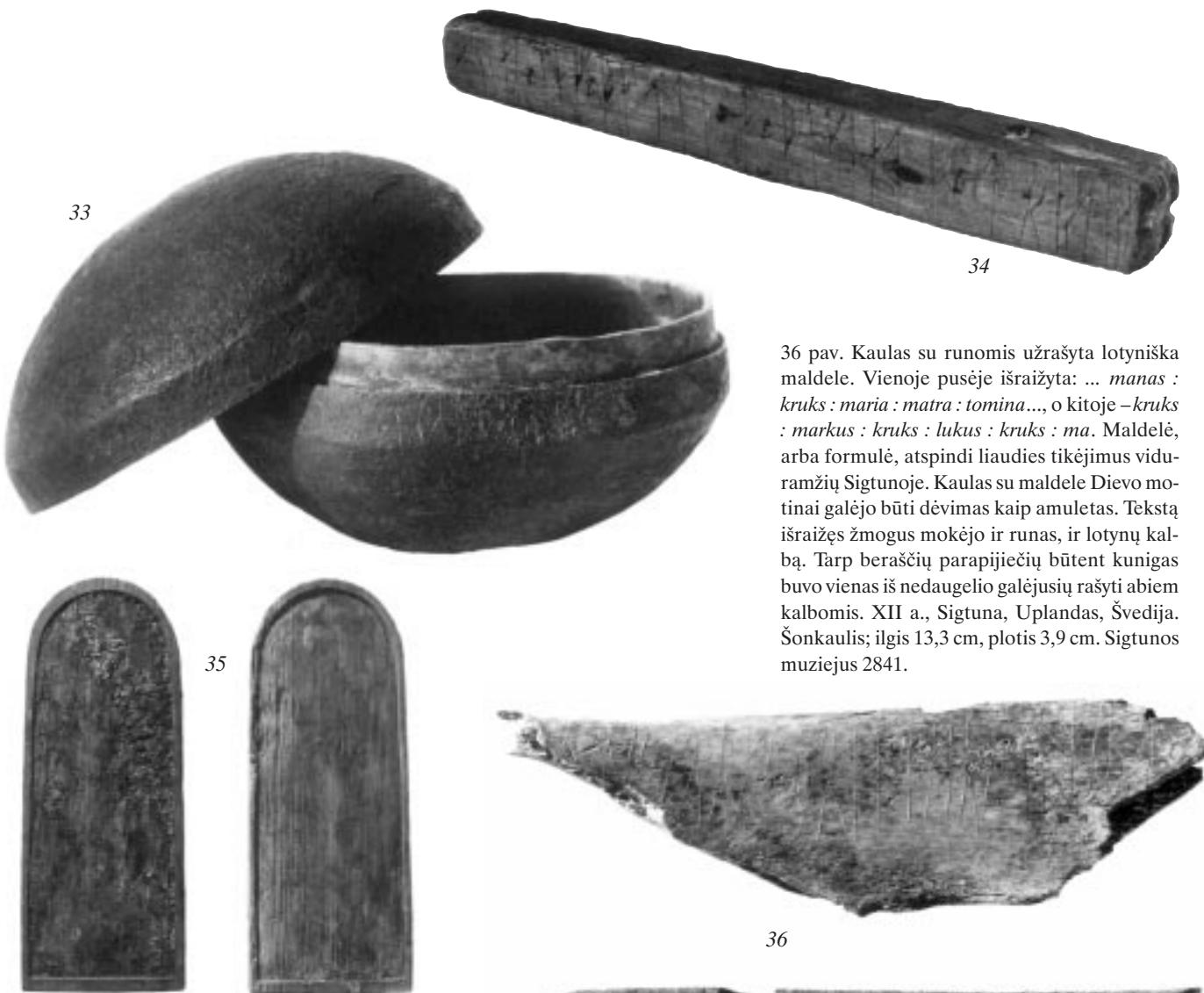

32

32 pav. Kaulas – galvio slankstelis aplūžusiais galais – su runų užrašu: *kysmik*, t.y., taisyklinga sen. skandinavų kalba, *Kyss mik!* („Pabučiuok mane!“). Apie 1050–1100 m., Oslas, Norvegija. Gyvulio kaulas; ilgis 10 cm. Oslo universitetas C 33448/6097.

33 pav. Svarstyklų lėkštėlė – varinis dubenėlis išgaubtu dugnu, su dangteliu. Ant sienelės runomis išraižyta: „Šias taureles (=svarstyklų lėkštėles) Djärvas gavo iš vieno Sembos (arba Žiemgalos) gyventojo... O šias runas išraižė Vämundas. Paukštis sudraskė (iš siaubo) išblyškusį vagį, pats mačiau, kaip jį rijo lavonų gegutę“. Semba – tai sritis ties Gdansko/ Dancigo įlanka pietvakariname Baltijos jūros krante. Žiemgala – sritis Vidurio Latvijoje ties Dauguvą. Šių sričių būta svarbių skandinavų pirkliams. Antai vienas runų įrašas iš Siödermanlando pasakoja apie švedų vardu Svenas, kuris „savo ištaigingu laivu (*knorr*) dažnai plaukęs pro Žiemgalą aplink Duomesnę (iškyšulys šiauriniame Kurše)“. Antroji užrašo dalis – tai užkeikimas nuo vagies. „Lavonų gegutę“ mena vařnā, pasipenintį mūšio lauke. Užkeikimas sudėtas skaldų poezių būdingu metru *dróttkvætt*, senovės skandinavų kalba jis skamba: *Fulg velva slæit falvan. Fann'k gaug a nas auka.* XI–XII a., Sigtuna, Upplandas, Švedija. Vario lakštas; skersmuo 10 cm, aukštis 7,8 cm. Stokholmo valstybinis muziejus 14513.

34 pav. Runų lazdelė. Runos išraižyotos visuose keturiuose prieš tai nugludintuose šonuose. Priešakinėje pusėje dar išrežtas graikiškas kryžius. Užrašo pradžia *runar : iak : risti* reiškia „(šias) runas aš rėžiau (rašiau)“. Visas tekstas sudėtas Edoms būdingu metru *liðaháttir*. Interpretacija gana kebli, nors galimas daiktas, jog tai tiesiog satyrinė strofa, XI a. pabaigoje sukurta kokioje nors Šlesvigo tavernoje. XI a. pabaiga, Šlesviges, Vokietija, kilmė skandinaviška. Medis; 12,8 x 1,2 x 1,1 cm. Šlesvigo archeologinis kraštotoyros muziejus SL 1. 73 13. 21, Vokietija.

35 pav. Lentelės rašymui su runomis. Runų ženklai medyje gerai matomi, tačiau nesudaro ištiso užrašo. Išorinėse lentelių pusėse pastebimi žmonių, gyvūnų ir augalų piešiniai, taip pat mīslinges runų įrašas *uisakuri* (plg. liet. *visakury*s ar *visa kuri* – D. R.). Abiejų lentelių kraštose – po tris skylutes įrišimui, taigi šiodvi lenteles galima buvo užversti kaip knygą. Tam tikru smaigu – stiliumi – vaške buvo rašomas žinutės ar pastabos, piešiama bei skaičiuojama, o paskui kitu stiliumis galu visa ištrinama. Kartais aptinkamos skandinavų viduramžių miestuose, tokios lentelės vėl prikelia klausimą tiek apie runų reikšmę, tiek apie rašto paplitimą juose apskritai. Apie 1125–1175 m., Tronheimas, Norvegija. Medis su vaško ir raudonų dažų pėdsakais; aukštis 30 cm, plotis 11,5 cm ir 11,6 cm. Tronheimo senienų muziejus N58120/FM230, N59338/ FM230.

36 pav. Kaulas su runomis užrašyta lotyniška maldele. Vienoje pusėje išraižyta: ... *manas : kruks : maria : matra : tomina...*..., o kitoje – *kruks : markus : kruks : lukus : kruks : ma*. Maldele, arba formulė, atspindi liaudies tikėjimus viduramžių Sigtunoje. Kaulas su maldele Dievo motinai galėjo būti dėvimas kaip amuletas. Tekstą išraižęs žmogus mokėjo ir runas, ir lotynų kalbą. Tarp beraščių parapijiečių būtent kunigas buvo vienas iš nedaugelio galėjusių rašyti abiem kalbomis. XII a., Sigtuna, Uplandas, Švedija. Šonkaulis; ilgis 13,3 cm, plotis 3,9 cm. Sigtunos muziejus 2841.

37 pav. Runų lazdelė su visuose keturiuose šonuose išraižytomis runomis. Tai meilės eilės lotynų ir sen. skandinavų kalbomis. Pirmoji skandinaviskojo užrašo dalis skaitoma maždaug taip: „Vieną ankstų rytą mano sielą patraukė nepaprasto, neapsakomo grožio moteris“. Antroji užrašo dalis lieka diskutuotina. Trečiąjame šone skaldo strofą lydi Vergilijaus citata: *Omnia vincit Amor, et nos cedamus Amori*. Paskutinis, ketvirtasis šonas išraižytas jau kita ranka, mėginusia pamégdžioti pirmają. Apie 1200 m. arba XIII a. pradžią, Bergenio senamiestis, Norvegija. Medis; ilgis 21,7 cm, plotis 1,5 cm, storis 1,3 cm. Bergenio istorijos muziejus BM 18910.

37

38 pav. Apavas su runomis. Runos išsiuvinėtos išilgai praskiepo įki pat kojūgalio. Užrašą sudaro lotyniškas posakis: *imulilamorvicithomniaoth*. Pirmosios runos neišifruijomos, tolesnės mena Vergilius citatą *Amor vincit omnia*. Paskutinės dvi runos gali būti iškreiptas jungtukas *et* („ir“). Galima spėti, jog citatos tėsinys *nos cedamus Amori* buvo išsiuvinėtas ant kito bato iš poros. XII a. pabaiga, Bergeno senamiestis, Norvegija. Oda; ilgis 34 cm, plotis 16 cm. Bergeno istorijos muziejus BRM 52927.

39 pav. Kaulas su runų užrašu apie karališkiasios dorybes. Kiekvienoje pusėje raižyta kitos rankos. Ant igaubtojo šono parašyta: *Konungi iæR matar bæstr. Hann (?) mest. Hann iæR thække-li(gr)* („Karalius yra visų dosnūsias, jis (davė?) daugiausia, jis yra mylimiausias“). Šis užrašas daro gana neblogą išpuodį apie karališkąją valdžią viduramžių Skandinavijoje. Apie 1100–1150 m., Sigtuna, Uplandas, Švedija. Šonkaulis; ilgis 24,4 cm, plotis 1,2–2,9 cm. Sigtunos muziejus 22145.

kelią (24 pav.). Runų įrašas taip pat galėjo puošti uolos sieną, kaip antai Hileršiuje (*Hillersjö*, Uplandas), kurio tekstas prasideda griežtu kreipimusi į praeivį: „Skaitykl!“, lydimu ilgo dėstymo išpėdinių sekos, kurios dėka moteris vardu Gerlaug paveldėjo ir šitaip apjungė keletą savo žento šeimos valdų.

Vieni iš garsiausių yra Elingo runų akmenys Jutlandijoje, sudarantys dalį grandiozinio kultinio ir kapų ansamblio, iš pradžių pagoniško, vėliau krikščioniško, kuriuo Danijos karališkoji dinastija viešai paskelbė apie savo didybę (20 pav.). Pirmasis akmuo, nedaug teaptašytas ir gana paprastos išvaizdos, pastatytas karalienės garbei: „Ši paminklą pastatydino karalius Gormas savo žmonai Thyrei, Danijos šlovei (atminti)“. Antrasis akmuo, didingiausias iš visų runų paminklų, pastatydintas juodvieju sūnaus karaliaus Haraldo, – tai milžiniškas trikampis luitas su išpudingai išpuoštais dviem šonais ir ilgu, iškilmingu įrašu trečiame, nusitęsusiu ir į abu pirmuoju (19, 20, 25 pav.). Karaliaus Haraldo čia nesusilaikyta nepasigyrus: iš tikrujų ir kiti šaltiniai patvirtina, kad būtent jis savo valdžioje suvienijo Daniją, pajungė tam tikram savo siuzerenitetui kai kurias Norvegijos sritis ir kad būtent jam valdant X a. pabaigoje danai tapo atversti krikščionybę. Taigi, pagarbai pastatytyas karališkajai porai atminti, šis Elingo runų akmuo kartu įkūnija Danijos monarchų dinastijos politinę propagandą.

Panašiais tikslais, tik kur kas žemesniu lygiu, vikingų pastatyta ir daugybė kitų runų paminklų. Dažnai runų akmenys statyti mirusiems atminti, tačiau ir tokiu atveju jie atliko socialinį vaidmenį: apie asmens, ypač turtingo bei įtakingo, mirtį runų įrašu būdavo paskelbiama taip, kad sykiu būtų išspręstas ir paveldėjimo bei kiti su mirtimi susiję teisiniai klausimai. Tokia pusiau oficiali runų akmenų funkcija itin reikšminga tapdavo tada, kai juose būdavo paskelbiama apie toli nuo gimtujų namų ištikusių mirtį. Tai liudija daugybė runų įrašų, mininčių žygius į svečias šalis bei mūšius tolimuose kraštuose. Nors toks įvykis visų pirmā lietė velionio išpėdinius, aiškiai įvardijamas įraše būdavo ir akmenį pastatęs artimesnių ar tolimesnių giminaičių pažįstamas asmuo. Taip pat čia pabrėžiami velionio nuopelnai, kas paaškina patosą, su kuriuo daugelis runų akmenų pasakoja apie jų šlovinanę skandinavų žygius.

Runų įrašai taip pat atskleidžia vikingų nuotykius tokiiais atžvilgiais, kurie beveik neatsispindi kituose šaltiniuose, būtent jų socialinę organizaciją ir ypatingą ištikimybę. Be to, jie patvirtina visą eilę to meto įvykių bei paaškina juos mums, suteikdami neįkainojamos informacijos apie vikingų etines vertėbes. Nedidelėje Berezanės saloje Dnepro žiotyse laidodami savo draugą Karį švedai apibūdina jį kaip *fēlagi*, t.y. „prekybos partner-

rj“ (pažodžiui, „kuris žyginių idėjo savo pinigus“). Taigi netik paprassčiausiai jamžinamas draugo atminimas, bet kartu paskelbiama, kad žygio vadovybė jam lieka skolinga ir įsipareigoja grąžinti Karlo šeimai jo pelno dalį (14 pav.). Karaliaus Sveno kariuomenei apgulius Hedebiaus tvirtovę Jutlandijos pietuose, vienas iš puolusiųjų vardu Skardis žuvo. Jis buvo Sveno *hemthægi*, pažodžiui „priimtasis į namus“ – šiuo terminu veikiausiai vadinti karaliaus sargybos nariai. Svenas tad pastato jo ištikimybei atminti akmenį su runų užrašu: „Dalyvavusiam žygije į Vakarus, o dabar štai Hedebiuje žuvusiam“. Šitaip jis kartu prisiimaatsakomybę už jo tarnyboje žuvusį žmogų.

Runų akmenyse dažniausiai minimi įprasti vikingų užsiemimai – karai ir prekybiniai žygiai. Cia runų akmenys irgi papildo kitų šaltinių teikiama informaciją. Gerai žinoma, jog Angliją X a. pabaigoje XI a. pradžioje užkariavo danai, valdomi Sveno ir Knuto. Tačiau runų akmenys praneša mums, kad pastarųjų kariuomenes sudarė ne tik danai. Vezbyje (*Väsb*, Uplandas) švedas vardu Ale savo paties šlovei pastatė akmenį ir iškalė jame štai tokį sakinį: „Jis talkino danams Anglicoje kartu su Knutu“. Galtelande (Austadgeris, Norvegija) buvo akmuo, dabar jau sudaužytas, kurį pastatė kažkoks Arnestinas savo sūnui Biorui atminti. „Jis žuvo mūšyje, Knutui užkariaujant Angliją“, iškalta šiame akmeny.

Runų akmenyse kartais atsispindi ir tas milžiniškas užmojis, kuriuo skandinavai pasižymėjo nuo pat vikingų epochos pradžios. Viename, pavyzdžiui, minimas Ragnvaldas, „buves sargybos vadu Graikijoje“ (Edas, Uplandas). Turimas galvoje Bizantijos bazilėjaus varangų vadai. Kitame – Spialbodė, „palaidotas Šventojo Olafo bažnyčioje Novgorode“ (Šiūsta, t.y. *Sjesta*, Uplandas), kurio tikrumą patvirtina ir kituose šaltiniuose minima Šventojo Olafo bažnyčia rusų mieste Novgorode Didžiajame. Taip pat Svenas, „savo ištaigingu laivu dažnai plaukęs pro Žiemgalą (Vidurio Latvija Dauguvos žemupyje) aplink Duomesnę (lat. *Domesne*, vietovė į šiaurę nuo Kuršo)“ (Mervalia, t.y. *Mervalla*, Siödermanlandas). Gudveras, „kartu su danais lankėsis Vakarų Anglicoje, didvyriškai puolęs saksų miestus“ (Grinda, Siödermanlandas). Antai Vedoje (Uplandas) esama runų akmens, kuriame minimas Arnmundas, „nusipirkęs šį ūki ir praturtėjės rytuose, Rusijoje“. O štai Ulundos (Uplandas) runų akmenye vyras pagerbtas eilėmis: „I tolimają Graikiją be baimės jis keliavo, kad įsigytų turto – ipėdiniui savo“.

Tačiau ne visi žygiai baigdavosi taip laimingai. Daugelio Švedijos sričių ir visų pirma Meloreno (*Mälar*) ežero apylinkių vyrams teko dalyvauti viename itin pražūtingame žygije į rytus, vadovaujamam švedo Ingvaro, islandų „Sagos apie Ingvarą, didži keliautojā“ herojaus. Sie vyrai akivaizdžiai sudarė patį švedų aristokratų žie-

dą, turėjo nuosavus laivus ir išlaikė savo įgulas. Dauguma jų taip ir nebesugrįžo, kaip kad liudija jiems atminti pastatyti runų akmenys (26 pav.): pavyzdžiui, Gunnleifui, „kritusiam rytuose su Ingvaru“; Bankei, „vairavusiam nuosavą laivą į rytus Ingvaro karioje“; Skardei, „kuris leidosi su Ingvaru į rytus ir sutiko mirti Serklande (neabejotinai viena iš musulmoniškų šalių ties Volgos žemupiu ir Kaspijos jūra)“.

Tai tik keletas pavyzdžių iš nepaprastai turtingo vikingų epochos runų akmenų lobyno. Kai kurie iš jų mena suvis taikių veiklą gimtoje šalyje, kaip antai ūkio darbai, aukštuomenės svetingumas, kelių tiesimas bei tiltų statyba, prieglaudų keleiviams išlaikymas. Susilaukė dėmesio čia ir mokesčiai, ir moterų gyvenimas (22 pav.). Tai liudija itin gražus runų paminklas Norvegijoje – didžiulis išpuoštas Dinos (*Dynna*, Oplandas) akmuo, pastatytas motinos savo dukrai Astridai, „jaunai gabiai mergaitei iš Hedelando (*Hadeland*)“ atminti.

Mums neatrodo įmanoma tiksliai nustatyti mokėjusių skaityti runų įrašus skaičiaus, tačiau jo, be abejio, būta gana reikšmingo, nes kitaip nebūtų buvę prasmės tiek daug rašyti. Taip pat mums nežinoma, kaip runų buvo mokomasi, kaip buvo ruošiami runų raižytojai. Tačiau nėra jokių abejonių, kad raižyti sugebėjo net ir kai kurie nemokšos, nes daugiau ar mažiau prasmingų keverzoniu aptinkame ant kuo įvairiausią daiktų (27–29 pav.). Gana vieno pavyzdžio: ant akivaizdžiai airiškos kilmės skrynos, įsigytos kaip grobis vikingų reido metu ir parsigabentos į Skandinaviją, dugno galima įskaityti tokį nuosavybę žymintį užrašą: „Ši dėžė priklausė Rannveigui“ (30 pav.). Ar asmenys, palikę tokius „parašus“, buvo pajęgūs parašyti ilgesnį tekstą, – klausimas. Įrašai su akivaizdžiomis klaidomis arba išvis sunkiai interpretuojami, matyt, rodo, kad jų autoriių būta nelabai mokyti. Šiaip ar taip, reikia pasisaugoti iš runų rašmenų daryti pernelyg apibendrinančias išvadas apie raštingumą vikingų laikų bei apskritai viduramžių Skandinavijoje, nes, nors ir paplitę, jie, regis, tikrai tebuvo prigiję gana siaurame socialiniame bei intelektualiniame rate.

Su vikingų epochos pabaiga runas vartoti nebuvo liautasi: skandinavai jomis teberašė ir vėlyvaisiais viduramžiais, ir paskui. Runas šalia lotyniškų raidžių matome ant krikščioniškų laidojimo paminklų (31 pav.), ir juolab plačiai jos tebevertotos pirklių nuosavybei žymėti. Runomis viduramžių mietuose buvo rašomi asmeniško pobūdžio laiskai, runos atsirasdavo ir šiaip be didesnio reikalavo vedžiojant raižikliu (1, 2, 3, 32–39 pav.).

Iš francūzų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS

Versta iš: Page R. I. *Les runes et les pierres runiques // Les Vikings... Les Scandinaves et l'Europe 800–1200.* – Paris, 1992. – P. 162–165.

Dzūkas Prienų jomarke krizés metais

Juozas EIDUKEVIČIUS (1904–1997) buvo geras pasakotojas, rašė atsiminimus. Gimė ir augo netoli Marijampolės – Šunskų valsčiaus Ožkasvilių kaime. Baigės Vytauto Didžiojo universiteta, ilgai mokytojavo Prienų „Žiburio“ gimnazijoje. Taigi šis pasakojimas – taip sakant, iš pirmųjų lūpų. Pasakotojas pats viską matė, pats girdėjo. Publikaciją spaudai parengė jo duktė Marija.

1935-ieji. Siautėjusi ekonominė krizė lyg kokia gripo epidemija užgriuvo ir Lietuvą.

Visu savo svoriu ji prislėgė kaimą: gyvulį arjavą tada buvo sunkiau iškišt kaip šiais metais obuolių, skelbimų lentų tada dar Prienuose nebuvo, tai ant lentinių tvorų mirgėjo skelbimai: parduodami iš varžytinių ūkiai. Naktimis tai šen, tai ten užsiplieksdavo padangė gaisrų pašvaistėmis: ne Perkūnas dievulis baudė nusidėjėlius ir ne piktai padegėjai švaistėsi po kaimus, o verstesnieji ūkininkai mėgino gelbėtis nuo varžytinių ugniauinigiai.

Apsiblausė ir senasis Prienų miestas krizés metais. Mieste gyventi darėsi tiesiog nejauku, nes valstiečiai, kaltingamai dėl savo bėdų miestelėnus ir tarnautojus, kuriems atlyginimai ir krizés metais nesumažėjo, apsiginklavę basiliais, apstodavo kelius ir neleisdavo į miestą įvežti maisto produktų.

Ir patys Prienai buvo ne tokie kaip šiandien. Kairiajame Nemuno krante nedideliame plote buvo susikimšę daugiau kaip 2 tūkstančiai gyventojų. Pora mūriniai namų ir keletas dviaukščių medinių kyšojo iš viso knibždyno mažų vienaaukščių miesto namukų.

Krizés metais apšepo ir puošniausi turtingųjų miestelėnų namai, nors daugelis turčių, rodydami savo miesčioniškajį pranašumą, namuose kalbėjos lenkiškai.

Kadaisė Nemuno krantą puošusi puošni pilis seniai Lietuvos nedraugų buvo sugriauta. Nemuno vandenys, ardydami krantą, jau seniai buvo nuridenė į upę paskutinį pilies pamatų akmenį, o ant Nemuno kranto pridygusių lūšnelių gyventojai džiugino Nemunu plaukiančius turistus išstatytais į Nemuno pusę išviečių bokšteliais, kranto šlaite ganėsi pririštos jų ožkos su ožiuukais.

Išgristos buvo tik pagrindinės gatvės, kitaip sakant, plentai, einantys per Prienus, o ir tas grindinys... Atklydės

į Prienus motociklininkas, anų laikų retenybė, įtūžęs ant miesto grindinio, tokį dvieilį sudėjo:

„Pragarsėjės vagių miestas
Akmenuotom duobėm grįstas“.

Ir Prienų vagiųvardą prisegė prieniečiams seniai likviduota, siautusi caro laikais arkliavagių gauja. Tiesą pasaikius, patys prieniškiai arklių nė nevogdavo, tik kitų pavogtus keldavo ties Prienais iš vienos Nemuno pusės į kitą.

Jei pagrindinėse gatvėse dar buvo šioks tokis grindinys, tai šalutinėse: Revuonos, Vaitkaus, Dariaus ir Girėno bei kitose pavasariais ir rudeniais susisiekimui labai būtų pravertę lėktuvai, nes vidury negrįstų gatvių telkšodavo tokie liūnai, jog žmonės per juos važiuodavo, atsistoję ant drobynų, kad klumpią neprisemtų.

Bet ir didžiosios krizés metais prieniečiai pelnytai gir davosi ir savo bravoro alum, ir savo medelyno vaismėdžių skiepais, o labiausiai savo jomarkais. Jomarkai čia būdavo kas pirmadienis, o visų jomarkų jomarkas būdavo žiemą – Trių Karalių jomarkas.

O žmonių žmonių kiek į tuos jomarkus prigužėdavo: nuo Gudelių ir Šilavoto, nuo Krošnos ir Krokialaukio, nuo Jiezno ir Stakliškių, o iš Kauno ne tik rogėmis, bet net keletas sunkvežimių su spekuliantais atbrozdėdavo – pusė Lietuvos į Prienus suplaukdavo.

Egzotiškumo jomarkui suteikdavo ir įvairių savitų taučių žmonės.

Pirmu smuiku čia grieždavo žydai. Ir sudarė jie apie trečdalį visų Prienų gyventojų. Gyveno pačiame miesto centre, aptūpę savo kromais ir kromeliais rinkas, įsitaisę prie pagrindinių gatvių. Net ir vidury rinkų stūksantis griediškas ilgas pastatas su daugybe patalpų krautuvėms – ilgakromiai – buvo užimtas beveik vien tik žydų.

Jie skyrėsi iš kitų gyventojų ne tik kalba, bet ir drabužiais. Laikėsi savų papročių, savos religijos ir tuokėsi tik tarpusavyje. Tad nenuostabu, kad dauguma jų, nors žydai gyveno Lietuvoje jau kelis šimtmečius, dar tebekalbėjo kažkokiu žydiškai lietuvišku žargonu.

Turtini Prienai buvo ir vokiečių. Visas miesto kvartalas, kur dabar paštas, bankas, vidurinė mokykla, karaliaus Zigmanto Augusto buvo atiduotas vokiečių amatinkams. Jie čia apsigyvenę atidarė mokyklą, įrengė kapus, šalimais pasistatė evangelikų liuteronų bažnytėlę – kirkę. Prasigyvenę amatininkai pirkdavosi namus kituose

kvarthaluose ar net kaimuose, savuosius parduodavo daugiausia ne vokiečiams. Krizės metais vokiečių buvo belikę tik kelios šeimos, bet savo žinioje jie dar turėjo kapus ir mokyklą. Tik mokykloje buvo mokytojas vokietis evangelikas, kuris sekmadieniais kirkėje vesdavo miesto ir apylinkės vokiečiams pamaldas vokiškai, o šiokiadieniais vaikams pamokas dėstydavo lietuviškai. Vokiškos pradžios mokyklos Prienuose jau nebuvu, šitą privilegiją turėjo tiktais žydai.

Jomarko išvakarėse ar dar anksčiau nubaltuodavo per Prienus, lyg gulbių pulkas, savo baltais dengtais vežimais čigonai.

Jie apsistodavo kur nors pušynėlyje prie Nemuno, ištiesdavo savo palapines, šaltam orui esant, prisiglausdavo pas kokį nors ūkininką ir tuo pasklisdavo po miestą ir artimiausius kaimus: čigonės „varažydavo“ kortas, čigonai mainyda arklius. Nors niekas nepasidžiaugė iš čigono išsimainytu žirgu, bet čigonai taip mokédavo išpraust ir išmankštint didžiausių lupyną, kad norinčių mainytis arkliais vis atsirasdavo.

Taigi štaias krizės metais užsiaugino dzūkelis bekona: nugriebtu pienu lakino, samagono brogele palepino. Užaugint bekoną nedidelis daiktas, bet pamégink tu ji parduot. Apsisvarstė dzūkelis ir nutarė ji vežti į garsuji Prienų Trijų Karalių jomarką.

Susikalė jis ant rogių déžę, įsitupdė taukais liulantį bekoną ir dar prieš vidurnaktį išsimulino iš namų. Kol prisiskė ligi Balbieriškio, pradėjo švist.

Balbieriškyje susistabdo dzūkelį vietas mésininkas ir pradeda bekoną derėt, bet dzūkas né į šnekas nesileidžia, užsiprašo tokią kainą, kad mésininkas net pritupia.

– Aš tau duodu 70 litų. Prienuose tu né 60 negausi, o dar turėsi bérlius į ten ir atgal po penkiolika kilometrų suvaikyt, – neatstoja mésininkas.

– In jomarku aš turiu vis ciek važiuoc, o gal aš ty visų šimtų gausiu.

– Važiuok, – sutiko mésininkas. – Kai grįši, sumokésiu 5 litais pigiau ir dar 5 Šachovo alaus pastatysi.

Sutarė.

Privažiuoja dzūkas Prienų miestą, o rogės taip ir plaukia srovėmis visais keliais – ir beveik visos su bekonais. Gatvės užvenktos, policininkai rėkauja, keikiasi, žmonės barasi, žydai savaip erzeluoja, čigonai varažija – jomarkas žydi.

Malési malési dzūkelis per rinką, kol buvo nublokštas į Valančiaus gatvę. Čia taip susigrūdo rogės, kad nepajudesi nei pirmyn, nei atgal. Laimei, rogės sustojo ties karčema. Tuo stebétis netenka, nes Prienuose tada buvo apie 40 patentuotų karčemų, o be leidimo gaivinančio skystimelio galėjai gaut beveik kiekvienam krome.

Dzūkelis pakliuvo į pačią šauniausią karčemą, išlaikomą „Blaivybės“ draugijos. Mat ši draugija, norédama apsaugot negeriančius nuo degtinės, kur tik galédama steigdavo „Blaivybės“ karčemas, kad daugiau šios bjaurybės išlaktų girtuokliai ir mažiau jos liktų blaivininkams.

Dzūkelis apšilo kaip reikiant, draugai įsodino ji į roges, padavė botagą, apsuko roges reikiama kryptimi ir išleido.

Važiuoja dzūkelis per Prienų šilą, snūduriuoja ir girdi, kad bekonas pradėjo raivytis. Pasiraivė, nusičiaudėjo ir prašneko žmogaus balsu: „Aš tau, rupūže, dantis išmaišysiu“. Persigando dzūkas, suplieké arkliams ir lekia nei gyvas, nei miręs. Tačiau bekonas pasimuistė, pasimuisė, nusičiaudėjo ir pradėjo knarkt.

„Man tik prisisapnavo, – mästo dzūkas, – o bekonas turbūt miega, kad taip kriokia.“

Atsikapstė pagaliau į Balbieriškį, susirado mésininką, išgérė magaryčias ir nuėjo bekono žiūrėt.

Mésininkas atsinešė žibintą, atmušė déžę ir išsižiojo. Déžėje vietoj bekono – žmogus tokiais raudonais auliniais batais.

– Ką tu, piemenį radai?! – pyksta mésininkas. – Jei pardavei, tai kam dar akis moniji?

– Dzievaži, nepardaviau, – prisiokinėja dzūkas. – Prienuose buvo cikras bekonas, o kapjis in bernų pavirto, negaliu išmislyc.

Pabudo ir raudonaulis, šiaip taip išsikrapštė iš déžės. Pasirodė, kad tai spekuliantėlis iš Petrašiūnų.

Kai dzūko bekonas, nesulaukęs šeimininko, išvertęs déžės dureles, išvirto iš rogių, išdaigininkai, kurių niekad jomarkuos netrūksta, pačiupo prie karčemos durų bedrybasantį raudonaulį, įgrūdo į bekono déžę ir dureles užkalė.

Dzūkas né namo nevažiavo. Pernakvojo Balbieriškyje ir anksti rytą grįžo į Prienus.

Atvažiavęs į Prienus, net aiktelėjo. Po rinką slampinėjo perkaręs jo bekonas.

Tokia buvo tada krizė, kad net ir Prienuose niekas nepanūdo paklydusio bekono nusavint.

Parengė Marija EIDUKEVIČIŪTĖ-TRASAUSKIENĖ

**Dzūkas at the carnival festivity
in the town of Prienai
during the years of crisis**

Juozas EIDUKEVIČIUS

Juozas Eidukevičius (1904–1997), a former teacher of the Prienai gymnasium relates his stories of the life of the Lithuanian province during the inter-war period. Lithuanians, Jews, Gypsies and German Evangelic Lutherans are spoken of by him. According to the narrator the most interesting festival was the Prienai market of three Kings day which was attended by lots of people. The end of his story is especially funny – the village jokers made fun of a countryman who had taken too much beer in a tavern by putting a drunkard into his sledge instead of a runaway swine. This publication was prepared by the narrator's daughter Marija.

TURINYS:

Kazys ĄRINGIS. Kraštovaizdžio paveldas ir aktualijos	1 •
<hr/>	
MOKSLO DARBAI	
<hr/>	
Dalia MARCINKЕVIČIENĖ. Vienišas žmogus lietuvių kaimo bendruomenėje XIX a. – XX a. pradžioje	11 •
Janina MORKŪNIENĖ. Odininkai Lietuvoje	15 •
Irena ŽILIENĖ. Vilniaus verbos – arealas ir paskirtis	21 •
Dainius RAZAUSKAS. Rusiški keiksmažodžiai	30 •
<hr/>	
Arūnas KYNAS. Véjarodės Rytų Lietuvos architektūros paminkluose	36 •
Raimondas GUOBIS. Troškūnų bažnyčios vargonininkai ir giesmininkai	41 •
Antanas KAKANAUSKAS. „Čiučiuruks“ žemaitiškai reiškia žirnį	44 •
Konferencijos. Rimantas ASTRAUSKAS. Tradicinė kultūra ir turizmas politinių konfliktų fone	47 •
Renginiai. Lietuvos folkloro ansambliai ir Dainų šventė	51 •
Knygos. Irena ŽILIENĖ. Kiek daug Žemaitijoje šventviečių!	57 •
Kitos kultūros. Raymond Ian PAGE. Vikingų runos bei runų akmenys	58 •
Žmonės pasakoja. Dzūkas Prienų jomarke krizės metu	70 •
<hr/>	

VIRŠELIUOSE:

Plokščiosios verbos fragmentas.

Rišo J. Kunicka. *Taip pat žr. straipsnį 21 psl.*

Didžiosios verbos „grybai“ Kaziuko mugėje.
Rišo Marija Stefanovič iš Trakų r. Bražuolės k.
Taip pat žr. straipsnį 21 psl.

Irenos ŽILIENĖS nuotraukos

LIETUVOS KULTŪROS MINISTERIJA
LIETUVOS LIAUDIES
KULTŪROS CENTRAS

LIAUDIES KULTŪRA 1999 Nr. 1 (64)
Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų,
kas du mėnesiai

REDAKCIJOS ADRESAS:

Barboros Radvilaitės 8, 2600 Vilnius

VYRIAUSIOJI REDAKTORĖ

Dalia RASTENIENĖ tel. 61 34 12

SKYRIŲ REDAKTORIAI:

Dainius RAZAUSKAS

– bendrieji kultūros klausimai,
tel. 61 31 61

Vladas MOTIEJŪNAS – etnologija,
tel. 61 31 61

Liudvikas GIEDRAITIS – folkloras,
tel. 61 31 61

Martynas POCIUS – tautodailė,
tel. 30 03 22

Beatričė RASTENYTĖ – korektorė,
tel. 61 31 61

Ramūnas VIRKUTIS – fotografas

Maketas Martyno POCIAUS

Reziumė į anglų kalbą vertė
Sigita JURKUVIENĖ

REDAKCIINĖ KOLEGIJA:

Habil. dr. Simas KARALIŪNAS, Lietuvos kalbos institutas, Antakalnio 6, 2055 Vilnius

Zita KELMICAKAITĖ, Lietuvos muzikos akademija, Gedimino pr. 42, 2001 Vilnius

Dr. Ing. LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių 5, 2001 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio 6, 2055 Vilnius

Juozas MIKUTAVIČIUS, Lietuvos liaudies kultūros centras, Barboros Radvilaitės 8, 2600 Vilnius

Prof. habil. dr. Vacys MILIUS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių 5, 2001 Vilnius

Dr. Alė POČIULPAITĖ, Lietuvos liaudies kultūros centras, Barboros Radvilaitės 8, 2600 Vilnius

Dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos akademija, Gedimino pr. 42, 2001 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didžiausio 27, Vilnius

Prof. habil. dr. Angelė VYŠNIAUSKAITĖ, Antakalnio 83-22, 2040 Vilnius

© „Liaudies kultūra“

Steigimo liudijimas Nr. 152

Pasirašyta spaudai 1999 02 04

Formatas 60×90/8

Rinkta kompiuteriu. 9 sąl. sp. I.

Tiražas 1100 egz. Užsakymas 115.

Kaina: prenumeratoriams 4,57 Lt.

Pardavimui – sutartinė

Lietuvos liaudies kultūros centras

Barboros Radvilaitės 8, 2600 Vilnius

<http://neris.mii.lt/heritage/lfcc/lfcc.html>

email: Ifcc@lfcc.lt

Spausdino AB „Spauda“

Laisvės pr. 60, 2056 Vilnius